پنجابی بولی دا پچھوکڑ

محمد آصف خاں

ناں: محمد آصف خاں

جنم: 29 نومبر 1929ء وفات: 17 مارچ 2000ء

جمن بھوئیں: بستی دانشمنداں، ضلع جالندھر

تعلیم: ایم۔اے (پنجابی)

کم کار: (1) سیکرٹری، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور

(2) ایڈیٹر، تماہی ''پنجابی ادب'' لاہور

کتاباں:

سودھیاں: (1) جنگ ہند پنجاب (1972ء)، (2) آکھیا بابا فریدؒ نے،

(3) ہیر دمودر (1986ء)، (4) کافیاں شاہ حسینؒ (1987ء)،

(5) آکھیا بلھے شاہؒ نے (1992ء)، (6) آکھیا خواجہ فریدؒ نے (1993ء)

رَل کے: (1) اجو کی کہانی (1960ء)، (2) چوٹیں کوِتا (1993ء)،

(3) مُڈھلی لفظالی (1976ء)، (4) کُٹ لیکھا (1984ء)

اپنے ولوں: (1) احمد خاں کھرل (1980ء)، (2) سندھی ادب (1991ء)

(3) نِک سُک (1992ء)

ترجمہ: پیار دا پندھ (1994ء)

ISBN - 969 - 411- 159 - 5

کتاب دا ناں: پنجابی بولی دا پچھوکڑ

لکھیار: محمد آصف خاں

چھپن ورھا: جون 1996ء

مئی 2003ء

مارچ 2014ء

چھاپن ہار: پروین ملک

سیکرٹری پاکستان پنجابی ادبی بورڈ

قیمت: 250 روپے

چھپن تھاں: برکی آرٹ پرنٹرز، لاہور

اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد تے محکمہ اطلاعات و ثقافت و امور نوجواناں، پنجاب سرکار، دے مالی بل ورتن نال چھاپی گئی

ویروا

ساڈے ولوں

پنجاب اِک اجیہی دھرتی اے جیہدے اُتے وَن سونیاں تہذیباں دا پرچھاواں پیندا رہیا اے۔ لکھن پڑھن دی پنج ہزار ورھے پرانی تاریخ وچ بے اَنت لِپیاں ورتیاں گئیاں۔ ہر نویں آن والی قوم نے اپنی لپی ایس دھرتی تے لاگو کردتی۔ ایس طرح پنجاب دے لکھن پڑھن دی تاریخ لڑی وار وی رہی تے ٹوٹے ٹوٹے وی۔ کھوجکاراں ساہمنے ایہہ اوکڑ آن کھلوتی پئی اوہ کنیاں کو لِپیاں بارے کھوج پرکھ کرن تے فیر کوئی سِٹہ کڈھن۔ نتیجہ ایہہ نکلیا جے پنجاب دی تاریخ دی کھوج دا کم ای ٹھپیا گیا۔ وِرلی وِرلی کسے ہمت دی کیتی تاں اِک دو پکھ ای ساہمنے لیا کے بس کر گئے۔

محمد آصف خاں پنجاب دی دسوں توں لے کے زبان دی بنتر تیکر کم کرن دا مُڈھ بنھ کے اِک اجیہی پکی پیڈی نینہہ اُساری اے جیہنوں وَلا کے کوئی کھوجکار نہیں لنگھ سکدا۔ اوہناں عین الحق فریدکوٹی دے کم نُوں اَگے ودھاندیاں اَج دے کھوج پرکھ کرن والیاں لئی بہت سارے نویں دَر کھولے تے اپنی ماں بولی دا آدر مان ودھان دی ریت پائی۔ ادارہ بڑے مان نال ایس کتاب دا تیجا ایڈیشن اپنے پڑھن والیاں لئی پیش کردا اے۔

پروین ملک

سیکرٹری

پہلی گل

1945ء وچ میرا اِک ہانی ریلوے وچ بھرتی ہو کے سید پور (بنگال) ٹُر گیا۔ میں اوہنوں پنجابی بولی وچ چٹھیاں لِکھدا ہوندا ساں۔ اِک دن میرے وڈے بھرا (اللہ بخشے) نے اِک چٹھی میرے ہتھوں پھڑ لئی۔ پنجابی وچ لِکھی چٹھی ویکھ کے، اوس کاوڑ کھادی۔ مینوں مندا وی بولیا تے چٹھی وی پھاڑ دِتی۔

1948ء وچ میری یاری زاہد ڈار دے وڈے بھرا جاوید ڈار، اقبال جعفری تے آغا اعجاز نال ہو گئی۔ ایہناں نُوں کتاباں رسالے پڑھن دا بہوں شوق سی۔ جدوں کوئی کتاب جاں رسالہ مُکا بہندے تاں مینوں پڑھن لئی دیندے۔ چھیتی ای ایہناں ترے ناواں وچ دو ہور ناواں دا وادھا ہو گیا۔ ایہہ سن راجا رسالو تے اکمل علیمی۔ ایہہ دوویں لِکھدے وی سن۔ پھیر اساں رل کے حلقہ اربابِ ذوق، حلقہ اربابِ علم تے کئی دُوجے اکٹھاں وچ جانا چھوہ دتا۔ اوڑک مینوں وی لِکھن دی چینک لگ گئی۔

1956-57ء وچ پنجابی مجلس بنائی گئی۔ میں اوہدے اکٹھاں وچ حصہ لین لگ پیا۔ 1945ء توں 1957ء تائیں میرے اندر جیہڑا پنجابی لکھن ہارا سُتا پیا سی، اوہ مُڑ جاگ پیا۔ میں پنجابی وچ تے پنجابی بارے لکھنا چھوہ دِتا۔ صدر ایوب خاں دے مارشل لاء ویلے جدوں پنجابی مجلس نُوں بند کر دتا گیا تاں میں اوس دا سیکرٹری ساں۔ پھیر میں جنوری 1960ء وچ ماہنامہ ''پنجابی ادب'' لاہور کڈھنا چھوہ دِتا۔

پنجابی بولی بارے کھوج دا مُڈھ اودوں بجھیا، جدوں میں اک مضمون "پنجابی زبان کی مخصوص آوازوں کی اِملا" لِکھیا۔ ایہدے مگروں دُوجا مضمون "پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی" لکھیا۔ ایہہ دوویں مضمون روزنامہ "امروز" وچ چھپے سن۔ پھیر میں کئی مضمون پنجابی بولی دے لسانی پکھاں بارے لِکھے۔ اک مضمون اردو دائرہ معارف اسلامیہ (جلد 5۔ کراسہ 11) وچ چھپیا، جس وچ میں لِکھیا کہ پنجابی اودوں دی ایتھے بولی جاندی سی، جدوں آریہ ایتھے آئے۔

"پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی" ناں دے مضمون وچ میں پنجابی بولی دے ہندآریائی ہوون تے شک دا اظہار کیتا سی۔ اوہناں دناں وچ عین الحق فریدکوٹی ہوری "لیل و نہار" لاہور وچ لفظاں دے ہُنگریویں (اشتقاق) بارے مضمون لِکھدے ہوندے سن۔ میں اوہناں نوں اپنے ایس مضمون دی نقل گھلی اتے نال ای اوہناں نوں زِریا کہ اوہ میرے نظریہ نُوں اگانہہ ودھاون۔ ایس سانگے اوہناں اک مضمون "پنجابی زبان دیاں جڑھاں" لکھیا، جو میں اپریل 1960ء دے ماہنامہ "پنجابی ادب" وچ چھاپیا۔ ایس سلسلے دے اوہناں ہور وی کئی مضمون لِکھے، جو بعد وچ اوہناں دی کتاب "اردو زبان کی قدیم تاریخ" وچ اکٹھے کر کے چھاپے گئے۔

ایس کتاب (صفحہ 131) وچ اوہناں میرے مضمون دا حوالہ ضرور دِتا ہے پر پنجابی بولی دے غیر آریائی نظریہ دے بانی ہوݨ دے بپاء وچ میری کھوج تے سوچ نوں رد کر دِتا ہے۔

فریدکوٹی ہوراں دے مضموناں وچ اک اُوݨ ایہہ وی ہے کہ اوہ ہڑپا جاں وادی سندھ توں گل چھوہندے سن تے دراوڑی اُتے مُکا دیندے سن۔ اوہ اپنی کھوج دی نینہہ لفظاں تے دھردے سن جد کہ لسانیات وچ لفظالی دی سانجھ نُوں کوئی اہمیت نہیں دِتی جاندی کیوں جو بولیاں وچ لفظاں دا دان پردان مُڈھ توں ای ہوندا آ رہیا ہے۔

تسیں ویکھو گے کہ "پنجابی بولی دا پچھوکڑ" والے مضمون وچ میں اک ہور سیدھ دِتی ہے۔ رِگ وید وچ دسے غیر آریائی قبیلیاں بارے تفصیلی لِکھیا ہے، جیہناں وَل عین الحق فریدکوٹی ہوراں دا کدے دھیان نہیں گیا سی۔ پھیر اوہناں ویدی، سنسکرت، پراکرت تے اپ بھرنش نوں وی پنجابی دے حوالے نال کدے نہیں پھرولیا سی اتے پنجابی تے سنسکرت دیاں گرامری بݨتراں نوں کدے چھوہیا تک نہیں سی۔

تسیں ویکھو گے کہ میں پنجابی بولی سانگے ڈھیر ساری نویں کھوج تہاڈے موہرے دھردا پیا ہاں۔ جے ایہہ تہانوں پوہوے تاں میں لکھ کھٹیا۔

(محمد آصف خاں)

بھرے بھنڈار

پاکستان تے بھارت دی پنجابی وچالے پاڑ دنوں دن ودھدا پیا ہے۔ کسے دی ایس پاڑ نوں میلن ول دھیان نہیں دتا۔ مندے بھاگاں نال جیہناں توں آس کیتی جا سکدی ہائی کہ اوہ کوئی اپرالا سوچسن، اوہ آپوں ایس پاڑ نوں ہور موکلا کرن وچ رُجھے ہوئے ہن۔ سانوں گِنے مِتھے ای کجھ اجیہے لکھیار لبھسن، جیہناں نوں ایہہ چنتا لمبدی پئی ہئی کہ اجیہا اُدم ہووے، جیہدے راہیں بولی دی سانجھ کھیرُوں کھیرُوں نہ ہووے۔ اوہ سوچدے ہن کہ ساڈی لوک بولی اکو ہے، ساڈا کلاسیکی ورثہ اکو ہے، ساڈے لوک گیت اکو ہن، ساڈی رہتل تے وسیب دے مُڈھلے روپ وی اکو ہن۔ تاں پھیر ایہہ پاڑ کیوں؟ ایہہ نکھیڑا کیوں؟ ایہہ دُپھیڑ کیوں؟

میں ایس وِڈی نوں آپوں بہہ کے وچاریا ہے۔ کجھ نکھیڑے کیتے ہن، کجھ سیٹے کڈھے ہن، جو تہاڈے نال سانجھے کرنے لوڑدا ہاں۔

بھارت وچ پنجابی دنوں دن ہندی سنسکرت وچ وٹدی پئی ہے۔ ایس مہانڑ نوں ڈکن لئی سوہن سنگھ جوش تے اوہناں دے ساتھیاں وڈے جتن کیتے ہن، اڑ کے لائے ہن پر اوہناں دی گھالنا اپھل رہی ہے۔ ایس دا وڈا کارن بھارت سرکار دی اوہ وپونت ہے، جو بولی دی سانجھ نوں توڑن لئی گندی گئی ہے۔ 1948ء وچ ای بھارت سرکار دا وزیر داخلہ

سردار پٹیل ایس سِٹے تے اپڑ گیا ہائی کہ سکھاں دے گورودوارے، کلاسیکی ورثہ، لوک ادب اتے ہور بہت کجھ پاکستانی پنجاب وچ رہ گیا ہے۔ ایس پاروں ایہناں دا دھیان اودھر ای رہنا ہے، دلی ول کدے نہیں موڑیا جا سکنا۔ سردار پٹیل سکھاں نوں اک اجیہا لارا لایا، جس نوں اوہناں بھولے بھا پروان کر لیا۔ اوس آکھیا کہ بھارتی آئین مطابق پنجابی نے راج بولی بننا ہے۔ ایس ویلے ایہہ بولی نمائی نتائی ہے۔ ایس پاروں ایہہ راج دربار دے کماں کاراں دی ہائی نہیں بن سکدی۔ اوس پنجابی دے وادھرے تے اُسریویں دے ناں تے پٹیالہ وچ بھاشا وبھاگ دی نینہہ دھری۔ بھاشا وبھاگ ولوں رسالے چھاپے جاون لگے، دوجیاں بولیاں توں ترجمے تھیون لگے۔ سائنسی اصطلاحواں نوں پنجابی وچ ڈھالیا جاون لگیا۔ تھوڑی جیہی احتیاط ایہہ ورتی گئی کہ ترجمے دا کم اوہناں پروفیسراں توں کروایا گیا جو مضمون دے تاں ماہر سن پر اپنی بولی دے اڈے جانو نہیں سن۔ ایہناں پروفیسراں نوں وی پیسے کماون دی وڈی کاہل ہائی۔ اوہناں ہندی سنسکرت دیاں ڈکشنریاں سامنے رکھ کے دناں وچ ای کم نبیڑ لیا۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ کجھ ورھیاں وچ ای پنجابی دا مہاندرا اوہ نہ رہیا، جس دی لوکائی جانو ہائی، جو اسیں تسیں مُڈھ توں ہنڈھاوندے پئے ساں۔ کجھ ورھے پہلوں دی گل ہے کہ گورونانک یونیورسٹی، امرتسر دے وائس چانسلر ڈاکٹر بشن سنگھ سمندری نوں بھری محفل وچ آکھنا پیا ہائی کہ ایس سیمینار وچ ودواناں جس بولی وچ پیپر پڑھے ہن، اوہ میری سمجھ توں باہر ہے۔ گلاں باتاں تاں ایہہ میری بولی وچ ای کردے ہن پر لکھن لگیاں خورے ایہناں نوں کیہ ہو جاندا ہے؟

پاکستان وچ سرکار نوں بھارت سرکار وانگوں کوئی وپونت بناون دی لوڑ ای نہیں پئی۔ ایتھے گھر دے وَیری ای اوہو کجھ پُوردے پئے ہن۔

1979ء دی تعلیمی پالیسی مطابق پاکستان سرکار نے کُھلھ دتی ہوئی ہے کہ جے کوئی صوبہ چاہوے تاں اپنی جُوہی بولی راہیں سکولاں کالجاں وچ تعلیم دے سکدا ہے پر پنجاب

سرکار خورے ایہہ تعلیمی پالیسی ویکھی ای نہیں۔ جے ویکھی ہے تاں اوس نوں پوہندی نہیں، وارا نہیں کھاندی۔

کیہ اسیں آپے وی وَیری نہیں ہاں؟ ایس گل نوں پروان کرن وچ جھکن دی کیہڑی گل ہے! اسکن دی کیہ لوڑ ہے!! جی، اسیں سبھ توں وڈے ویری ہاں۔ اساں اپنے متھیاں اُتے تِلّے سجائے ہوئے ہن، لکھیار ہون دے، پر لکھن ویلے بولی اسیں اجیہی ورتدے ہاں، جو ہٹ ورتوں دی ہے، جو بول چال دی ہے، جو سَوکھ یعنی CONVENIENCE دی ہے۔ ساڈے متھیاں اتے ایہہ ٹِکا تدے ای ٹھہنڈا ہے، پھبدا ہے، بچدا ہے، سوبھدا ہے، جے اسیں اپنے آپ نوں ایہدے سواہرا کریے، ایہدا ہانی بنائیے۔ ایسے سوکھ اتے ان گیہلی پاروں کدے اسیں ''پاک پنجابی'' دا نعرہ لا دیندے ہاں تے کدے ایہہ آکھ کے پِنڈا چھڈا لیندے ہاں کہ نویں SENSIBILITY اپنے لئی نویں لفظالی دی وی منگ کردی ہے۔ میں آکھدا ہاں کہ جے گھروں بُتا سر جاوے تاں مانگتاں وانگوں جھولی اڈن دی کیہ لوڑ ہے۔

ادبی بولی بارے تاں تہاڈے جیہے سوجھواناں نوں ایہہ دسن دی لوڑ ای نہیں کہ وڈکیاں ولوں سچیت جتن راہیں ایہہ بولی ہوند وچ آوندی ہے۔ اوہ اپنی لکھتی بولی نوں اجیہا ڈَولدے ہن، اوس دا اجیہا مہاندرا اُلیکدے ہن کہ اوہ ہر پڑھن ہارے نوں اپنی ہی بولی جاپدی ہے۔ ایسے پاروں اوہناں دیاں لکھتاں اوس جُوہ دے سارے پیار وچ وڈے آدر نال پڑھیاں ویندیاں ہن۔

میری جاچے ساڈا وڈا ڈکھانت ایہہ ہے کہ اسیں اپنی نجی بولی جاں بول چال دی بولی دی وَلگن وچ گھِرے رہندے ہاں۔ ایس دھولر نوں اُلنگھن لئی کوئی ٹِل نہیں لاوندے۔ ایویں رجے بجے تے چیتے ای نہیں سگوں آکھرے وتدے ہاں۔

پچھے جیہے پنجابی ادبی سنگت دے اکٹھ وچ اک لکھیار بارے گل کردیاں میں

آکھیا سی کہ اوہناں اپنیاں اٹھاں دساں کتاباں (ناول، ڈرامے، شاعری) وچ گھٹ ودھ 20 کُن ورتے ہن۔ ایہناں وچوں 15 کُن اجیہے ہن، جو اُردو، ہندی تے پنجابی وچ سانجھے ہن۔ رہندے پنج اجیہے کُن ہن جو پنجابی دے خالص اپنے ہن۔ ہُن تسیں آپے ای دسو کہ ''کُن لیکھا'' کتاب وچ دتے گئے دو ہزار کُناں نوں ورتن لئی کیہڑے پنڈوں لکھیار آون گے۔

ساڈے کئی دُوجے لکھیاراں وچ وی ایہو کان ہے، ایہو اُون ہے۔ ایتھے میں اک پکھ ول ای دھیان دواؤنا لوچدا ہاں۔ پنجابی وچ ہر جانور دے بولن لئی وکھ وکھ لفظ ہن۔ ایہو ای نہیں سگوں اوہناں دیاں وکھ وکھ حالتاں دیاں آوازاں لئی وی اڈرے لفظ ہن، پر ساڈے لکھیاراں سواہرے تے ڈھکویں لفظ بھال کے ورتن دی کدے کھیچل نہیں کیتی۔ اوہناں دیاں رچناواں وچ مور وی بولدا ہے تے کوئل وی بولدی ہے۔ اُٹھ وی بولدا ہے تے بکری وی بولدی ہے۔ ایتھے میں کُجھ جانوراں دے بولن بارے دسدا ہاں۔ میں ایہہ لفظ کلاسیکی سرمائے جاں بولڑیاں وچوں اکٹھے کیتے ہن۔

1۔ پرندے

چُرکن: نکے پنچھیاں دے بولن لئی اک عمومی لفظ۔

چُوکن، چرلاون، چچلاون: چڑی دا بولن۔

کاکن: کاں دا بولن

گُرلاون: کونج دا بولن

کِلکن: تتر دا بولن

گُٹکن: کبوتر دا بولن

جھنگارن: مور دا بولن

پٹاکن: بٹیرے دا بولن

ٹوکݨ: کوئل دا بولݨ

گھرکݨ: گرمی پاروں کُکڑی جاں کسے ہور جانور دا ہولی ہولی آواز کڈھݨ۔

گھوکݨ: گھگھی / گیرے دا بولݨ۔

ٹٹیاوݨ: ٹیٹری دا بولݨ۔

2۔ جانور

ٹراوݨ: گاں / مجھ دے بچے دا دُدھ لئی بولݨ۔

اڑِنگݨ، رِنگݨ: مجھ دا بولݨ۔

ڈاکرݨ، رانبھݨ: گاں دا بولݨ۔

بھونکݨ: کُتے دا بولݨ۔

ٹوکݨ: گلر / کتورے دا بولݨ۔

بُڑکݨ، بگھݨ، گرڑاوݨ، رِنگݨ: اُٹھ دا بولݨ (اُٹھ لئی رِنگݨ اوس ویلے ورتدے ہن، جدوں اوہ لڑائی وچ ہار کے بول پوے)۔

میاکݨ: بلی دا بولݨ۔

ممیاوݨ، مِنکݨ: بھیڈ / بکری دا بولݨ۔

چیکݨ: سہیڑ دا بولݨ

شُوکݨ: سپ دا بولݨ۔

ہینگݨ: کھوتے دا بولݨ۔

باکݨ: لیلے دا بولݨ (کسے نوں تھوڑے پندھ دی دس پاوݨی ہووے تاں 'لیلا باک' ورتدے ہاں۔

ہِنکݨ: گھوڑے دا بولݨ۔

ٹرراوݨ، ٹرکݨ: ڈڈو دا بولݨ۔

کہکݨ: لومڑی دا بولݨ۔

ہوانکݨ: گدڑ دا بولݨ۔

چنگھاڑݨ: ہاتھی دا بولݨ۔

بُکݨ، بُوکݨ، بھُبکݨ، گجݨ: شیر دا بولݨ۔

گُھرلاوݨ، گھورݨ: سُور دا بولݨ۔

ڈِھکݨ: گاں جاں داند ولوں خاص حالت وچ بولݨ۔

دڑُوکݨ: ساہݨ دا بولݨ۔

پھر انج ای جدوں جانوراں دے بچیاں دی گل کردے ہاں تاں ڈھکویں لفظ دی ورتوں کرن دی تھاں اوس لفظ دے نال ''بچہ'' دی پچھیتر جوڑ کے کم سار لیندے ہاں جدکہ ساڈے کول پہلاں ای لوڑیندے تے ڈھکویں لفظ موجود ہن جیویں:

بلی: بلُونگڑا

بھیڈ: لیلا، بھڈورا

کُتا: کتُورا، گلر

ہرن: بک

کھوتا: کھرکا

کُکڑی: چُوچا

اُٹھ: ٹوڈا

بکری: چھلارُو، پٹھورا

سُور: رِکنڈ

چڑی وغیرہ: بوٹ

گاں: گابا، وچھی۔ انج ای جوان ہو کے دھناپ جاں وہیڑی تھی ویندی ہے۔

گھوڑا: وچھیری۔ انج ای جوان ہو کے پہان تھی ویندی ہے۔

مچھی: پُونگ۔

انج ای چیزاں دی بہوں گنتی دسن لئی "بہت، ڈھیر جاں گھنے" دے لفظ وردے ہاں۔ ایس دے الٹ ساڈے کول کئی ایسے لفظ ہن، جتھے عددی صفت ورتن دی تھاں اکو وکھویں لفظ توں کم لے سکدے ہاں جیویں:

بہت سارے کتے: لودھ

شکاری کتے: ریئر

بھیڈاں: وگھر

بھیڈاں، بکریاں: اِجڑ

اُٹھ: وگ

مجھاں: مہاگ

رلے ملے جانور: چھیڑ

ڈنگراں دی قطار: چانگ

ٹبری واس: مُڈ

چوراں مگر بھجن والے: واہر

فریادیاں دا اکٹھ: میڑھ

مچھی دے شکاری: ہنڈھ

پرناون ڈھکے: جنج

ویاہ ویلے سوانیاں: میل

مرن ویلے اکٹھ: مکان

کونجاں: ڈار

چڑیاں: چھولر

مچھی دے بچے: پُونگ

درخت: لُک

مُنڈے: مُنڈیر

ہر بولی اپنے بولن ہاریاں دیاں لوڑاں تھوڑاں اپنے بھرے بھنڈاراں وچوں ای پُورن دی ستیا رکھدی ہے۔ لوڑ ایس گل دی ہوندی ہے کہ اوس دے لکھیار کِنے کو سچیت ہن۔ اوہناں دا قبلہ درست ہے جاں نہیں۔ کیہ اوہناں انجیہاں لکاں، ٹھاہراں نُوں گاکھیا ہے، جتھے لوڑیندی لفظالی اوہناں نوں اُڈیکدی پئی ہے، اوہناں دی قلم چھوہ نُوں ترسدی پئی ہے۔

2

ایہہ آکھنا اُکا ای بے تھوا تے بھلیکھے بھریا ہے کہ فلانی بولی پچھڑی ہوئی ہے اتے ڈھمکانی بولی ترقی دیاں سِکھراں چھوہ رہی اے۔ ہر بولی اپنے بلیلاں دیاں لوڑاں تھوڑاں اپنے بھرے بھنڈار توں ای بُجھ سکدی ہے۔ جیویں جیویں سماج دولانگھاں پُٹدا اگانہہ ودھدا ہے، بولی وی نال دے نال پَیر میچ کے اگانہہ ودھدی تُری جاندی ہے۔ ایہہ ہر بولی دا آپ مہارا ویسٹ ہے پر کدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ سماج چھڑپتے مار کے اگانہہ ودھدا ہے۔ اوس ویلے آپ مہارا ویسٹ سماجی لوڑاں دے سانواں نہیں اُتردا۔ ایہہ اوس بولی دے لکھیاراں لئی ونگار دا ویلا ہوندا ہے۔ ایس ونگار نوں نجھن لئی پہلاں لوک بولی راہیں واہ لائی جاندی ہے۔ ایہہ بت ورتوں وچ آون والی اوہ بولی ہوندی ہے، جس راہیں ہر جنا کھتا اپنے وچار دُوجیاں نال سانجھے کردا ہے۔ اوس دا مقصد اپنی گل دُوجیاں تائیں اپڑاونا ہوندا ہے۔ ایس پاروں بولی ورتدیاں اوہ ایڈا نُجیت نہیں ہوندا۔ اپنی تے دُوجیاں بولیاں دی لفظالی رل گڈ کر کے سُتے سِدھ بولی تُریا جاندا ہے۔ ایہو ای نہیں سگوں ہتھ، نک، اکھ دیاں سَینتاں راہیں وی نال دے نال کم چلائی جاندا ہے۔

لوک بولی مگروں ادبی بولی دا پڑاہ آوندا ہے۔ ادبی بولی دی نینہہ لوک بولی دیاں نینہاں اُتے ای اُسردی ہے۔ ایہہ ہوندیاں وی ادبی بولی نُویں پینڈے تُردی ہے اتے اپنے

لئی نویاں لیہاں اُلیکدی ہے۔

دوناں وچ اِک وڈا نکھیڑ وی ہے۔ ادبی بولی کتے بول چال وچ نہیں ورتیندی، چھڑی لکھن پڑھن وچ ای آوندی ہے۔ اوہ ایس پاروں کہ ایہہ لکھیاراں ولوں اِک نُجیت آہر دا سِٹا ہوندی ہے۔

دُوجی گل ایہہ کہ جس بولڑی نُوں ادبی رُتبہ دِتا گیا ہوندا ہے، اوہ اپنا نرول پنڈا چھنڈ کے، اِک اجیہا اُچھاڑ ہنڈھا رہی ہوندی ہے، جس وچ دُوجیاں بولڑیاں دیاں ون سونیاں ٹاکیاں سوبھدیاں پھیاں ہوندیاں ہن۔

ادبی بولی بارے اک ہور گل وی چیتے رکھن والی ہے۔ اوہ ایہہ کہ شاعری وچ تول دِیاں پابندیاں ہوندیاں ہن۔ ایس پاروں شاعر اچیت ای دُوجیاں بولیاں دی لفظالی ورتن دی کُھلھ مان لیندا ہے پر نثر لکھن ویلے ایہہ کُھلھ نہیں لبھ سکدی۔ بولی ورتدیاں ودھیرے نُجیت تھیونا پیندا ہے۔ ایہہ تدے ای ہو سکدا ہے جے لکھیار اپنی دھرتی، اپنی بولی تے اپنے لوکاں نال جُڑیا ہویا ہووے۔ اپنے کلاسیکی ورثے نُوں اوس ڈونگھی نجھ نال گھوکیا ہووے تے وڈکیاں دے پایاں پُونیاں نُوں وڈی سُوجھ نال اپنایا ہووے۔ اوہ پڑھیا لکھیا ان پڑھ نہ ہووے۔ اج ساڈا وڈا دُکھانت ای ایہو ہے۔ اج اسیں نہ تاں اپنی دھرتی تے اپنے لوکاں نال جُڑے ہوئے ہاں اتے نہ ای کدے اپنے کلاسیکی ورثے نُوں نجھن، گھوکھن دی اساں کھیچل ای کیتی ہے۔ مندے بھاگاں نال ایس دا جو سِٹا نکلیا ہے، سانُوں اوہ اُکا ای وارا نہیں کھاندا۔ پر پھیر وی اسیں ڈھیٹھاں وانگوں اڑے ہوئے ہاں تے سیانیاں دی گل گولن لئی تیار نہیں ہاں۔

ساڈے وڈ وڈیریاں...... بابا فرید توں خواجہ فرید تائیں...... نے ساڈی ادبی بولی دا اُسرگا لہندی بولڑی تے کھڑا کیتا سی نال دے نال دُوجیاں بولڑیاں دی لفظالی نُوں وی اکھوں پرو کھے نہیں کیتا ہائی۔

دوآبے دا وسنیک مولوی غلام رسول اپنی دوآبی بولڑی تج کے ایہناں وڈکیاں دے پورنیاں تے ای ٹریا ہائی۔ پر اُساں کرماں ہاریاں مرکزی بولڑی نوں اپناء کے ونڈیاں پاون لئی راہ کھول دتا۔ ہُن کِتے سرائیکی ہے تے کِتے ملتانی، کِتے پوٹھوہاری ہے تے کِتے ہندکو۔ اجے ہور کِنیاں ونڈاں ہوند وچ آون لئی پرتولیندیاں پیاں ہن، رب ای جانْے۔

جیویں میں پچھے گل پھرولی ہے۔ ہُن ساڈا سماج چھڑپے مار کے اگانہہ ودھ گیا ہے۔ ہُن فلسفہ، ریاضی، کمسٹری جاں انجینئری جیسے علمی کھیتر ساڈی لوڑ بن کے بہتر آئے ہن۔ ایتھے نہ تاں لوک بولی اتے نہ ای ادبی بولی بُتا سار سکدی ہے۔ ایہناں کھیتراں نوں کلاوے وچ لین لئی گنتویں بنویں، جو کھویں تے تولویں لفظالی لوڑیندی ہے۔ ہُن سوال ایہہ ہے کہ ایہہ نویں لفظالی آوے کتھوں؟ پنجابی دے ودھیرے لِکھیاراں ایس پاسے گوہ کرن دی کھیچل ای نہیں کیتی۔

اوہ دیہاڑا ساڈی ادبی تاریخ وچ بہوں مند بھاگا سی جد اِک صاحب بہادر نے ایہہ آکھیا سی کہ "ہر بولی دی کوئی نہ کوئی کلاسکی بولی ہوندی ہے، جس دے بھرے بھنڈاراں وچوں اوہ اپنیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کردی ہے" اوس بھولے بھا سُجھا دتا سی کہ ہندی نوں سنسکرت اتے اردو نوں عربی فارسی توں اپنی سکھنی جھولی بھرنی پوسی۔ ایس نوجوان نے ایہہ سُجھا ایس پاروں دتا سی کیوں جو اوس دی اپنی بولی انگریزی دیاں چنگھاویاں لاطینی تے یونانی سن۔ سُجھا دیون لگیاں اوہ اک گل وسار بیٹھا ہائی۔ اوہ ایہہ کہ انگریزی کسے پکھوں اُونی تے نمانی نہ ہئی سگوں لاطینی تے یونانی توں تکنیکی لفظ ایس پاروں لئے جاندے ہاسے تاں جو لوکائی وڈے سیانیاں دی علمیت توں دبدی رہوے اتے اوہناں دے تُل اترن اپرالا نہ کرے۔ اتے ایہہ انج ای ہائی جیویں ساڈے حکیم اج وی سونف لئی بادیاں سُنڈھ لئی زنجبیل، پھکوی لئی شب یمانی، جمالگوٹے لئی حب الملوک، پودینے لئی نان

چودہ، کالی مرچ لئی فِلفل گرد ورتیندے ہن۔

اوددوں اوس صاحب بہادر دے سُجھا اتے کسے وی گوہ کرن دی ہڈوں کھیچل نہ کیتی سگوں پلّے نال بنھ کے اجیہی پیڈھی گنڈھ ماری کہ اردو تے ہندی دے مہاندرے وگاڑن وچ رُجھ گئے۔ ایہناں بولیاں وچ لِکھیاں گئیاں اودبکیاں تے اجوکیاں کتاباں پڑھ کے بھلے بھاہ نکھیڑا کیتا جا سکدا ہے۔

ہور اگے ٹُرو۔ پاکستان تے بھارت وچ لِکھیندی پنجابی دا آپو وچ ٹاکرا کر کے ویکھ لوو۔ اساں عربی فارسی اگے اتے بھارتیاں سنسکرت موہرے مانگتاں وانگ جھولی ٹڈ لئی ہے۔ جے ایہو ای مہان دوناں دھراں اپنائی رکھیا تاں اج بھلکے دی گل ہے جدوں اِک دوجے دی لکھتی پنجابی نوں سمجھ سکنا، کسے ورلے دا ای کم رہ ویسی۔ میری جاچے ایہہ انج ای ہے جیویں کوئی سوانی گوری بنن دے چاء وچ اپنے سریر نوں پھلبہری دا روگ لوا لوے۔

میری جاچے اپنی بولی دیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن لئی پنجابی نوں عربی فارسی جاں ہندی سنسکرت اگے مانگت بن کے جھولی اڈن دی لوڑ نہیں۔

ساٗنوں ویلا ونگاردا پیا ہے کہ اسیں آہلکس تجیے تیاگیے، اوپرے تے اوبڑ، بٹاوٹی تے گلچھے ہوئے لفظ ورتن دی تھاں اوہناں خزانیاں نوں اگولن لئی لک بنھیے، جو ساڈے توں پروکھے تاں نہیں پر ہڈاں وچ رچیا سوکھ ساٗنوں اوہناں تائیں اپڑن توں ورجدا تے ٹھاکدا ہے۔

نویں لفظالی گولن لگیاں ساٗنوں پنڈاں دے پنڈ کھچن دی لوڑ ہے۔ پنجابی دیاں بولڑیاں دے ڈھیر سارے لفظ ساڈیاں راہواں تکدے پئے ہن، ساٗنوں اُڈیکدے پئے ہن۔ اوہناں مانک موتیاں نوں گھٹے رُلن توں بچاون دی لوڑ ہے۔ ادبی پنجابی وچ ورتے جا سکن والے تھلے دتے لفظ میں ایدھروں اودھروں سُن کے ای پلے نال بدھے ہن۔

ار (قافیہ) سریپ (ردیف)، کلی تے کڑا (بند)، پوڑی (وار دا بند) کرن (مصدر)، کھنڈن (تقطیع کرن)، ریدن تے چھانگن (اصلاح کرن)، سودھن (ایڈیٹ کرن)، بِٹھیار (ہجوگو)، وگتی (فی البدیہہ گوئی)، چھٹڑو (متروک)، مُلراون (TO EVALUATE) کجھ ہور لفظ ویکھو: مِہر (بالغ)، دُھربا (CURRENCY) پر ہُن ہی دُھربا (زرِ مبادلہ) وسیب (کلچر)، رہتل (تہذیب)، رِرک (احساس)، ملکھ (افسوس)، برڑ (صدق)، وڑھتا (یقین) وغیرہ۔

پنڈاں توں ای اجیہی تردی لفظالی وچ اوڑکاں دا وادھا کیتا جا سکدا ہے۔ پنڈاں توں وکھ اک ٹھاہر ساڈے کول ہور وی ہے جس راہیں ساڈے ہتھ نویں لفظالی آسکدی ہے۔ اوہ ہن پنجابی بولی دے کرن یعنی مصدر ہُن تائیں دی کھوج دسدی ہے کہ فارسی کول صرف 324 کرن ہن۔ جے اجیہی بولی دُنیا دِیاں وڈیاں بولیاں نال موڈھے نال موڈھا جوڑ کے، اکھاں وچ اکھاں پا کے، ساہویں کھلو سکدی ہے تاں ساڈی بولی کدھروں نمانی نتانی رہ جاندی ہے۔ ''کرن لیکھا'' ناں دی کتاب وچ گھٹ ودھ (2000) دو ہزار کرن ہن۔ ایسناں کرناں توں اگے لکھاں ای جڑیل کرن (مرکب مصدر) ساڈے وڈکے ساڈے لئی جوڑ کے پہلاں ای چھڈ گئے ہن۔ اسیں ایسناں توں اسم، صفت وغیرہ ڈول سکدے ہاں۔ کجھ دے ودھاویں (EXTENDED) معنی ہوند وچ لیا سکدے ہاں اتے کئیاں دے معنی لوڑ مطابق گھٹاویں رکھ سکدے ہاں۔ ایس گل نوں ہور بترا کے دسدا ہاں۔

تساں انگریزی دوائیاں پیراپائرین، ارگاپائرین، فیروپائین وغیرہ دے ناں سُنے ہوسن۔ ایسناں وچ ورتیندا لفظ ''پائرین'' یونانی دے PYR توں بنیا ہے۔ جس دے معنی ہن ''اگ، بھاہ''۔ انگریزی والیاں ایس دے ودھاویں معنی ''تاپ بخار'' دے بنا لئے۔

تہانوں تاں چیتے ہوسی کہ اپنی بولی دے اک لفظ نال اساں وی ایہو ورتارا

رکھیا ہے۔ ''تپن'' کرن ہے۔ ایہدے معنی ہن: گرم ہوون، بلن، سڑن، بھکھن، گرمی وچ آون، کاوڑ چڑھن، غصے وچ آون وغیرہ۔ ایس توں لفظ ''تاپ'' بنیا ہے، جس دے معنی بخار وی ہن۔ اگوں اک ہور مرکب ہے۔ ''کھنگھ تاپ'' یعنی تپدق۔

انگریزی لفظ سائیکولوجی لے لوو۔ ایہہ دو لفظاں دا مرکب ہے۔ سائیکو تے لوجی۔ ایہدے دوویں جوڑ یونانی بولی توں لئے گئے ہن۔ Psycho یعنی پسیکی جس دی معنی ہن ''روح'' تے Logy جس دے معنی ''علم''۔ ہُن جے اسیں یونانی دے لفظاں مگر جائیے تاں سائیکولوجسٹ اوہ سیانا ہے جو روحانی تے ذہنی علاج کردا ہے۔ پر انگریزی وچ ''روحانی'' دا مفہوم ایہدے وچوں اُکا ای گھٹاواں رکھیا گیا ہے۔ ونگیاں ہور وی دتیاں جا سکدیاں ہن۔

مین جیویں پہلاں دس پائی ہے، علمی کھیتراں لئی نویں لفظالی ہوند وچ لیاون لکیاں سانوں ایہہ اصول اپناونا پوسی۔

پنجابی وچ اک لفظ ہے ''سار'' جس دے معنی ہن علم، خبر، لوہا، تلوار، تت وغیرہ۔ جے اسیں ایڈے موکلے تے بھرویں معنیاں والے لفظ نوں Logy دے تھاں اپناء لئیے تاں کئی جھیڑے اتھے ای نجھٹے جاندے ہن۔

سائیکولوجی لئی چت سار۔ اگوں سُچیت (باشعور)، اچیت (لاشعور) کُچیتو (بے شعور) وغیرہ۔

بیالوجی لئی جیو سار
جیالوجی لئی بھوسار۔ اگوں جیولاجیکل سروے لئی ''بھوسرویکھن وغیرہ)
زوآلوجی لئی پاہ سار۔

انج ای اگے توں اگے لفظ بندے ٹُرے جاسن۔ کجھ ہور کھیتراں دے لفظ ویکھو:

''ورتݨ'' توں ہٹ ورتی اسیں آٹو بایوگرافی لئی پہلے ای ورتدے ہاں۔ رل ورتݨ (کوآپریشن) رل ورتݨ سوشلزم لئی اتے سانجھ ورتݨ کمیونزم لئی ورتے جا سکدے ہن۔

آکسیجن۔ ایہہ یونانی لفظ آکسی (ہوا) تے جن (جمݨ) دا جوڑ ہے۔ ایہدے لئی کیہے ای اسیں پنجابی جڑیل ''واجمݨی'' ورت سکدے ہاں۔

ہائیڈروجن۔ ایہہ یونانی لفظ ہائیڈرو (پانی) تے جن (جمݨ) دا جوڑ ہے۔ ایہدے لئی اسیں پنجابی جوڑ ''پݨجمݨی'' ورتوں وچ لیا سکدے ہاں۔

پنجابی وچ اگیتر اں پچھیتر اں دی کوئی تھوڑ نہیں۔ ایس پاروں اسیں لوڑیندیاں سائنسی اصطلاحواں اگیتر اں پچھیتر اں لا کے کئی نویں لفظ کیہے ای گھڑ سکدے ہاں۔

3

ہݨ میں ایتھے کجھ اگیتر اں پچھیتر اں دیندا ہاں تاں جو نویں لفظالی گھڑݨ لگیاں ایہناں نوں ورتوں وچ لیاندا جاوے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں اپݨی کتاب ''گویڑ'' (صفحہ 21) وچ لکھیا ہے ''پنجابی وچ ......سابقیاں (اگیتر اں) دی گنتی اک یاں دو ہے'' کیہ اوہ ٹھیک کہندے ہن؟ رتا کو تھلے دھیان مار کے ویکھو۔

آ، ا آپ۔ آپ ترا پی، آپ جوگا، آپ مونہاں۔

ا۔ اچل، اٹٹ، اٹک، اپٹ (جیہڑا ریشم نہیں)، اگھڑ (جیہڑا گھڑیا نہیں)، اٹھل

ات۔ ات کھٹی، ات وادی۔

ادھ۔ ادھ ردھا، ادھ مویا، ادھ کھڑ، ادھوانا، ادھ پچدھ، ادھ دنڈیں، ادھ واڑ۔

ادھو۔ ادھو ادھ، ادھو راٹا۔

ان۔ ان جان، ان ہوئی، ان ملا۔

اݨ۔ اݨ بݨ، اݨ پڑھ، اݨ چتا، ان سونہا، اݨ سکھنڈر، اݨ واندا۔

اندھ۔ اندھار، اندھارا، اندھار کھاتا، اندھوڑا، اندھار مچݨ۔

ب بے۔ بے آس، بے بارا (بے وقعت)، بے تھتا، بے چسا، بے ڈوہ (بے گناہ) بے زرداری۔

بیا۔ بیاسی، بیانگل (دوشاخہ لکڑی)۔

بَل۔ بَلبل، بَکار، بَلبار (باتونی)۔

بھر۔ بھرپور، بھرجوانی۔

پ پُتر۔ پُتر بتا (لاڑے والیاں ولوں)، پُتر یلا (لے پالک)۔

پٹ۔ پنکا، پٹوکا۔

پچھ / پچھل۔ پچھلگ، پچھواڑ، پچھونہا، پچھل پیری، پچھوڑکی (پچھے ہتھ بنھن دی حالت)، پچھڑیا۔

پر۔ پرسوں، پرار، پرلا، پردکھا، پردبھرا (دوراڈا)، پردیس۔

پڑ۔ پڑدادا، پڑپوترا، پڑچھتی۔

پنج۔ پنجوترا، پنجوتھ (پنجواں حصہ)۔

ت ت۔ تکون، تکھا، تکو، (وٹیاں ہوئیاں تن رسیاں)، تبل (تن تھٹاں والی)، تروڑا (تیمرا)۔

تر۔ ترشول، تریجا، تراسی، ترڈھا، ترہائی (تہائی)۔

تے۔ تیمرا، تیلز، تیکھرا۔

ترے۔ تریاکل (غیر جانبدار، ثالث)، تریوے۔

چ چو۔ چوگا، چودھار، چورس، چوگٹا۔

چھ۔ چھکا، چھگا، چھیوگ (چھیواں حصہ)۔

د دو۔ دوسانگا، دومیل، دوراہا، دوہر۔

ر راہ۔ راہ طوطا، راہ جتوں۔

س س۔ سجر، سپتر، سجن۔

سُ۔ سُگندھ، سُجیت، سُمت (چنگی مت)۔

ست۔ ست ناجا، ست بھرائی۔

سج / سجر۔ سج ویاہی، سجر سُو۔

ک ک۔ کروپ، کرُٹا، کپُتر۔

کُ۔ کُسنگ، کُچجا، کُچال۔

کٹھ۔ کٹھ پُتلی، کٹھ پھوہڑا، کٹھولا (لکڑی دا بھانڈا)۔

کل۔ کلچھبا، کلمونہا۔

م مٹھ۔ مٹھ بولڑا۔

ن نپٹ، نکتا۔ نسکھٹ، نخالص، نڈر۔

پچھیتراں

آ آپ / آپا۔ ملاپ، موٹاپا۔

آٹا۔ پھراٹا، سرلاٹا۔

آدھا۔ پچادھا، سپادھا۔

آر۔ چنگھار، کھڑکار، ٹنکار، چھٹکار، لوہار، سُنار۔

آری۔ لکھاری، کھڈاری۔

آس۔ مٹھاس، کھٹاس۔

آک۔ اڈراک، چڑاک (چڑن والا)، پیاک۔

آکل۔ ڈراکل، شرماکل، پیاکل۔

آل۔ مُکال۔

آں۔ گُھمباں، سواٹیاں، موجاں، لہراں۔

آن۔ نوان، نچان، اٹھان۔

آندرا۔ مہاندرا، وٹاندرا۔

آندڑو۔ سِکھاندرو، وٹاندڑو، جماندڑو۔

آنڈھ۔ کچیاندھ، سڑاندھ، کریاندھ (اُٹھاں دی)۔

ا۔ مُنڈا، چھڑا، بکرا، جھوٹا، اُبالا، ساڈا، پٹاکا، تریما (قطرہ)، پوچا، ورتاوا۔
گھائی توں گھاٹا، کوڈی توں کوڈا، بوری توں بورا، مِٹھا، ہتھا، دستا، کسا، رِکا۔

ای۔ بہائی، دھوائی، چھنائی، لِکھائی، پڑھائی۔

اُتر۔ جٹھتر (جیٹھ دا پُتر)، دیاتر (دیور دا پُتر)

ال۔ بھجاکل (گھروں نسن والی)، بدحل، چھِل، جانگھل، ہِتول، چواکل۔

انت۔ لڑنت، اڑنت

او۔ بھاگو، چلاکو۔

اُو۔ اڈاوُ، اسارُو، اجاڑُو، اگاڑُو، بگُو، تاڑُو، تارُو۔

اوای۔ کٹوئی (پہلی دائل پاوٹ والا)۔

اوتی۔ کٹوتی، منوتی۔

اوٹا۔ کلوٹا (کالے توں)، ملوٹا (میلے توں)۔

اوٹا۔ ہرتوٹا، پڑوٹا۔

اُورا۔ کٹورا۔

اوگ۔ بنجوگ، چھیوگ۔

اولا۔ کھٹولا۔

اُولا۔ جھولا۔ وِسُولا۔

اوں۔ مگروں، اصلوں، مولوں، ہڈوں، گھروں، کدھروں

اوگڑا۔ بلوگڑا، بچوگڑا، شطوگڑا۔

اوئیا۔ تندوئیا، بھٹوئیا۔

ای۔ لاہوری، کشمیری، لوہاری، گھماری، جٹی، ٹھوٹھی، منجی، کسرتی، جوگی، واگی،
تیاگی، ٹھرکی، بھیالی، دلالی، پھانسی، ریتی، پونہچی، انگوٹھی۔

ایا۔ ودھیا، کھلیا۔

ای ال۔ اڑئیل، کڑئیل، مریئل، سڑئیل۔

ایپا۔ جٹھیپا، بڈھیپا، رنڈیپا۔

ایت۔ ڈکیت۔

ایٹا۔ کھتریٹا، جٹیٹا۔

ایج۔ بندھیج، نتیج۔

ایرا۔ چھٹیرا، کمیرا، لمیرا۔

ایڑ۔ گتیڑ، گدھیڑ۔

ایل۔ گنڈھیل، جُویل۔

ایلا۔ چمکیلا، بھڑکیلا۔

ایں۔ کتھائیں، ادائیں، اٹھائیں۔

پ ۔ پ۔ سیانپ، سوہنپ۔

پتی۔ لکھ پتی، کروڑ پتی۔

پٹا، مُنڈ پٹا، ان جان پٹا، لچ پٹا، گُنڈ پٹا۔

ت ۔ ت۔ بِٹھت، رنگت، رلت۔

تر۔ منگیتر، پچھیتر، اکیتر۔

تن۔ کلتن، پلتن، چڑتن۔

تی۔ بھرتی، گنتی، مِنتی۔

ج ۔ چاری، ساکا چاری، گروما چاری۔

چُو۔ سُرچُو، گھڑچُو۔

چُور۔ اچُور۔

چُون۔ لوہ چون۔

چی۔ صندوچی، بغچی، پچی۔

د

داں۔ کِداں، جِداں، اوداں۔

دانی۔ لُون دانی، مچھر دانی، سُرمے دانی۔

ر

ری۔ چھتری، پنجاری، جواری۔

ڑ

ڑ۔ ہنسڑ۔ پھوسڑ، ہتھلو، چھتڑو، پگڑ، گھڑو، پھنڑو۔

ڑا۔ زکھڑا، ٹکوا، بچھڑا، کوٹھڑا۔

ڑی۔ کنڑی، دِلڑی، ٹنگوی، پگڑی، گٹھڑی، اگاڑی، پچھاڑی۔

س

سار۔ ہنڈھن سار، ملنسار۔

ک۔

ک۔ بالک، ڈھولک۔

کا۔ میکا، پیکا، نانکا، جنکا، پنکا، اجوکا، کلوکا، رتوکا، چوکا، چھِکا، نایکا، گایکا، ویہڑکا۔

کار۔ بھِٹکار، للکار۔

کٹ، لوہاکٹ، مُنج کٹ۔

کڑ۔ بجھکو، ہتھلو

کو۔ چڑکو، رتاکو، تھوڑاکو، پڑھاکو، لڑاکو۔

کی۔ ڈبکی، گھُرکی، بھِرکی۔

گ

گا۔ چوگا، چھِکا۔

گھر۔ ڈاک گھر، تار گھر۔

ل

ل۔ مُجھل، دُدھل، ڈھڈل، بھکل، جھَل۔

لا۔ پنجالا، جتیالا (جت والا)، کسَیلا، اُتلا۔

لی۔ لاڈلی، بگرلی، چوڑیلی، (چوڑے والی)۔

م

ما۔ ٹھرھما، چُدھڑما۔

ݨ

ݨ۔ مالݨ، تیلݨ، جوگݨ، ویرݨ، اُلجھݨ، پالݨ، دھکݨ، جھاڑݨ

ݨا۔ ویلݨا، گھوٹݨا، گھرچݨا۔

ݨی۔ پھوکݨی، دھونکݨی۔

و

وا۔ پرچاوا، ہیروا، بہلاوا۔

واڑا۔ قصائی واڑا، ماچھی واڑا۔

واڑی۔ پھُل واڑی۔

وال۔ بھائیوال، اُٹھوال، بکروال۔

والا۔ ٹانگے والا، گھر والا۔

واں۔ اُبھرواں، بھرواں، کھڑواں، بِنکواں، دسواں، گیارواں، اپھریواں، دھکیواں، گانواں، مانواں، چھانواں۔

ونڈا۔ گھاٹے ونڈا، لاہے ونڈا۔

وی۔ دھاڑوی، تپتوی۔

ہار۔ رووݨ ہار، سرجݨ ہار، پالݨ ہار، پڑھݨ ہار۔

ہرا۔ اکہرا، دوہرا، تیہرا۔

ہری، سنہری، روپہری۔

ہیٹ، بل ہیٹ، بڈھ ہیٹ۔

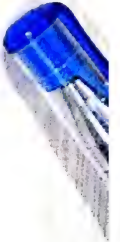
ہیٹا، ہاسوہیٹا۔

وَ۔ سرڑدَوَ، رنگھڑوَ، ہلمنسوَ۔

ے

یار۔ بریار، ڈرپیار، ہیار، لکھنیار، پڑھیار۔

پُنگریواں

میں جدوں ''کݨ لیکھا'' (1) جوڑدا پیاساں تاں کُجھ بِنتاں میتھوں ایہہ منگ کیتی کہ میں سبھناں کٹاں دا پُنگریواں (اِشتقاق) وی نال دے نال دساں۔ میں ایس منگ نُوں ڈھیر چرلا کے چتویا تے گھوکھیا۔ وت میں ایس سِٹے تے اپڑیا کہ ایہہ کم وڈا سوکھا وی ہے تے ڈاڈھا اوکھا وی۔ سوکھا ایس پاروں کہ پُنگریواں دسݨ والیاں بج ست پوتھیاں نُوں موہرے دھر کے، ایہہ کم بیٹھے ای نِجٹھیا جا سکدا ہے۔ تالے بھیجا کھپاوݨ دی لوڑ وی نہیں پیٹی۔ پچھلیرے جو کُجھ لِکھ گئے ہن، اوس نُوں کدوں کسے جھٹھالیا ہے۔ مونیئر ولیمز، آر ایل ٹرنر، جان پلیٹس تے دُوجے پرجُو ہے سیاݨیاں دا لِکھیا تاں ربی ٹھپے والا جتھیا دیندا ہے۔

ڈاڈھا اوکھا ایس پاروں آکھدا ہاں کہ میں پنجابی تے سنسکرت دی اکھوتی ساکا چاری نُوں نہیں مَن دا۔ جدوں دی مینوں ایہہ سُوجھی پئی ہے کہ ایہہ دھرتی لکھاں کروڑاں ورھیاں توں وسدی پئی ہے۔ ایس دوران ڈھیر ساری اُتھل پتھل ہوندی رہی ہے۔ کئی پرجوہی جاتیاں ایتھے آئیاں، وت ایتھوں دے وسنیکاں نال رل مِل کے وسݨ لگ پئیاں۔ اوڑک اوہناں دی بولی دے جیہڑے بول ساڈی بولی پچا سکی، اوس ساڈے لئی سانبھ کے رکھ لئے۔ اوہ اج وی ساڈی ورتوں وچ آوندے پئے ہن۔ پر مٹکھ ایس گل دا

ہے کہ ایہناں لکھاں کروڑاں ورھیاں دی تاریخ سانبھی نہیں لبھدی۔ پچھلیر ے سیاݨیاں نُوں جیہڑیاں پرانیاں توں پرانیاں لِکھتاں لبھیاں، اوہ سنسکرت وچ سن۔ اوہناں نُوں ایہناں لِکھتاں دی بولی نے کُجھ اجیہی کچھ گھتی کہ اوہ بے مارے ہو کے کُوک پئے کہ سنسکرت ای سبھناں بولیاں (پنجابی، سندھی، گجراتی، بنگالی وغیرہ) دی جننی ہے۔ اوہناں بھاݨے جدوں آریہ ایتھے آئے تاں ایہہ دھرتی نُنجی تے سکھݨی سی۔ ہور تے ہور ایہناں سیاݨیاں دا دھیان رِگ وید وِچلیاں پݨی، اَسُر، دسیو تے دُوجیاں غیر آریائی جاتیاں تے اوہناں دِیاں بولیاں ول وی نہیں گیا۔ خورے ایہہ شت پتھ براہمݨ (2-III) تے پتنجلی دی "مہابھاشیہ" تُوں کیوں اُک گئے، جتھے اَسُر اں دی اپݨی بولی ول سینت کیتی گئی ہے۔

ہُݨ جد کہ تھیہہ کھٹائی دے سیاݨے دھرتی دا سینہ چیر کے پرانے وسوں جیویں ہڑپہ، سرائے کھولا، جلیل پور، چولستان، موہن جودڑو، کوٹ ڈیجی، آمری، نال، رحمان ڈھیری وغیرہ بارے پکا پیڈھا نتارا کر چکے ہن۔ اجے وی لسانیات دے ودھیرے سیاݨیاں دی سُوئی آریاں اُتے ای اڑی ہوئی ہے۔

ایہناں سیاݨیاں ایہہ سِدھ کرن لئی عُمراں گال دِتیاں ہن کہ ہر بولی دا پُنگریواں سنسکرت وِچوں ہویا ہے۔ جے کِتے ہتھ نہیں اڑدا تاں اُلٹے سِٹے نال کم سارنا ایہناں دی سیاݨپ دا وڈا کمال ہے۔ جے اک سیاݨا رُکتوں تھڑوک وی جاندا ہے تاں دُوجا مدد لئی بوہڑن توں کدے نہیں کُھنجھدا۔ وَنگی پاروں اک بول لیندے ہاں۔ ایہہ ہے "شرن" سیاݨے ایس دے معنی "پناہ" دسدے ہن۔ ایہہ سنسکرت کُرِن "شر" توں پُنگریا ہے، جس دے معنی "مارن" ہے۔ ہُن "پناہ" تے "مارن" دو متضاد معنی رکھدے ہن۔ ایتھے سیاݨیاں دی سیاݨپ اپڑ چیندی ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ پناہ اوہو لوڑدا ہے جس نُوں مارن لئی کوئی اُتاولا ہووے۔ جس پناہ دِتی ہووے، اوہ اوس دی راکھی کردا ہے اتے جے لڑن بھڑن لوڑیندا ہووے تاں اوس توں وی نہیں جھکدا۔ اوہ آکھدے ہن کہ انج ایہہ دووَیں بول اک

دُوجے دی ضد نہیں رہ جاندے۔

اک ہور وَنگی لیندے ہاں۔ پنجابی بولی "چُوڑی" تے "چُنڈ" نُوں مونیئر ولیمز سنسکرت "چُوڈ" توں پُنگرے دسدا ہے۔ اوس ایس دے انگریزی وچ جو معنی دِتے ہن، اوہ انج ہن: چوٹی، چُونڈا، سِر، سِکھر، چُوڑی وغیرہ۔ آر ایل ٹرنر وی ایسے لیہے ٹریا ہے۔

مونیئر ولیمز تے ٹرنر (2) آکھدے ایہہ پئے ہن کہ پنجابی بول: "چُنڈ" تے "چُوڑی" اِکو سنسکرت بول "چُوڈ" توں ہوند وچ آئے ہن۔ ایہہ دووَیں چیزاں اُکیاں وکھ ہن۔ اِک دا سِر نال تے دُوجی دا بانہہ نال سانگا ہے۔ ایہناں پرجُو ہے سیاݨیاں ایہناں چیزاں وچالے سانگا جوڑن ول کوئی دھیان نہیں دِتا۔ ایتھے پھیر سیاݨیاں دی سیاݨپ اوہناں دی مدد لئی بوہڑی ہے۔

جی ایس ریال (3) ایہناں دوناں دا پاڑ ایوں میلدے ہن۔ پَئی سنسکرت "چُوڈ" دے اصل معنی "وَلھیواں" ہے، جس نُوں انگریزی وچ SPIRAL آکھدے ہن۔ انج ایہہ "چُنڈ" تے "چُوڑی" دوناں لئی ڈُھکواں ہے۔ انج اوہناں ایہہ دس دی کھیچل نہیں کیتی کہ سنسکرت "چُوڈ" دے معنی "وَلھیواں" اوہناں کِتھوں لئے ہن؟۔ جے اوہ دس پا دیندے تاں اوہ کھرے سیاݨے کیویں گِنے متھے ویندے۔

لگدے ہتھ اِک ہور وَنگی ویکھ لوو۔ پال وھیلی (4) آکھدا ہے کہ "پہاڑا" سنسکرت بول "پرتی گھات" توں بݨیا ہے۔ دُوجے بنّے جی ایس ریال (5) ہوری آکھدے ہن کہ "پرتی گھاٹ" دا بول "پہاڑا" وچ نہیں وَٹ سکدا۔ اوہ دسدے ہن کہ ایہہ سنسکرت دے "پرگھات" نُوں "پگھاٹ" اگوں ایس توں "پہاٹ" تے مُڑ ایس توں "پہاڑا" ہوند وچ آیا ہے۔ ہُݨ ایہہ کھپا کوئی ہور سُوجھوان پُورسی کہ "پرگھات" توں "پہاڑا" بنن تیک دے جو پڑاء دسے گئے ہن، اوہ کِتھوں لئے گئے ہن۔

اُلٹے سِٹے نال کم سارن تے پُنگریواں گویڑن دِیاں چوکھیاں ساریاں وَنگیاں

دتیاں جاسکدیاں ہن پر حال دی گھڑی ایہناں نال ای جھٹ لنگھا لودتاں جو میں تہاڈے نال کُجھ ہور گلاں سانجھیاں کرن والا ہاں۔

دُوجی اوکھیائی ایہہ سی کہ ایہہ سیانے کُمیاں بولاں دے پُنگریویں وکھ وکھ کٹاں توں دسدے سن۔ ہُݨ اک نُوں چھڈݨ تے دوجے نُوں ورت لیݨ لئی مینوں کوئی سواہری دلیل نہیں لبھدی پئی سی۔ ونگی پاروں اسیں اک بول "پسُو" لیندے ہاں۔ سنسکرت وچ ایہہ "پشُو" ہے۔ مونیئر ولیمز دسدا ہے کہ ایہہ سنسکرت کٹ "پش" توں پُنگریا ہے، جس دے معنی "بنھݨ" ہے۔ ایس دے اُلٹ "تحقیق لغات سندھی"(6) تے "سامی دھاتو کوش"(7) وچ دسیا گیا ہے کہ ایہہ سنسکرت کٹ "درش" (ویکھݨ) توں پُنگریا ہے۔ اتے "پشُو" دے ایہہ معنی بݨدے ہن کہ جو سبھناں نُوں ویکھے، پر بھلے بُرے دا وچار نہ کرے۔

ہُݨ تسیں آپے دسو کہ دوناں کٹاں وچالے پاڑ دا نسارا کیویں کیتا ونجے۔

کُجھ ہور ونگیاں ویکھو:

1- بول "چودھری" توں اسیں سارے جاݨو ہاں۔ ایہہ بہت ورتوں وچ آوندا ہے۔ مونیئر ولیمز دسیا ہے کہ ایہہ سنسکرت "چکردھر" دا وٹیا ہویا رُوپ ہے۔ اوہ آکھدا ہے کہ "چکر" دے معنی "بہت سارے پنڈ" ہن اتے "چکر دھر" دے معنی بݨدے ہن، اک صوبے دا گورنر وغیرہ۔

دُوجے بنّے پنجابی کوش (8) وچ ایس نُوں "چھتر دھاری" دا وٹیا رُوپ متھیا گیا ہے، اتے ایس دے معنی ہن "جس دے سر تے چھتر جھُولدا ہووے۔"

اگوں تحقیق لغات سندھی(9) وچ ایس نُوں سنسکرت: "چتُر دھر" دا وٹیا رُوپ دسیا گیا ہے اتے معنی کیتے گئے ہن "چار رکھݨ والا۔" ڈاکٹر سندیلو ہوراں ایہہ نہیں کھولیا کہ "چودھری" چار سوالیاں رکھݨ والا ہوندا ہے جاں کھوتے گھوڑے۔

2- پنجابی بزرکتی (10) وچ دسیا گیا ہے کہ "سورگ" دے معنی "روشن جاں نورانی

تھاں" ہے کیوں جو مونیئر ولیمز سنسکرت کٹ "سُور" دے معنی "چمکݨ" دسدا ہے تے "سُور" توں ای ایہہ بول پُنگریا متھیا گیا ہے جد کہ تحقیق لغات سندھی (11) وچ ایس نُوں:

(ا) "سُور" (آواز) تے "گو" (وجݨ) توں پُنگریا دسیا گیا ہے۔ مطلب ایہہ کہ اوہ تھاں جتھے چنگیاں آوازاں ہوون۔

(ب) سُ (چنگی طرح) تے "رج" (وجݨ)۔ مطلب ایہہ کہ اوہ تھاں جتھے چنگی طرح جانا جاں رہنا ہے...... انج "سورگ" بول دے پُنگریویں بارے سیاݨیاں دی رائے وکھو وکھری ہے۔

3- "دیور" پنجابی وچ بہت ورتوں دا بول ہے۔ پنجابی بزرکتی (12) وچ دسیا گیا ہے کہ ایہہ سنسکرت کٹ "دِو" توں پُنگریا ہے اتے ایس کٹ دے معنی "کھیڈݨ، دل لگی کرݨ" وغیرہ ہن۔ انج سنسکرت کٹ دی پکھوں "دیور" دے معنی بݨے "بھابی نال ہسݨ کھیڈن والا" جاں "بھابی نال دِل لگی کرݨ والا" ہویا۔

دُوجے بنّے قدیم سندھ (13) وچ ایس نُوں "دِوی" تے "ور" توں بݨیا دسیا گیا ہے، جس دے معنی "دُوجا کھسم" کیتے گئے ہن۔ ایتھے وی سُوجھوان متفق نہیں ہن۔

4- پنجابی کوش وچ پنجابی بول "ککا" نُوں سنسکرت "کشایہ" دا وٹیا رُوپ دسیا گیا ہے جدکہ آر ایل ٹرنر آکھدا ہے کہ ایہہ سنسکرت: "کرک" توں وِگڑ کے بݨیا ہے۔ ایہہ وکھ گل ہے کہ "کرک" دے معنی "گورا" تے "چٹا" ہن۔

5- پنجابی کوش وِچ پنجابی بول "نیاݨا" سنسکرت کٹ: "نہہ" (بنھݨ) توں پُنگریا دسیا گیا ہے جد کہ ٹرنر ایس نُوں "ندان" (رسی) توں وگڑ کے بݨیا دسدا ہے۔

6- پنجابی بزرکتی (14) وچ سنسکرت کٹ: "رَبھ" دے معنی "پھڑن" دسے گئے ہن جدکہ دھاتو رُوپ کوش (15) تے تحقیق لغات سندھی(16) وچ ایس دے معنی

"شروع کرن" لبھدے ہن۔

ڈھیر ساریاں ہور وی ونگیاں دتیاں جاسکدیاں ہن پر اوہناں نال گل کِتے وی نہیں اپڑنی۔ وِچلی گل ایہہ ہے کہ ایہناں سیانیاں دا دھیان کدے وی ایس پاسے نہیں گیا کہ اِک بولی توں دُوجی بولی نہیں بنگر دی۔ ایہہ سوچ ہڈّوں ای کھوٹی ہے کہ بولیاں دیاں وی جنتیاں ہوندیاں ہن اتے اگوں اوہناں دیاں دِھیاں تے دوہتریاں وی۔ جے سچ پچھو تاں بولیاں اک دُوجی توں مانگویں بول لے لیندیاں ہن۔ کدے تاں اِن بِن اُنج دے انج یعنی تت سم رُوپ وچ رکھ لیندیاں ہن اتے کدے اوہناں وچ سُر (VOWEL) جاں اُسر (CONSONANT) دا گھاٹا وادھا کر کے یعنی تدبھو رُوپ وچ اپنا لیندیاں ہن۔ کدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ واجاں تاں ہوندیاں ہن پر بولن والے اپنی سوکھ پاروں اوہناں نُوں دُوجیاں واجاں نال وٹا لیندے ہن جیویں لارڈ توں لاٹ، لینٹرن توں لالٹین، مسجد توں مسیت وغیرہ۔

کدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ کسے اک بولی وِچ اک واج ای نہیں ہوندی، ایس پاروں اوہدے لئی کوئی اکھر وی نہیں گھڑیا گیا ہوندا۔ ایس کر کے جدوں اوہ دُوجی وچ اُلتھیا جاندا ہے تاں اوہدی تھاں کوئی نیڑے دی واج والا اکھر رکھ لیا جاندا ہے۔ پنجابی دی واج "ڑ" سنسکرت، انگریزی، فارسی وغیرہ کسے وچ وی نہیں۔ جدوں سنسکرت ایس واج والے بولاں نُوں اپنی جھولی وچ گھتیا تاں "ڑ" دی تھاں کِتے "ٹ" اتے کِتے "ڈ" دی واج والے اکھراں نُوں ورت لیا جیویں گھوڑا نُوں گھوٹک، جڑھ نُوں جٹ، ٹکڑی نُوں ٹکٹکا، ہاڑھ نُوں اشاڈھ، پیڑ نُوں پیڈ، پیڑا نوں پیٹکہ، گھنڈی نوں گھنٹکا، جھاڑی نوں جھاٹا، کڑچھی نُوں کڈچھی، بھاڑا نُوں بھانکا وغیرہ بنا لیا۔

کدے ایہہ وی ہوندا ہے کہ اِکو بول نُوں اِک جُوہ وچ اک ڈھنگ نال تے دُوجی جوہ وچ دُوجے ڈھنگ نال اُچاریا ویندا ہے۔ سیانے ایس وکھریویں دی دس پاؤن

لئی کدے کدے نویں اکھر گھڑ لیندے ہن۔ پشتو وچ وی اِکو بول دے دو وکھ وکھ اُچارن اوسِن بنے ہوئے سن۔ سیانیاں ایس نُوں ایوں سُلجھایا کہ خ نُوں ز تے ج لئی خ نوں س تے چ لئی ڈ نُوں گ تے ژ لئی اتے بن نُوں ش تے خ لئی ورتیا جاندا ہے۔ انج بول دا لکھتی رُوپ تاں اِکو جیہا ای رہندا ہے پر بولن والے اپنی اپنی جوہ دے اُچار مطابق بول لیندے ہن۔ انج ای سنسکرت وچ وی اک اکھر क्ष ہے۔ سیانے مَندے ہن کہ اوہناں نُوں ایس دے اصل اُچار دا نہیں پتہ پر ہُن اوہ ایس نُوں "کش" کہہ کے اُچاردے ہن۔ خروشتی وچ وی اک ایہو جیہا اکھر Y ہے۔ اوس دا اُچار وی "کش" دسیا جاندا ہے۔ جے سچ پچھو تاں ایہہ دووِیں اکھر اوسے لیہہ تے ٹُردیاں گھڑے گئے سن جیویں پشتو والیاں گھڑے ہن۔ اصل وچ क्ष تے Y اوتھے ورتیندے سن، جتھے اک جُوہ دے لوک ایس نُوں "کھ" تے دُوجی جوہ دے "چھ" اُچاردے سن۔ جیویں لچھمن تے لکھمن، اکھر تے اچھر، کھتری تے چھتری، چھار تے کھار، چھئی تے کھئی وغیرہ۔ ایہناں نُوں لکشمن، اکشر، کشتری، کشار وغیرہ پڑھنا، سنسکرت لِکھتی رُوپاں نُوں نہ سمجھن والی گل ہے۔

میں تہاڈا دھیان اک ہور مسئلے ول دواندا ہاں۔ ایہہ تاں سارے سیانے مَندے ہن کہ ویداں دی بولی تے کلاسیکی سنسکرت وچ ڈاڈھا فرق ہے۔ ویدی بولی وچ جتھے اِکو اِک بول ہے، اوہدی تھاں سنسکرت دِنو دن امیر کیویں ہوندی گئی؟ ایہہ مِثا پوسی کہ اوہ ورتیندیاں تے چالو بولیاں توں مانگویں بول لے کے اپنا بھنڈار پُوردی رہی ہے۔ بول کھپاؤن جاں اپناؤن دا اوہو ڈھنگ سی، جس دی میں اُتے دس پائی ہے۔ کھوجیاں ڈھیر سارے ایسے بولاں دا تھوہ لا لیا ہے، جو مُنڈا، دراوڑی، یونانی وغیرہ بولیاں توں سنسکرت وچ ورتے گئے ہن۔ ہور تاں ہور رِگ وید دے وی کئی ایسے بولاں دی دس پائی گئی ہے، جو مُنڈا تے دراوڑی بولیاں وچوں مانگویں ہن۔ جیہناں دی اجے کِتے وی دس نہیں پئی اوہناں اُتے "دیسی" دا ٹھپا لا دِتا گیا ہے۔ ہُن ایہہ کوئی سیانا نہیں دسدا کہ جے سنسکرت ای سبھناں

بولیاں دی جننی ہے تاں دیسی بول کس کلیبٹی دی ککھوں ہن؟

میری جاپے جے سنسکرت دے پنڈے توں دوجیاں بولیان دا اُچھاڑ لتھ سکدا تاں تھلیوں ننگی بچی ویدی بولی ای رہ جاندی پر ایس ویلے ایہہ ممکن نہیں رہیا۔ گھٹوگھٹ ہُن اسیں ایہہ تاں کر سکدے ہاں کہ ہر بول دا ہنگریواں سنسکرت وچوں لبھن لئی گویڑاں توں کم نہ سارئیے، جد تگ ویدی ای ملاوٹ توں دا انجھا نہیں تاں مگر لیاں سنسکرت لکھتاں اُتے کیویں وساہ کیتا جاسکدا ہے۔

ایہناں ساریاں گلاں دا سِٹا ایہہ وی نکلدا ہے کہ پنجابی دے بول بھنڈار وچ مُنڈا، دراوڑی، ویدی، یونانی، عربی، فارسی، انگریزی تے کئی ہور جاٹیاں تے ان جاٹیاں بولیاں دے بول بھرے پئے ہن۔ عربی، فارسی، انگریزی وغیرہ دا رلا ساڈے ساہمنے ہویا ہے اتے ایس رلے نوں سنجانتا کجھ ساڈے لئی ایڈا اوکھا وی نہیں۔ پر جے اکو بول پنجابی، مُنڈا تے سنسکرت وچ جاں پنجابی، دراوڑی تے ویدی وچ ہووے تاں اوس نوں سنسکرت جاں ویدی دے کھاتے پا دینا سیانپ بھری گل نہیں۔ ہو سکدا ہے کہ شکاں، کشاناں، ہوناں جاں کسے ہور اَن سیانی جاتی دا بول ہووے، جو فُردا پھردا ساریاں بولیاں وچ رچ مچ گیا ہووے۔ پر ہاسوہیٹی گل تاں ایہہ ہے کہ جے اوہ سنسکرت وچ وی کھپ چکیا ہے تاں سیانیاں اوس اتے سنسکرت دا ٹھپا لاون توں نہیں جھکنا...... اتے اسیں اوہناں دا کجھ نہیں وگاڑ سکنا۔

میرے کجھ اجیہے ای وچار سن، جیہناں پاروں میں "کرت لیکھا" وچ ہنگریویں نہیں دس سکیا۔ ایہہ کم وڈا سوکھا وی سی تے ڈاڈھا اوکھا وی۔ سوکھا مینوں جدانہیں سی تے اوکھا میری وسوں پرو کھا سی۔

حوالے تے ورتیاں کتاباں

1۔ محمد آصف خاں، تنویر بخاری، کرت لیکھا، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1984ء
1,A۔ مونیئر ولیمز، سنسکرت انگلش ڈکشنری، آکسفورڈ، 1979ء
2۔ آر ایل ٹرنر، اے کمپیریٹو ڈکشنری آف انڈو ایرین لینگویجز آکسفورڈ 1962-66ء
3۔ جی ایس ریال، پنجابی نرکتی، ہوشیار پور، 1972ء، صفحہ 89
4۔ پال وھیلی، نوٹس آن ایٹی مولوجیز آف ہندی رورل ورڈز، کلکتہ، 1904ء، صفحہ 37
5۔ حوالہ 3 صفحہ 51
6۔ ڈاکٹر عبدالکریم سندیلو، تحقیق لغات سندھی، حیدر آباد، 1980ء
7۔ ڈاکٹر عبدالکریم سندیلو، سامی دھاتو کوش، حیدر آباد، 1981ء
8۔ پنجابی کوش، بھاشا وبھاگ پٹیالہ، 71-1955ء
9۔ حوالہ نمبر 6، صفحہ 120
10۔ حوالہ نمبر 3، صفحہ 112
11۔ حوالہ نمبر 6، صفحہ 171
12۔ حوالہ نمبر 3، صفحہ 109
13۔ بھیرومل مہر چند اڈوانی، قدیم سندھ، حیدر آباد، 1980ء، صفحہ 336
14۔ حوالہ نمبر 3، صفحہ 14
15۔ دھرم راج نارائن گاندھی، دھاتو روپ کوش، رتنا گری، 1887ء، صفحہ 52
16۔ حوالہ نمبر 6، صفحہ 4

❁

I

پنجابی بولی دا پچھوکڑ

اجوکیاں ہند آریائی بولیاں وچوں پنجابی وی اِک مِتھی جاندی ہے۔ ایہناں بولیاں بارے ترن وکھو وکھرے نظریئے پرچلت ہن۔ جیویں:

(الف) ویدی بولی توں سنسکرت ہوند وچ آئی۔ سنسکرت نُوں پانٹنی نے ''اشٹادھیائی'' راہیں گرامر دے اصولاں وچ جکڑ دِتا۔ لِکھتی سنسکرت وچ اِکسارتا رہی پر بول چال دی سنسکرت وٹدی وٹدی پراکرت بݨ گئی۔ ایہو پراکرت اگانہہ جا کے اپ بھرنش وِچ وٹ گئی۔ ایہدے توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔ پنجاب وچ پنجابی، سندھ وچ سندھی، بنگال وچ بنگالی وغیرہ۔

ب۔ ہند آریائی بولیاں سِدھیاں ویدی دی کُکھوں جمیاں ہن۔

ج۔ پنجابی اک غیر آریائی بولی ہے۔

لِکھیاراں دی وڈی گِنتی پہلے نظریہ دے حق وچ ای ہے۔ کُجھ تاں ایس پاروں کہ ایہناں بولیاں وچ ویدی تے سنسکرت دے چوکھے سارے لفظ لبھدے ہن اتے کُجھ ایس پاروں کہ پراکرتاں بارے جنیاں وی کتاباں پرانے پنڈتاں نے لِکھیاں ہن، اوہناں وچ ایسے نظریے نُوں دوہرایا گیا ہے۔ دُوجی گل ایہہ کہ یورپی لِکھیاراں نُوں

کمیاں پکھاں توں ایہو نظریہ سکھاوندا تے وارا کھاندا سی۔ ایس پاروں اوہناں نے وی ایسے دے لڑ لگنا وڈھیرے لاہے وندا جاݨیا۔ تیجی گل ایہہ کہ ساڈے دیسی لکھیاراں نُوں آپوں پُݨ چھاݨ تے پرکھ پڑچول دی عادت نہیں رہی۔ ایس پاروں ہر جتا کھٹا جد اجوکیاں بولیاں بارے کوئی گل چھوہندا ہے تاں اوہ اوہو کُجھ گلچھدا ہے جو اوہدے اگلیرے چگل چکے ہوندے ہن۔

دُوجا دھڑا وی اجوکیاں بولیاں نُوں ہند آریائی ای آکھدا ہے۔ پر فرق ایہہ ہے کہ اوہ ویدی نُوں ایہناں دا سوما مَن دا ہے۔ ایہہ نظریہ ایڈا پراݨا نہیں۔ پہلے نظریے مطابق لکھیاں گمیاں کتاباں پڑھݨ گھوکھݨ مگروں جدوں کئی نویں سوال ذہناں وچ پُنگرے اتے اوہناں دا کوئی پرتاوا نہ لبھیا تاں ایہناں نے اجوکیاں بولیاں دی ساکا چاری اِک لمتا چھڑپا مار کے ویدی نال گنڈھ دِتی۔ دُوجی گل ایہہ کہ سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچالے ماڑی جیہی وی نحوی سانجھ نہیں لبھدی۔ پھیر ایہہ کیویں ہو سکدا ہے کہ کوئی بولی کسے دُوجی بولی وچوں پھُٹی ہووے۔ تیجی گل اُچیچی پنجابی بارے ہے، اوہ ایہہ کہ رِگ وید پنجاب وچ رچیا گیا سی۔ ایس پاروں اوہناں دی جاچے، مقامی بولی دی جنٹی ویدی ای ہو سکدی ہے، سنسکرت نہیں، جیہدی جمݨ بھوئیں دا کوئی پکا ٹھِکا تھوہ نہیں لگ سکیا۔

اصل وچ ایہہ اوہ دھڑا ہے، جو وڈے وڈے پنڈتاں تے یورپی سکالراں نُوں جھُٹھلاوݨ دا ہیا وی نہیں رکھدا پر نال دے نال اوہناں دیاں دلیلاں توں مطمئن وی نہیں۔ ایہہ لوک پولے جیہے مُونہہ نال پہلیاں دی پُݨ چھاݨ اُتے شک دا اظہار وی کری جاندے ہن پر لگدے ہتھ اجوکیاں بولیاں نُوں ہند آریائی دے کلاوے وِچ وی سمیٹی جاندے ہن۔

تیجا دھڑا اوہ ہے، جس نے پہلیاں دِیاں لِکھتاں نُوں گھٹ کے پلے بنھݨ دی تھاں، اوہناں نُوں گھوکھیا، پرکھیا تے پڑچولیا ہے۔ ایہہ لوک پنڈتاں تے یورپی سکالراں دے وڈے وڈے ناواں توں ڈِھݨ دی تھاں، پرکھ پڑچول مگروں آپ کسے سِٹے تے اپڑیا

ہے۔ اوہناں نُوں ایہہ راہ بجھاوݨ وچ کمیاں گلاں دا ہتھ ہے۔ سواں، ہڑپا تے سرائے کھولا دے تھیہیاں دی کھٹائی، نیگریٹو آسٹرک تے دراوڑاں دا پنجاب وچ آوݨ، رگ وید وچ غیر آریائی قبیلیاں دا ذکر، ویدی تے سنسکرت وچ غیر آریائی لفظاں دی ہوند وغیرہ وغیرہ۔ ایہناں وچوں کئی تت نہ تاں پرانے پنڈتاں اتے نہ ای مڈھلے یورپی سکالراں موہرے سن۔ سبھ توں وڈی گل ایہہ کہ اجوکیاں بولیاں دی نحوی بنتر ویدی تے سنسکرت نال نہیں رلدی۔

سبھ توں پہلی وار میں اپݨے اک مضمون ''پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی'' روزنامہ امروز 27 ستمبر 1959ء اتے وت پنجاب یونیورسٹی لاہور دے ''اردو دائرہ معارف اِسلامیہ'' (کراسہ نمبر 11 صفحے 663-684) راہیں لِکھیاراں نُوں ونگاریا سی اتے نِویاں لیہاں تے ٹرن لئی پریریا سی۔ میرے تُجھا تے عین الحق فرید کوٹی نے اپݨا مضمون ''پنجابی زبان دیاں جڑھاں'' لِکھیا سی، جو میں ماہنامہ ''پنجابی ادب'' لاہور (اکتوبر 1960ء) وچ چھاپیا سی۔ میریاں تُجھائیاں لیہاں اُتے ای ٹُردیاں اوہناں نے اپݨی بہوں ملی کتاب ''اردو زبان کی قدیم تاریخ'' لِکھی سی۔ پر ایہہ کتاب وڈے دھیان نال پڑھݨ دی لوڑ ہے کیوں جو عین الحق فرید کوٹی نے ہندی تے سنسکرت دیاں ساریاں کتاباں تے اوہناں دے لکھیاراں دے ناں اُکے غلط لکھے ہن۔ ایس توں وکھ میری تے اوہناں دی سوچ وِچ اِک مڈھلا فرق ایہہ ہے کہ اوہ پنجابی نُوں دراوڑی ٹبر دی بولی مندے ہن جو کہ میری جاچے انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے پہلی وار جدوں بولنا شروع کیتا تاں اوہ پنجابی بولی وچ ای سی۔ جیویں جیویں ویلا لنگھدا گیا، وکھ وکھ لسانی گروہاں نال تعلق رکھݨ والے قبیلے ایتھے آوندے رہے، جیہناں دی لفظالی مقامی بولی نُوں متاثر کردی رہی۔ مُنڈا، دراوڑ، آریہ تے ہور کئی نسلی گروہ ایتھے آئے، جیہناں نے پنجابی بولی دی لفظالی دا بھنڈار بھریا۔

II

ایہدے توں پہلاں کہ ایہہ نکھیڑا کیتا جاوے کہ پنجابی بولی آریائی ہے جاں غیر آریائی، کجھ ہور تتاں بارے وچار کرنا ودھیرے لاہے وندا ہوسی۔ لسانیات بارے لِکھݨ والے مڈھلے لوکاں موہرے صرف اِکو تت سی اتے اوہ سی سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچکار لفظالی دی سانجھ۔ اوہناں دی گل آریاں توں شروع ہوندی سی اتے آریاں تے ای مُک جاندی سی۔ ایسے نینہ اُتے وڈے وڈے اُسرَ گے اُسارن وچ اوہ کجھ حد تائیں سچے وی سن۔ اوہناں دے وہم گمان وچ وی نہیں سی کہ کسے ویلے تھیہہ کھٹائی (archaeology) دے ماہراں دے بیلچیاں تے کدالاں نے دھرتی تھلیوں اک اجیہے ویب نُوں چھنیاوݨا ہے، جو آریاں توں ہزاراں ورھے پہلاں رہتل دیاں سِکھراں چھوہندا پیا سی۔ ایہہ ٹھیک ہے کہ کجھ لِکھیاراں نے غیر آریائی قوماں اتے خاص کر کے دراوڑاں بارے گل تاں چھوہی سی پر چلاویں جیہی۔ لوڑ اوہناں نُوں ایہدی ایس پاروں پیندی سی کیوں جو اوہناں توں ویدی تے سنسکرت دیاں کتاباں وچ لبھدی دراوڑی لفظالی اتے بلوچستان وچ دراوڑی ٹبر دی براہوئی بولی دی ہوند دی گُنجھل ہور کسے ڈھنگ نال حل نہیں سی ہوندی پئی۔

20ویں صدی دے تیجے دہاکے وچ ہزاراں میلاں دے گھیر وچ پسرے ہوئے

ہڑپا وسیب دا تھوہ لگیا۔ سرائے کھولا تے ہڑپا (پنجاب)، موہن جوداڑو (سندھ)، لوتھل (گجرات کاٹھیاواڑ)، کالی بنگن (راجستھان)، آمری اے نال (بلوچستان) وغیرہ تھیہاں دی کھٹائی اتے اوتھوں لبھے انسانی ڈھانچیاں نے نسلیات تے لسانیات دے ماہراں نوں نویں سرے توں سوچݨ تے مجبور کیتا۔ گل ایتھے ای نہیں مکی۔ سواں وادی دیاں لبھتاں نے پنجاب دی انسانی تاریخ نوں لکھاں ورھے پچھانہہ لے کھڑیا۔

ایہناں سارے تتاں نوں ساہمݨے دھر کے لوڑ ایس گل دی ہے کہ پہلاں پنجاب دی لکھاں ورھے دی تاریخ نوں نویں سرے توں ہنگھالیا جاوے تے وت لسانی تاریخ لکھݨ دا جتن کیتا جاوے۔ بولی دا تھوہ لاوݨ لئی، بولݨ والیاں دا کھرا لبھݨا مڈھلی لوڑ ہے۔

III

مڈھ وچ نسلیات دے ماہراں ایہہ ٹیوا لایا سی کہ انسان نے سبھ توں پہلاں افریقہ وچ جنم لیا سی اتے اوتھوں ای اوہ ساری دنیا وچ کھنڈیا سی۔ جیویں جیویں کھوج ودھدی گئی، باندر ورگے انسان (ANTHROPOI DAPE) تے انسان دیاں کھوپڑیاں تے ڈھانچے لبھدے گئے، ایس تھیوری وچ تبدیلیاں آوندیاں گئیاں۔ کدے افریقہ، کدے چین، کدے جاوا تے کدے وسطی ایشیا توں لبھیاں کھوپڑیاں تے ڈھانچیاں نوں گوہ گوچرے کر کے اوہناں دیاں عمراں متھیاں گئیاں۔ امریکہ دے فلسفام توں انسانی لبھت دی عمر 10 ہزار ورھے، ہائیڈل برگ دی لبھت دی عمر اک لکھ ورھے اتے افریقی لبھت دی عمر 26 لکھ ورھے متھی گئی۔ ہݨ اک یونانی Mr. Aris Poulianas نے اپݨی کھوج دا سِٹا دسدیاں آکھیا ہے کہ سلونیکا (یونان) دے شہر Petrelona دے اک کھوہ توں جو انسانی کھوپڑی لبھی ہے، اوہدی عمر گھٹ ودھ 7 لکھ سال ہے۔(۱)

پر پنجاب توں جیہڑی سبھ توں پرانے باندر ورگے انسان دی رہند کھوند لبھی ہے، اوہ گھٹ ودھ ڈیڑھ کروڑ ورھے پہلاں دی ہے اتے نسلیات دے ماہراں وچ Punjab Drypithicus دے ناں نال جاݨی جاندی ہے۔ گل ایتھے ای نہیں مکی۔ پنجاب دے پہاڑی علاقے توں جو ہور رہند کھوند لبھی ہے اوس نوں Rama Pithicus آکھیا

گیا ہے اتے اوس دی عُمر اک کروڑ 40 لکھ ورھے دسی گئی ہے۔

وادی سواں دیاں لبھتاں توں ڈاکٹر ڈی این واڈیا، de Terra تے T.T. Patterson ایس سِٹے تے اپڑے ہن کہ انسانی ہوند دے نشان ایتھے دُوجے برفانی دور توں لبھنے شروع ہو جاندے ہن۔ ایتھے دو قسم دے لوک وسدے سن۔ اک پتھر دے گھڑے ہتھیار تے دُوجے ہتھ کوہاڑا ورتدے سن۔ (2)

کُجھ ورھے پہلاں ییل یونیورسٹی (امریکہ) دے پروفیسر ڈیوڈ پلبیم، جیالوجیکل سروے آف پاکستان دے ڈاکٹر ابراہیم شاہ تے ہاورڈ یونیورسٹی (امریکہ) دے ڈاکٹر تاثیر حسین نے کیمبل پور توں 20 میل جنوب وچ ساڈھے چار کروڑ ورھے پرانیاں چٹاناں وچوں ایجیہے 80 Primate specimens لبھے ہن، جو پنجاب وچ انسانی نسل دے ارتقا نُوں اِک کروڑ لکھ سال تائیں لے گئے ہن۔ ایہناں نے اک پریس کانفرنس وچ ایہہ وی دسیا(3) کہ اِک کروڑ ورھے پہلاں ایس علاقے وچ انسان موجودہ شکل وچ اپڑ گیا سی۔

فرانس دا اک اُگھا عالم Henri V. Vallios سواں وادی دیاں لبھتاں نُوں موہرے دھر کے ایس سِٹے تے اپڑیا ہے کہ سبھ توں پہلے صحیح انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے ساہ لیا سی۔ افریقہ، چین، انڈونیشیا، جرمنی، یونان اتے دُوجے دیساں توں باندر تے انسان دے وچکارلیاں وکھ وکھ کڑیاں تاں ٹکوں ٹکوں لبھ پئیاں ہن پر اوہناں توں اگانہہ تاریخ نہیں ٹُردی۔ اسیں ویکھدے ہاں کہ ہر پاسے ہنیرا پسریا ہویا ہے پر پنجاب وچ انسانی تاریخ دے اِرتقاء دا اک تسلسل موجود ہے۔

سرائے کھولا (ٹیکسلا) دے تھیہہ دی کھنائی توں ہُن تائیں تِن پرتاں دا پتہ لگیا ہے۔ پہلی پرت وادی سندھ دے وسیب توں وی پُرانی ہے۔ دُوجی پرت کوٹ ڈیجی (سندھ) دی ہانی ہے اتے تیجی پرت 2500 ق م دی ہے۔ ایسے پرت توں تھیہہ کھنائی دے ماہر ایم اے حلیم (4) نُوں انسانی کھوپڑیاں تے ڈھانچے لبھے سن۔ نسلیات دے اُگھے جرمن

ماہر ڈاکٹر برن ہارڈ (5) نے 47 نمونیاں دا تجزیہ کر کے دسیا ہے کہ اوہناں وچوں 50 فیصد کھوپڑیاں گول کھوپڑی والی نسل نال تعلق رکھن والیاں دیاں ہن اتے باقی لمی کھوپڑی والیاں دیاں تے دُوجے گروہ دیاں۔ ڈاکٹر برن ہارڈ دے ایس تجزیہ مگروں کُجھ عالماں نے سرائے کھولا دے وسنیکاں نُوں آسٹرک، دراوڑ جاں دُوجے نسلی گروہاں نال جوڑیا ہے۔

سرائے کھولا مگروں ہڑپا دے تھیہاں توں لبھے انسانی ڈھانچیاں تے کھوپڑیاں دی واری آوندی ہے۔ ہڑپا دیاں اڈ اڈ پرتاں توں وکھ وکھ نسل نال تعلق رکھن والے گھٹ ودھ چار پنج انسانی نسلی گروہاں دا پتہ لگیا ہے۔ ہڑپا وسیب بارے گھٹ ودھ 2500 ق م دا ٹیوا لایا گیا ہے (6) کُجھ 4000 ق م وی دسدے ہن (7)۔

پرانے تھیہاں دیاں کھنائیاں نُوں لانبھے رکھ کے جد اسیں نسلیات دے ماہراں دیاں لِکھتاں پڑھدے ہاں تاں سانوں پتہ لگدا ہے کہ سبھ توں پہلاں ایتھے نیگریٹو، پھیر آسٹرک، پھیر دراوڑ اتے چھیکڑ وچ آریہ آئے سن۔ ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹرجی (8) نے ایہناں بارے ایوں دسیا ہے:

نیگریٹو:

کسے ویلے ایس نسل دے لوک عرب توں لے کے چین دے ساحلی علاقے تائیں دِکھرے ہوئے سن۔ ننگ کجن لئی کھلاں جاں گھاہ پتے ورتدے سن۔ ایہہ بھانڈے بناونے نہیں جاندے سن۔ ایہناں دے ہتھیار پتھر دے سن جاں پھیر ہڈیاں دے۔ واہی بیجی توں کورے سن۔ ایہہ لوک پھل، پھل، پتے، جڑھاں تے جانوراں دا کچا ماس کھا کے ڈنگ ٹپاوندے سن۔ اجکل ایس نسلی گروہ دے لوک مکران، انڈیمان، ملایا تے فلپائن وچ لبھدے ہن۔ انج جاپدا ہے کہ مکران نُوں یونانیاں Ichthyophogoi اتے سنسکرت وچ ''متسیادیش'' تدے ای آکھیا گیا سی کیوں جو ایہہ لوک کچی مچھی کھاندے سن (9) ایہناں

ٹوں ایتھوں آسٹرک نسل دے لوکاں نے آ کے کڈھیا۔ نیگریٹو کُجھ مارے گئے، کُجھ نس گئے اتے رہندے دھاڑویاں وچ ہولی ہولی رچ مچ گئے۔

آسٹرک:

ایہہ لوک کدے بحرالکاہل توں ایسٹر آئیلینڈ تائیں کھِنڈے ہوئے سن۔ پہلیاں نالوں ایہہ کُجھ ترقی یافتہ سن۔ پتھر دے ہتھیار، تیر، بھالے تے غلیل دی ورتوں جاندے سن۔ بھانڈے وی بنا لیندے سن۔ کھوہاں وچ وسن دی تھاں نِکی موٹی اُساری کر لیندے سن۔

کول، بھیل، سنتھال، ساورا، ہو، کوروا تے جانگ قبیلے، جیہناں ٹوں رلا کے ''کولاری'' جاں ''مُنڈا'' آکھیا جاندا ہے، ایسے نسلی گروہ نال تعلق رکھن والے دسے جاندے ہن۔ گریئرسن (10) دا خیال ہے کہ ہُنزہ، نگر وغیرہ دی Burushaski بولی وی ایسے ٹبر نال تعلق رکھدی ہے۔ اوہ آکھدا ہے کہ آسٹرک لوک پہاڑو پہاڑ پنجاب توں برما تے کمبوڈیا ول کھِسکے سن۔

دراوڑ:

بحیرہ روم توں اِک ہور نسلی گروہ ٹُریا، جس نے آ کے ایتھوں دے وسنیکاں (آسٹرک تے نیگریٹو) نال مَتھا لایا۔ دراوڑاں نے پرانے وسنیکاں وچوں کُجھ ٹوں ماریا وڈھیا، کُجھ ٹوں نسایا تے کُجھ ٹوں اپنے وچ سمو لیا۔ ایہناں نے ای ہڑپا وسیب دی نینہ رکھی اتے وڈھیاں وڈھیاں پنجاب، سندھ، بلوچستان، راجستھان تے گجرات وغیرہ دے ہزاراں مربع میل لمے چوڑے علاقے وچ اپنیاں بستیاں وسائیاں۔ ایہناں دی وسوں گھٹ ودھ پنج ہزار ورھے پہلاں سِکھراں ٹوں چھوہ رہی سی۔

نیگریٹو تے آسٹرک جنگل واسی سن۔ مظاہر پرستی (Animism) ایہناں دا مذہب

سی۔ دراوڑاں نے ایس ٹوں اپناون دے نال نال اپنی ولوں وی ایہدے وچ وادھے کیتے جیویں بندہ مردا نہیں سگوں اوس دی رُوح جانوراں تے درختاں وچ وڑ جاندی ہے وغیرہ۔ ایہو عقیدہ اگوں جا کے ہندومت تے بدھ مت ولوں آواگون دی شکل وچ اپنایا گیا۔ ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹر جی (11) تاں ایتھوں تائیں آکھدا ہے کہ شِو، وِشنو، یوگ سادھن، ویدی ہَون، کرم وغیرہ دیوتے تے عقیدے ہندواں ٹوں وادی سندھ دے وسنیکاں دی دین ہن۔ ایہو ای نہیں سگوں دھوتی تے ساڑھی اتے مذہبی تے سماجی ریتاں ویلے مہندی تے ہلدی، پان تے سپاری، چاول، اِملی تے ناریل دی ورتوں سبھ کُجھ ایہناں توں ای لیا ہے۔ ایس توں اڈ پراناں تے وید گاتھا وچ لبھن والے قصے کہانیاں وی ہڑپا واسیاں توں لئے گئے ہن۔

فیئر سروس دی کتاب (12) وچ Mario Cappieri نے لِکھیا ہے کہ ہڑپا دے وسنیک ودھیرے کر کے لمی کھوپڑی والے سن۔ چوڑی کھوپڑی والیاں دی آبادی 8.5 فیصد توں ودھ نہیں سی۔ ودھیرے لوک Proto Mediteranian Asian نسل نال تعلق رکھدے سن۔

سارے عالم سنے رادھا کمود مکر جی (13) تے ڈاکٹر گوہا (14) ایس گل تے متفق ہن کہ ہڑپا وِکھے چار پنج نسلی گروہاں دے لوک وسدے سن۔ ہور تاں ہور منگول نسل نال تعلق رکھن والے اِک بندے دا وی ڈھانچہ اوتھوں لبھیا ہے۔

مَندے بھاگاں نال اجے تائیں ہڑپا توں لبھیاں مُہراں دی تحریر ٹوں نہیں پڑھیا جا سکیا۔ جے کِسے نے پڑھن تے ٹِل وی لایا ہے تاں اوس دے سِٹیاں نال دُوجے متفق نہیں۔ جے ایہہ پڑھیاں جاندیاں تاں ہو سکدا سی کہ ساٹوں نسلیات دے ماہراں دے ٹیویاں تے ودھیرے انحصار کرنا پیندا۔

1872ء وچ سبھ توں پہلی وار سر الیگزینڈر کننگھم (15) ٹوں ایہہ مُہراں لبھیاں

سن۔ ہو سکدا ہے کہ ایہدے توں وی پہلاں ایہہ مُہراں کسے ہور نُوں لبھیاں ہوݨ کیوں جو شاہ مراد (مرݨ:1702ء) نے اپنے اک شعر وچ ایہناں دی ایوں دس پائی ہے۔

سُتا ایں تاں جاگ، عمل سمھال کے
ہڑپے مُہراں پا، صراف دیکھال کے

100 توں ودھ ورھے بیت گئے ہن پر اجے تائیں ہڑپا دی لِپی تے بولی بارے کسے سانجھے بِنے تے نہیں اپڑیا جا سکیا۔ ساریاں نے اپݨی اپݨی سوچ سمجھ مطابق ایس لِپی نُوں پڑھݨ دی واہ لائی ہے۔

1۔ ویڈل (16) تے وِلسن (17) نے سومری لِپی راہیں۔

2۔ لینگڈن (18)، ہنٹر (19) تے پران ناتھ (20) نے براہمی لِپی راہیں۔

3۔ پادری ہیراس (21) نے سومری ہیروغلفی تے چینی علامتاں راہیں۔

4۔ ہیوسی (22) نے ایسٹر آئیلنڈ دی لِپی راہیں۔

5۔ روس (23) تے کوپن ہیگن (24) دے عالم ایس نُوں اگیری (Proto) دراوڑ بولی منّ کے اگانہہ تردے پئے ہن۔

رگ وید وچ ساڈوں پنج جن (पन्च जन) (4-11-VI) تے (5-53-X-)، پنج کرشٹی (पंच कृष्टि) (10-2-II) پنج جات (पंच जात) (12-61-VI)، پنج جنیہ وِش (पंच जनय विश) اتے اتھرو وید وچ پنج کرشٹیہ (4-24-III) وغیرہ مرکب ملدے ہن۔ ایہناں مرکباں دی پرانے پنڈتاں تے اجوکے سکالراں جو تشریح کیتی ہے، اوہ آپو وچ نہیں رلدی۔

ساہݨ نے اپݨی کتاب ''مادھویا ورتی'' اتے دُرگا نے ''نرکت'' بارے اپݨی تفسیر وچ ایہناں پنجاں توں مراد باہمݨ، کھتری، ویش، شُودر تے نِشادھ لئے ہن۔

یاسک نے اپݨی کتاب 'نرکت' اتے ''ایتریہ برہمݨ'' وچ ایہناں پنجاں توں

گندھرو، پتر، دیوتا، اسر تے راکشس منیا ہے۔ یاسک نال ای ایہہ وی کہندا ہے کہ اوپمنیو ایہناں توں مراد چارو ذاتاں تے نشادھ لیندا ہے۔

پر رگ وید (1-108-8) دی تشریح کرن لگیاں ساہݨ تے سوامی دیانند (ستیارتھ پرکاش) نے ایہہ آکھیا کہ ایہہ پنجو قبیلے ___ یدو (यदु) تروش (तुर्वश) دروہیہ (द्रुह्य) انو (अनु) تے پورو (पूरु) اوہو ای ہن، جیہناں نوں پنج جن وغیرہ آکھیا گیا ہے۔

کجھ اجیہے وی سوجھوان ہن، جو ایہہ سمجھدے ہن کہ ویداں نے ساری دنیا نوں اپݨے کلاوے وچ لیا ہویا ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ ''پنج جن'' توں مراد اوہ پنج نسلی گروہ ہن، جو دنیا دی نسلی وسوں دا مُڈھ (Origin) ہن جیویں 1۔ ہند آریائی، 2۔ نیگرو، 3۔ منگول، 4۔ ریڈ انڈین تے 5۔ ملائی۔

پر جے اُتے دتے وڈے وڈے ناںواں توں نہ دِپئے تاں آکھ سکدے ہاں کہ ایہناں پنجاں توں مراد 1۔ نیگریٹو، 2 دراوڑ، 3۔ آریہ، 4۔ پٹّی تے 5۔ اُسر ہو سکدے ہن (ایہناں وچوں پہلے دوآں دا ذکر اسیں ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹر جی دے حوالے نال پچھانہہ کر آئے ہاں، رہندیاں بارے گل اگے جا کے پھرولاں گے)۔

ایسے توں ای ساڈا دھیان اوہناں پنج قسم دیاں کھوپڑیاں تے انسانی ڈھانچیاں ول چلا جاندا ہے، جو ہڑپا دے تھیہاں توں لبھے ہن اتے جیہناں دا تجزیہ کر کے بشریات دے سیانیاں دس پائی ہے کہ ایہہ پنج نسلی گروہاں نال تعلق رکھدیاں ہن۔ ایس سلسلے وچ رادھا کمار مکر جی دی کتاب Hindu Civilization بمبئی۔ 1957ء ویکھو۔

ہور گلاں چھڈ وی دیئے تاں ویداں تے نسلیات دے ماہراں دے سِٹیاں پاروں اک وڈی گل نتر تے نکھر کے ساہمݨے آوندی ہے۔ اوہ ایہہ کہ آریاں دے آوݨ توں پہلاں پنجاب وچ گھٹ ودھ پنج نسلی گروہ وسدے پئے سن۔ ایس پاروں جد اسیں ایس علاقے دی بولی بارے گل چھوہواں گے تاں ایس تت نوں اکھوں پروکھا نہیں رکھیا جا

سکدا۔ ایہہ گل دی وڈی واضح ہے کہ مگروں آون والے ہر نسلی گروہ نے اپنے توں پہلاں دے گروہ نوں ماریا کٹیا اتے نسن تے مجبور کیتا۔ پر پوری آبادی نوں نہ تاں مکایا جا سکدا سی اتے نہ ای نسایا۔ ایس پاروں ہوندا ایہہ رہیا کہ مقامی بولی تے دھاڑویاں دی بولی نالو نال ٹردیاں رہیاں اتے دوویں بولیاں اک دوجے توں لفظاں مانگویں لے کے اپنا کم ساردیاں رہیاں۔ چھیکو وچ دھاڑوی نہ صرف مقامی رنگ وچ رنگے جاندے سن سگوں اپنی بولی وسار کے مقامی بولی نوں اپنا لیندے سن۔ ایس دی سارنی اگانہہ دتی جا سی۔

کدے اوہ ویلا سی کہ ساڈی تاریخ آریاں توں شروع ہوندی سی، کدے اوہ ویلا سی جدوں سنیتی کمار چیٹر جی (24) جیہے عالم ایہہ آکھدے سن کہ ہندوستان دی دھرتی اتے باندر ورگے انسان (anthropoid ape) توں صحیح انسانی وجود وچ نہیں آیا جاپدا سگوں ایہہ ہے کہ ایتھے کئی نسلی گروہ آوندے رہے تے وسدے رہے سن...... اج عالم ایہہ آکھدے پئے ہن کہ کروڑاں ورھے پہلاں صحیح قسم دا انسان پنجاب دی دھرتی اتے وجود وچ آیا سی۔ ہند آریائی بارے پہلا نظریہ گھڑن والیاں موہرے ایہہ تت نہیں سی۔ ہر کھ تاں ایس گل دا ہے کہ اج وی سارے لکھیار تویاں حقیقتاں نوں گوہ گوچرا کرن دی تھاں پراݨیاں چگلیاں ہوئیاں گلاں دوہرائی جا رہے ہن۔

ورتیاں کتاباں

1. The Daily "Dawn; Karachi 3rd July, 1977.
2. Sankalia H.D. "Prehistory and Proto-history in India & Pakistan, Bombay, 1962, Page-4
3. The Daily "Dawn; Karachi 25th March, 1977.
4. Halim M.A. "Archaelogy-7" (1970-71) Deptt of Archaeology, Pakistan (Article: Preliminary report on the Human Skeletel Remains from the Pre-Historic Cemetery of Sarai Khola).
5. Bernhard, Wolfram. "Archaeology-6" Deptt of Archaeology, Pakistan (Article: Preliminary report on the Human Skeletel Remains from the Pre-Historic Cemetery of Sarai Khola).
6. Mortimer wheeler "Indus Civilization" Cambridge, 1953. P-90-93
7. K.N. Shastri, "New light on Indus Civilization" Dehli, 1957.
8. Dr. S.K. Chatterji "Language and Linguistic Problems," Bombay, 1943, Page 6.
9. A.C. Das. "Rigvedic India", (Vol.I) Calcutta, 1927, P/85.
10. George Grierson, "Linguistic Survey of India" (Vol. III, Part II), Dehli, 1968.

11۔ ہند آریائی اور ہندی (ترجمہ: عتیق احمد صدیقی) ترقی اردو بیورو، نئی دہلی، 1983ء صفحہ 35۔

12. Walter A. Fairservis, "The Roots of Ancient India" 1971, P.433.
13. Hindu Civilization, Bombay-1957.
14. "Further Excavations at Mohanjodaro", P.238.

15. A. Cunningham, Archeological Survey of India, Report for the year 1872-73, Vol.V.
16. L.A. Waddel, "The Indo Sumerian Seals Deciphered" London, 1925.
17. J.V. Kinner Wilson, "Indo-Sumerian" Oxford 1974.
18. John Marshall, "Mohenjodaro and the Indus Civilization, "Vol, II, London, 1931 (Article: Contributed by S.H Langdon), Pages-423-435.
19. G.R. Hunter, "The Script of Harappa Mohenjodaro and its connection with other Scrpits," London, 1934.
20. Dr. Pran Nath, J.R.A.S, 1931 (Article: "The Script of the Indus Valley").
21. Rev. Heras, "Studies in Proto-Indo Mediterranaen Calture," Bombay, 1953.
22. G. De Hivesy, Bulletin de la Societe pre Historique fiancaise, Paris, xxx, 1933.
23. Yu. V. Knorozov, "Proto-Indian System of Writing" 8th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Tokyo, 1968.
24. A. Parpola & others, "Decipherment of the Proto-Dravidian Inscriptions of the Indus civilization Copenhagen, 1969.
25. S.K. Chatterji "Language & Linguistic Problems," Bombay, 1943, Page-5.

IV

دراوڑاں مگروں پنجاب وچ آریہ آئے پر ایہہ کتھوں آئے، کدوں آئے اتے کوݨ سن، ایہہ ایسے معاملے ہن، جیہناں بارے اجے تائیں نکھیڑا نہیں ہوسکیا۔

کتھوں آئے:

آریاں دی جمݨ بھوئیں بارے عالم متفق نہیں ہن۔ Airyan vaejo (1)، شمالی افریقہ (zaboraski تے Sergi)(2)، جنوبی روس (Benfey)، ہنگری (Giles)(2)، مشرقی یورپ (Fligier)(2)، شمالی یورپ (Cuno)(2)، شمالی جرمنی (Hirt تے Kossina)(2)، سکینڈے نیویا (Rhys تے Penka)(2)، نارتھ پول (Tilak تے Warren)(2)، مغربی جرمنی (Geiger)(2)، افغانستان (Husing)(3) تے Bernhaefer (4)، یورال دا جنوبی علاقہ (سنیتی کمار چیٹر جی)(5)، جیحوں تے سیحوں دے وچکارلا علاقہ (ارنسٹ ہرٹز فیلڈ (7) تے برو)(8)، پولینڈ توں وسطی ایشیا تائیں (اے ایل باشم)(9)، وسطی ایشیا Edward Meyer, Rhode Schelgel, Patt, Lassen(2) ایہے چلاتے ہن، جو آریاں دی جمݨ بھوئیں دسے گئے ہن۔ تو خاری لکھتاں لبھݨ پاروں وسطی ایشیا والی تھیوری دی اہمیت ہور ودھ گئی ہے (پرتال ای Satem تے Centum بولیاں والی تھیوری ٹھپی گئی ہے)(10)۔ رگ

وید (I-22-14 I-64-14, تے I-80-5) وچ ورتے گئے ''اتر کرو'' توں اکشوئے کمار موز مدار (11) نے سائبیریا تے Adeling (12) کشمیر نُوں آریاں دی جمن بھوئیں منیا ہے۔ ایس سانگے ایل ایم جوشی دا دیباچہ (12/A) وی ویکھیا جاسکدا ہے۔

پر کُجھ اجیہے وی لکھیار ہن، جو آکھدے ہن کہ آریہ مُڈھوں ای پنجاب (سپت سندھو) دے رہن والے سن اتے ایتھوں ای ایران، یورپ تے میسو پوتامیا گئے سن۔ ایہناں لِکھیاراں وچوں اے سی داس (13) Pargiter (14) سوامی شنکر آنند (15) تے ڈاکٹر بدھ پرکاش (16) گنن گوچرے ہن۔

کدوں آئے:

عالماں نے ایس مسئلے بارے وی بڑیاں بحثاں کیتیاں ہن پر کسے سانجھے سِٹے تے نہیں اپڑ سکے۔ ہر اک دی رائے دُوجے نالوں وکھری ہے۔ گورڈن چائلڈ (17) آکھدا ہے کہ آریہ 2500ق م توں پہلاں اپنی جمن بھوئیں تیاگ چکے سن اتے 1800-1600ق م دے وچکار پنجاب وچ اپڑ گئے سن۔ وھیلر (18) 1500ق م دا ٹیوا لاوندا ہے۔

پر عالماں نے ودھیرے کر کے ایس مسئلے تے بحث کیتی ہے کہ رِگ وید کدوں لکھیا گیا سی۔ تِلک (6000ق م)(19)، ونٹرنِٹز (3000ق م)(20)، موز مدار (2875ق م)(21)، بھوپندر ناتھ دَتا (2500-1700ق م)(22)، ہسٹری (2000ق م)(23)، گورڈن چائلڈ (1400ق م)(24)، میکڈانل تے کیتھ (1200ق م)(25)، میکس مُلر (26) تے دی کیلڈ ین (1200-1000ق م)(27)، برو (28) تے چیٹر جی (1000ق م)(29) رِگ وید لِکھیا مَندے ہن۔ انج اوہناں دے لیکھے مطابق رگ وید دی رچنا توں کِتے پہلاں آریہ ایتھے اپڑ گئے سن۔

آریہ کون:

انج ای ایہہ مسئلہ وی اج تائیں حل نہیں ہوسکیا۔ ہر لکھیار دی رائے دُوجے نال

نہیں رلدی۔ رگ وید (I-51-8) (30) تے شت پتھ براہمن (IV-1-6) وچ ایہہ لفظ شریف، مہذب تے نجیب الطرفین لئی ورتیا گیا ہے، اتے اوتھے ایہہ لفظ غیر آریائی قبیلیاں توں وکھران لئی ورتیا گیا لبھدا ہے۔ سایَن نے ''مادھویا ورتی'' وچ لِکھیا ہے کہ آریہ اوہ ہے، جس کول علم تے روشنی لئی ساریاں نُوں جاون دی لوڑ ہے اتے اوہ سوجھوان تے قربانیاں دین والا ہے۔

> سایَن تِناں جاتیاں (باہمن، کھتری تے ویش) نُوں آریہ متھدا ہے۔ یاسک نے ''نِرکت'' (30) وچ آریہ نُوں ''ایشور پُتر'' (اللہ دا پُتر) دسیا ہے۔ منوسمرتی (30/A) وچ لِکھیا گیا ہے کہ آریہ اوہ ہے، جو دھرم دی پالنا کردا ہے۔ کُجھ عالماں نے آریہ لفظ نوں سنسکرت مصدر ''ار'' توں پھٹیا دسیا ہے۔ ایویں ایس دے معنی راہک جاں ہالی کیتے گئے ہن جد کہ ڈاکٹر بدھ پرکاش (31) ایہدے معنی ٹپری واس دسدا ہے۔

اُتلیاں گلاں توں سِدھ ہوندا ہے کہ آریہ دا لفظ مُڈھ قدیم وچ کسے مخصوص نسلی گروہ لئی نہیں ورتیا گیا سی سگوں اُچی ذہنی پدھر رکھن والیاں نوں آریہ آکھیا گیا سی۔ منو سمرتی (باب II- شلوک 22) وچ موجودہ پاکستانی علاقیاں توں لے کے وِندھیا تیک دے علاقیاں لئی ''آریہ ورت'' دا لفظ ورتیا گیا ہے۔ جے آریہ کسے خاص نسلی گروہ لئی ہوندا تاں ایس سارے علاقے نُوں آریہ ورت نہیں آکھیا جاسکدا سی کیوں جو ایس علاقے وچ غیر آریائی نسلی گروہ وی وسدے سن۔ اک ہور وی گل ہے کہ رِگ وید وچ (اتے پچھیکولیاں کتاباں وچ وی) لوکاں نُوں اوہناں دے قبائلی ناواں نال جیویں بھرت، کورو وغیرہ سدیا جاوندا سی۔ ہُنے اسیں اگے چل کے ویکھدے ہاں کہ ''آریہ'' نُوں کیویں نویں نویں معنیاں دے اُچھاڑ پوا کے ساڈے ساہمنے لیاندا گیا ہے اتے اوس توں اپنا کیہڑا لُچ تلن دا جتن کیتا گیا ہے۔

یورپ نوں سبھ توں پہلی وار، میکس ملر نے ''آریہ'' لفظ توں جانو کروایا سی۔ بھانویں اوہنے کئی وار ایس گل دی وضاحت (32) وی کیتی کہ ایہدے توں اوہدی مراد نسلی گروہ نہیں سگوں لسانی گروہ ہے پر پھیر وی کیاں نُوں ایہہ لفظ اجیہا کجھ بھریا لگیا کہ اوہناں نے ایہدی نینہ اُتے آریائی نسلی گروہ دے محل اُسارنے شروع کر دتے۔ یورپی دیساں وچ ایہہ چٹی چمڑی والا سبھ توں افضل تے برتر نسلی گروہ سی۔ جرمنی وچ ایہہ نیتشے دا Blonde Beast بݨ گیا تے ''سبھ توں وڈے تے اصلی آریہ'' جرمن آپ بݨ بیٹھے۔ گل ایتھے ای نہیں مُکی، متعصب جرمن قوم پرستی نے Blonde نسل نُوں وی لبھ ماریا، جو اوہناں دے مطابق شمالی یورپ دے اک مرکز توں ساری دنیا وچ پسری سی۔ ہوندے ہوندے آریاں نُوں کدے لمی کھوپڑی، تِکھی نک تے لمے قد والے جرمن قبیلیاں نال، کدے چوڑی کھوپڑی والے Celts نال، کدے روسیاں تے کدے Nordic Herrenvolk نال جوڑ دتا گیا۔

چھیکولی تھیوری دے منݨ والے آکھدے ہن کہ Nordic لمی کھوپڑی، لمی نک، لمے قد، نیلیاں اکھاں تے بھورے والاں والے سن۔ پر کیوں جو Nord نویں پتھر دے زمانے توں شمالی یورپ وچ وسدے منّے جاندے ہن، ایس پاروں نال ای ایہہ سِٹا وی کڈھنا پیا کہ ایہہ آریہ ایتھوں ای ساری دنیا وچ کھِنڈے سن۔

پر جرمنی دے شہر Ofnet(33) توں پتھر دے زمانے دیاں کھوپڑیاں لبھݨ نال Nordic والی تھیوری دا بھانڈا چوراہے وچ ای بھج گیا۔ ایہناں لبھتاں وچ لمی تے چوڑی کھوپڑی والے دوویں نسلی گروہ شامل سن۔ ایہناں لبھتاں نے جرمن سکالراں نُوں اک وار پھر سوچݨ تے مجبور کیتا۔ ضرورت ایجاد دی ماں ہے اوہناں نے Proto-nordic دی اصطلاح گھڑلئی اتے آکھیا کہ لمی کھوپڑی تے چوڑی کھوپڑی والے دوویں ای آریہ سن۔

Broca تے اوس دے فرانسیسی مکتبہ فکر والے آکھدے ہن کہ Celts اصل آریہ

سن جدکہ سرجی (34) آکھدا ہے کہ چوڑی کھوپڑی والی نسل ایشیا توں آئی سی۔ ہند یورپی بولی وی اوہو لیائے سن اتے اصل آریہ وی اوہو ای سن۔ ٹیلر (35) نہیں مندا کہ شمالی یورپ دے لمی کھوپڑی والے اصل آریہ سن۔ اوہ ایہہ وی آکھدا ہے کہ سارے Nord آریہ نہیں منے جا سکدے کیوں جو بہت سارے Finnis وی اوسے نسلی گروہ نال تعلق رکھدے ہن۔ انج ای کئی Blonde آریہ چوڑی کھوپڑی والے ہن۔

ایہناں وچاراں اتے ایسے ہور کیاں نُوں موہرے دھر کے نکھیڑا کرن دا جتن کیتا جاوے تاں کجھ ایہو جیہے سٹے نکلن گے کہ آریہ لوک (1)۔چھوٹی، لمی تے چوڑی کھوپڑی والے سن، (2)۔کھڑی، نوکیلی تے پھینی نک والے، (3)۔کالے تے بھورے والاں والے سن۔ ایوں ای اکھاں چہرہ تے دُوجے نین نقشاں بارے وی آپ ورودھی راواں اکٹھیاں کیتیاں جا سکدیاں ہن۔

جان مارشل(36) نے بالکل ٹھیک آکھیا ہے کہ اجے تائیں ایہہ ای نہیں فیصلہ ہو سکیا کہ آریہ "Brunette Mediterranean, Blonde Nordic Broad-headed Alpine" یا ایہناں ساریاں دا آمیزہ سن۔ ایتھے ای گل نہیں مکدی۔ آر پی چند(37) نے آریاں دا کاکیشی نسل دی الپائنی شاخ نال تعلق جوڑیا ہے۔

ورتیاں کتاباں

1۔اوستا (وندیداد۔فردگرد 1)۔

2. Nripendra Kumar Datta,"The Aryanisation of India" Calcutta, 1925, Page-19-20.

3. Dr Husing, M.A.W, XLVI, Valker Schichten in Altem Iran, Page-210.

4. Bernhoefer, "Ari Urzeit" 1910.

5. S.K. Chatterji, "Language & Linguistic Problem" Bombay, 1943. Page-9.

6. Tilak, "Orian".

7. Hertzfield "Iran in the Ancient East," Page-190.

8. T. Burrow, "The Sanakrit Language," London, 1973, Page-9

9. A.L. Basham, "The Wonder That was India." London 1956, Page-29.

10. Maurice Leroy, "The Main Trends in Modern Linguistics, "Oxford. 1967, Page-42.

11. Ashkoy Kumar Mozamdar, "The Hindu History" Calcutta.

12. N.C. Bandhyopadhyaya, "Development of Hindu Polity and Political Theories, Calcutta, n.d.

12/A. History of the Punjab Patiala, 1977, PP/9-10.

13. A.C. Das, "Rigvedic India" Calcutta 1927, (II Ed), P/XIII.

14. Pargiter, "Ancient Indian Historical Tradition," Oxford 1922.

15. Swami Shankaranand, "Rigvedic Culture of the Pre-historic Indus," Calcutta, 1943, P-6.

16. Dr Buddha Prakash, "Punjab History Conference Proceedings," Patiala 12th-14th Nov, 1965. (Article: Ancient Punjab).

17. Gordon Childe, "The Aryans", Newyork, 1926, P/79.

18. Mortimer Wheeler, Cambridge, 1960, Page-96.

19. Tilak, op. cit, Pages 206-210.

20. Winternitz, "Ges Chischteder Indischen Literature" Page-249.

21. A.K. Mozumdar, op, cit, Pages-61-62.

22. Bhopinder Nath Datta, "Rigvedic Culture of the Pre-historic Indians," Foreword, Calcutta, 1943, Page-XI.

23. "Historians History of the world," Vol. II, London 1907, Page-475.

24. Gordon Childe, op. cit, Page-31.

25. Macdonell & Keith, "Vedic India" Vol.I Preface, London, 1912, Page VIII.

26. Max Muller "A History of Sanskrit Literature," London, Page-434.

27. Hein Gelderon, Bulletin of the American Institute for Iranian Art & Archaeology, (Article: New Light on the Aryan Immigration), Vol.V, no.1 of 1937.

28. T. Burrow. op. cit, Page-3.

29. Sk. Chatterji, "Indo Aryan and Hindi," Ahmedabad, 1942, P-10.

30. Dr. Lakshman Saroop, "The Nighantu & Nirukta" Dehli, 1984.

30/A۔پنڈت تلسی رام، منوسمرتی (ہندی ترجمہ) میرٹھ، 1909ء۔

31. Dr. Buddha Prakash, "Political & Social Movements in Ancient Punjab" London, 1976, P-21.

32. Max Muller, "Biographies of Words," London, 1880, Page-120.

33. Bhopindara Nath Datta, op. cit Page-XIV.

34. G. Sergi. "Gli Arii in Europe and Asia".

35. Isaaq Taylor, "The Origin of the Aryans," London

36. John Marshall, "Mohenjodaro and the Indus Civilization," (Vol-I) London, 1931, Page-110.

37. R.P. Chanda "The Indo-Aryan Races," Rajshahi1916, Pages 18-25.

V

آریہ کوݨ سن، کدوں آئے، تے کتھوں آئے دے بھمبل بھوسیاں توں جان چھڈاوݨ لئی اوڑک اک تواں راہ لبھیا گیا۔ Mario A.Pei(1)، Nesturkh(2)، بھوپندر ناتھ دتا (3) تے ہور کئیاں نے ہݨ آریائی نسلی وحدت دی تھیوری نوں ای تیاگ دتا ہے کیوں جو ایہدے منݨ نال کئی نسلی تے لسانی جھمیلے تے گنجھلاں پیندیاں سن۔

ایہناں توں پہلاں 1898ء وچ میکس ملر(Collected Works Vol. x P/90) نے کسے لکا باجھوں صاف صاف آکھ دتا سی کہ جدوں اسیں ''آریائی'' لفظ ورتدے ہاں تاں اوس توں مراد نسل نہیں سگوں بولی ہوندا ہے۔

اصل گل ایہہ ہے کہ آریائی نسلی گروہ دی تھیوری گھڑݨ والے ''خالص نسل تے نجیب الطرفین'' اکھواݨ دے چاء وچ اک وڈا تت وسار گئے سن۔ اوہناں نے فرض کر لیا سی کہ ہر اوہ دھرتی جتھے آریہ گئے سن، اوہ انسانی وسوں توں سکھݨی سی۔ جے کوئی نکی موٹی آبادی ہے وی سی تاں آریاں نے مُکا چھڈی سی۔ انج اوہ نجی دھرتی دی ہِک اتے ''مرزا یار'' وانگ چھاتی کڈھ کے پھردے سن۔ جے اوہ لوک ایس بنیادی سچ نوں ساہمݨے رکھدے کہ ایہہ دنیا کروڑاں ورھیاں توں آباد ہے۔ کئیاں کارناں پاروں کجھ قبیلے رل کے اک دیس توں دوجے دیس وچ جاندے رہے ہن۔ ایہناں دھاڑویاں دا مقامی وسوں نال ٹاکرا

ہوندا رہیا ہے۔ جے دھاڑوی طاقتور ہوندے سن تاں اوہ اوس دیس دے مالک بݨ جاندے سن، اوتھوں دے وسنیکاں نوں مار وڈھ کے نساوݨ دا جتن کردے سن۔ پر کیوں جو ساری وسوں نوں مار مکاوݨا، اوہناں دے وس دی گل نہیں ہوندی سی، ایس پاروں اوڑک مقامی وسوں تے دھاڑوی اک مِک ہو کے رہݨ لگ پیندے سن۔ آپو وچ ویاہ شادیاں ہو جاندیاں سن۔ دھاڑویاں دا اُتلا ہتھ ہووݨ پاروں پہلاں تاں اوہناں دی بولی ای راج گدی اتے بہندی سی پر اوڑک مقامی بولی غالب آوندی سی کیوں جو ایہہ بہوں گنتی دی بولی ہوندی سی۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ مقامی بولی وچ ڈھیر ساری لفظالی دھاڑویاں دی بولی وچوں آپ مہارے رل جاندی سی پر مقامی بولی دا مہاندرا یعنی صرفی تے نحوی بُتر نہ بدلدی سی اتے نہ ای بدل سکدی سی۔

پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ دھاڑویاں دی بولی مقامی لفظالی توں اُکی وانجھی رہندی سی۔ آریہ، ایرانی تے انگریز دھاڑویاں دیاں بولیاں ایتھے لکھݨ پڑھن دا ذریعہ رہیاں ہن۔ ویدی تے سنسکرت دی لفظالی دی پُݨ چھاݨ کر کے ویکھ لوو۔ ایہناں بولیاں نے ڈھیر ساری لفظالی ایتھوں لئی ہے، جس دا ویرا کتے اگے جا کے دتا جا رہیا ہے۔

سِدھی جیہی گل ہے کہ جے آریاں دا ہر دیس وچ کسے غیر آریائی نسلی گروہ نال واہ نہ پیندا تاں سارے دیساں وچ اکھوتی ہند یورپی بولیاں وچ تاں ماتر ای وکھریواں ہوندا سی، جنا کہ کسے بولی دیاں بولڑیاں (dialects) وچ ہوندا ہے، نہ کہ ایڈا وڈا وکھریواں کہ سانجھے لفظاں دیاں ونگیاں دسݨ لئی وڈی گھالݨا توں کم لیݨا پوے۔

ورتیاں کتاباں

1. Mario A. Pei, "The World's Chief Languages," London, 1961, Page 24.

2. M. Nesturkh, "The Race of Mankind," Moscow, 1966, Pages-99-100.

3. B.N.Datta, op. cit, Page XXIV.

VI

آریہ جتھوں آئے، جتھے گئے تے جدوں وی گئے، ساٗنوں ایس بارے کوئی پکی ٹھیٹھی جانکاری نہیں لبھدی۔ پر چنگے بھاگاں نال ساڈے کول اجے رگ وید موجود ہے، جس وچ اوس ویلے دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ لکھی پئی ہے۔ مندے بھاگاں نال ہندواں نے ایس نوں اپنی مقدس کتاب بنا لیا ہے، ایس پاروں رگ وید نوں کے پکھوں گوہ گوچرا کرنا، اساں مسلماناں نے گناہ سمجھ لیا ہے۔ میں سچ آکھدا ہاں کہ قدیم پاکستان دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ لکھن لئی ایس توں وڈی تے معتبر کتاب دنیا وچ ہور کوئی وی نہیں ہے کیوں جو ایہہ کتاب سپت سندھو (پنجاب) وچ لکھی گئی سی۔

پچھلے باب وچ جو اساں سوال چکیا سی، آؤ رگ وید پھرول کے ویکھدے ہاں کہ کیہ اوہدا پرتاوا ساٗنوں رگ وید وچوں لبھدا ہے۔

رگ وید وچ تھاؤں تھائیں آریہ اپنے اِندر دیوتا نوں بینتی کر دے لبھدے ہن کہ اوہ غیر آریہ لوکاں دا ناس مار دیوے اتے اوہناں دا مال ڈنگر کھوہ کے اوہناں وچ ونڈ دیوے۔ رگ وید I-30-7 وچ غیر آریاں دے 90 قلعے II-28-6 تے IV-26-3 وچ 99 قلعے اتے II-14-6 تے IV-30-20 وچ 100 قلعے ساڑن دی دس پائی گئی ہے۔

اِک تھاں ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ بِنگرو، یکشو تے اج ناں دے غیر آریائی

قبیلیاں نے "بھید" ناں دے سردار دی آگوائی ہیٹھ راجہ سُداس تے حملہ کیتا۔ بھید سنے اپنے 6ہزار ساتھیاں دے ایس لڑائی وچ ماریا گیا۔ راجہ سداس اوہو ای ہے جس دا رگ وید (8-83-VII) وچ وی ذکر آوندا ہے۔ اوس اتے دس قبیلیاں نے رل کے حملہ کیتا سی اتے اوس نے ایہناں نُوں راوی دے کنڈھے بھانج دتی سی۔ پنج قبیلے جیویں انُو، یدُو، دروہیہ، پورو تے تُروَش دریائے سندھ دے مشرق ولوں اتے دُوجے پنج قبیلے جیویں شِو، پکھتو، آلِن، بھَلنس تے وِشونِن دریائے سندھ دے مغرب ولوں حملہ آور ہوئے سن۔ ایس وڈی لڑائی نوں رگ وید وچ ج (دس راجیاں دی لڑائی) دا ناں دتا گیا ہے۔

ایہو ای نہیں سگوں بھرت مُنی نے اپنے "ناٹیہ شاستر" وچ لِکھیا ہے کہ جدوں اک ناٹک پاروں دیوتے اوس توں ناراض ہو گئے تاں اک غیر آریہ سردار کول جا کے اوہنوں پناہ لینی پئی، جس نے ناٹک کلا وچ اوہدی سر پرستی کیتی۔

رگ وید تے ناٹیہ شاستر دی گواہی توں ایہہ تاں تھوہ لگ گیا ہے کہ آریاں دے آوݨ ویلے ایہہ دھرتی سکھنی نہیں پئی سی سگوں غیر آریہ لوک ایتھے وسدے پئے سن۔ اوہناں دے اپنے قلعے سن۔ اوہ آرٹ وچ وی دلچسپی رکھدے سن۔ مال ڈنگر دی چوکھا سانبھی بیٹھے سن۔ سوال ایہہ ہے کہ ایہہ غیر آریہ لوک کون سن؟ کیہ اوہناں دے سرداراں تے قبیلیاں دے نانواں دی وی کِتے دس پائی گئی ہے؟ جے ایہدا پرتاوا اسیں "ہاں" وچ لبھ لئیے تاں ایس سِٹے تے وی اپڑ پواں گے کہ اوہناں دی وی کوئی نہ کوئی بولی ضرور ہووے گی۔ جے اوہناں دی وی کوئی بولی سی تاں لازمی گل ہے کہ ایہہ اوہو بولی ہووے گی، جس نے ویدی تے سنسکرت نُوں متاثر کیتا۔

رگ وید وچ قبیلیاں دے ناں ای نہیں سگوں اوہناں دیاں نسلی خصوصیتاں دا ویروا وی تھاوَں تھائیں لبھدا ہے۔ کجھ قبیلے ایسے ہن، جیہناں دا ذکر کِتے کِتے کیتا گیا ہے اتے اوہناں دی سُنجاݨ (identity) بارے عالم متفق نہیں ہن پر تن قبیلے جیویں 1۔دسیو، 2۔پنی، 3۔اَسُر ایسے غیر آریہ قبیلے ہن، جیہناں دے ذکر نال رگ وید بھریا پیا ہے۔ تھلے

اسیں ایہناں بارے کھول کے ویروا دیندے ہاں۔

دسیو

ایہہ اک غیر آریائی قبیلہ ہے۔

1۔ رگ وید (51-I) وچ اندر دیوتا تے دسیو وچالے لڑائی دی دس پائی گئی ہے اتے "دسیو ہتیا" دا ذکر لبھدا ہے۔

2۔ رگ وید (100-I) وچ اِندر ولوں دسیو تے سمیو نُوں ناس کرن دا ذکر ہے۔ اوہناں دیاں زمیناں چِٹی چمڑی والیاں (آریاں) وچ ونڈن بارے دسیا گیا ہے۔ ایسے سُوکت دے چوتھے شعر وچ آکھیا گیا ہے کہ اوہناں دیاں چنگیاں زمیناں کھوہ کے اوہناں نُوں ذلیل کر دتا گیا ہے۔

3۔ رگ وید (13-II) دے مطابق اِندر نے اِک ہزار دسیو قید کیتے۔

4۔ رگ وید (16-IV) دے مطابق اِندر نے 50ہزار کالے دُشمن اتے 30-IV دے مطابق اندر نے 30ہزار کالے دُشمن مار دتے۔

5۔ رگ وید (5-VII) وچ دسیا گیا ہے کہ وِش وانر (اِندر) نے ویری دا قلعہ تباہ کر دتا۔ دسیو لوکاں وچ بھاجڑ پے گئی اتے ڈردیاں اوہ کھاݨا کھادے بناں ای نس گئے۔ ایسے سُوکت دے چھیویں رِک وچ آکھیا گیا ہے کہ اگنی دیوتا نے دسیو دیاں کمین گاہاں نُوں اگ لا دتی۔ رگ وید (4-19-VII) وچ ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ اِندر نے ایہناں دسیوواں نُوں ترت موت دی نیندر سُلا دتا۔ چیتے رہوے کہ ہڑپا وچ جو کھدائیاں ہوئیاں ہن، اوہ دسدیاں ہن کہ ہڑپا واسیاں نُوں نسݨ دی مہلت ای نہیں دتی گئی سی کیوں جو اوہناں دیاں لاشاں گلیاں تے بازاراں وچ پئیاں لبھیاں ہن۔

6۔ رگ وید (96-VIII) مطابق کرشن ناں دا دسیو سردار اَنشمتی دریا دے کنڈھے

رہندا سی اتے اپنے دس ہزار ساتھیاں راہیں آریاں نُوں تنگ کردا سی۔
رگ وید (I-101) وچ وی کرشن دا ذکر ہے، جس دیاں حاملہ سوانیاں نُوں اندر نے مار دتا سی۔

7- رگ وید (IX-73) وچ لکھیا ہے کہ اِندر کالی چمڑی والیاں دی جھلک وی سہن نہیں کر سکدا، اوس نے اوہناں نُوں زمین تے آسمان دوناں تھانواں توں کڈھ دتا ہے۔

8- رگ وید (X-22) وچ دسیا گیا ہے کہ اسیں دسیو قبیلیاں دے وچکار وسدے ہاں، جو دیوتیاں نُوں قربانیاں بھینٹ نہیں کردے اتے مذہبی ریتاں نُوں نہیں مَندے۔ اوہناں نوں انسان نہیں کہیا جاسکدا ہے۔

9- رگ وید (VII-21 تے X-99) وچ دسیو نُوں لِنگ پُوجن والے دسیا گیا ہے۔

10- رگ وید (I-51 تے IX-41) وچ اوہناں نُوں بے دِین آکھیا گیا ہے۔

11- رگ وید دے اِک رِک (مصرع) وچ اِندر آکھدا ہے کہ میں اتک نُوں اپنے بجلی دے کوڑے نال مار دتا ہے۔ میں ''کتُس'' نُوں کئیاں طریقیاں نال بچایا ہے اتے شُشن نُوں مار دتا ہے۔ اک ہور رِک وچ اندر آکھدا ہے کہ جیویں میں ورتر نُوں ماریا سی، انج ای بربد رتھ تے نواستو نُوں وی مُکا دتا ہے کیوں جو ایہہ بہت طاقتور ہو گئے سن۔

12- رگ وید (V-29) وچ دسیو نُوں ''اناس'' کہیا گیا ہے۔ سائن نے ''مادھویا ورتی'' وچ ایہدے معنی ''بغیر مونہہ والے'' अन+आस کیتا ہے جد کہ میکڈانل تے کیتھ (1) ایہدے معنی ''بغیر نک والے'' अन+नास کردے ہن اتے ایہو ودھیرے ڈھکواں جاپدا ہے۔ پنجابی وچ اجیہے بندے نُوں ''پھیپنا'' کہیا جاندا ہے۔

بھنڈارکر (2) آکھدا ہے کہ دسیو Caspian Steppes والے Dahae ہن۔
ایس غیر آریائی قبیلے نُوں آریاں نے جے چور جاں لُٹیرے آکھیا ہے تاں ایہہ انج ای ہے جیویں اک ہور غیر آریائی قبیلے نُوں ایہناں معنیاں وچ ''چور'' دا ناں دتا گیا ہے۔

رگ وید دے حوالیاں توں اک گل وڈی نکھر تے بتر کے ساہمنے آوندی ہے کہ دسیو قبیلہ کالے رنگ دا سی۔ ایہہ دراوڑ ای ہو سکدا ہے۔ انج جاپدا ہے کہ آریاں توں پہلاں دے پنجابی ایہو دسیو ای سن، جیہناں ہڑپا، موہن جودڑو وغیرہ ورگے شہر وسائے سن، جیہناں دے قلعیاں دا ذکر رگ وید وچ لبھدا ہے۔ ودھیرے کر کے ایہناں لوکاں دی ای ایتھے مالکی سی اتے ایہناں نُوں ای آریاں نے ایتھوں نسن تے مجبور کیتا سی کیوں جو ایہہ لوک آرام پسند سن۔ اوڑک ایہناں وچوں کجھ لوک سندھ تے گجرات راہیں جنوبی ہندوستان ول ٹُر گئے اتے جیہڑے بچ گئے، اوہناں نُوں شودر بنا کے آریاں اپنے ورن آشرم دا حِصہ بنا لیا۔

اسُر

دُوجا غیر آریائی قبیلہ اسُر ہے، جیہدا ذکر رگ وید وچ لبھدا ہے۔ رگ وید، اتھرو وید تے منوسمرتی توں نکھر کے ساہمنے آوندا ہے کہ ایہہ اک غیر آریائی نسلی گروہ سی۔ کجھ جھکیولے پنڈتاں نے اسُر لفظ دے معنی شیطان وی کیتے ہن۔ اوہناں بدھ مت تے جین مت دے منن والیاں نُوں وی اسُر (شیطان) آکھیا ہے (3) اوہناں بھانے ایس لفظ وچ ''الف'' نفی دا ہے۔ کیوں جو سُر دے معنی دیوتا ہے، ایس پاروں اسُر دے معنی شیطان دے ہوئے۔ ایہہ انج ای ہے جیویں ''سیتا'' دے معنی ''چٹا'' ہن پر ''اسیتا'' دے معنی ''کالا'' نہیں جد کہ کئیاں پنڈتاں نُوں ایتھے وی بھلیکھا لگیا ہے۔ ایتھے وی اوہناں نے ''الف'' نُوں نفی دے معنیاں وچ لے لیا ہے۔ ہور تاں ہور یاسک جیہے وِدوان نے ''الف'' نُوں نفی دے معنیاں وچ لے لیا ہے۔ ہور تاں ہور یاسک جیہے وِدوان پنڈت نے

وی رگ وید دے کئیاں لفظاں دے معنی دیندیاں اپنی کتاب ''نرکت' وچ بھلیکھا کھادا ہے۔ ایس سلسلے وچ ڈاکٹر لکشمن سروپ (4) دا مضمون ویکھیا جاسکدا اے۔

اسُراں دی اپنی بولی، اپنی سائنس، اپنا مذہب تے اپنا ادب تے کلچر سی۔ ویداں وچ ایہناں دی عقلمندی (اسُری میدھا) تے ایہناں دی سائنس (اسری ودیا) دا اُچیچا ذکر لبھدا اے۔ ایہناں بارے اسیں تھلے کھول کے دسدے ہاں۔

1- رگ وید (124-X) تے اتھرو وید (3-VIII) دے مطابق ایہہ جادو ٹونے وچ اعتقاد رکھدے ہن۔

2- شت پتھ براہمݨ (2-III) تے پتنجلی دی ''مہا بھاشیہ'' وچ ایہناں دی وکھری بولی دی دس پائی گئی ہے۔ ایہہ ''ر'' دی تھاں ''ل'' ورتدے سن۔ ''اریہ'' نوں ''الواہ'' اچار دے سن۔ رگ وید (32-V) تے (6-VII) وچ ورتے گئے ''مرِدھرواک'' دی شرح لکھدیاں سائݨ نے دسیا ہے کہ ایس توں اوہ لوک مراد ہن، جو صحیح طرح بول نہیں سکدے سن۔ اے سی داس (5) آکھدا ہے کہ عوامی بولی یعنی غیر آریائی بولی ورتݨ پاروں اسُراں نوں مرِدھرواک آکھیا گیا ہے۔

3- منو سمہتا (31-III) تے آپسمبیا دھرم سُوتر (12-V) وچ دسیا گیا ہے کہ مُل تار کے لاڑی پرناوݨ دا ایہناں وچ رواج سی۔

4- چھاندوگیہ اُپنشد (8-VIII) دے مطابق ایہہ مُردیاں دی پوجا کردے سن اتے شت پتھ براہمن (8-XIII) دے مطابق ایہناں دے قبرستان چار دیواری اندر ہوندے سن۔

5- رگ وید (85-VIII) وچ اسُراں نال لڑائی دا ذکر ہے۔ رگ وید (138-x) مطابق اِندر دیوتا نے ورچن تے پپرُو اسُراں دے شہر تے قلعے تباہ کر دِتے اتے ایہناں دیاں جنگی چالاں تے جادُو نُوں مات کر دِتا۔ شت پتھ براہمن

(2-III) وچ دیو اسُر سنگرام (دیوتیاں تے اسُراں وچالے جنگ دی دس پائی گئی ہے۔ ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ ایہہ جنگ مشرق، مغرب، شمال تے جنوب وچ ہوئی اتے ایس وچ اسُر جت گئے۔ کوٹلیہ دے ارتھ شاستر (1-XII) دے مطابق ایہناں دا لڑائی دا اپنا اک خاص طریقہ سی۔

6- رگ وید (12-II، 33-II، 49-VII تے 37-X) وچ دسیا گیا ہے کہ ورتر دا سپت سندھو دے دریاواں اُتے کنٹرول سی اتے اِندر دیوتا نے اوہ مُکا دتا۔ سائݨ نے رگ وید (2-II تے 6-VII) دی شرح کردیاں ورتر نوں اسُر دسیا ہے۔ کئیاں ہور تھانواں تے شمبر اسُر دا لقب ورتر دسیا گیا ہے۔

7- ڈی آر بھنڈارکر (6) لِکھدا ہے کہ پنجاب دے علاقے وچ کرائے دے سپاہیاں دے ٹولے سن۔ پاݨنی ایہناں نُوں ''آیدھ جیون'' اتے کوٹلیہ ایہناں نُوں ''شتراَپ جیونؔ'' دا ناں دیندا ہے۔ ایہناں ٹولیاں وچ یودھیہ، پرشو تے راکشِس قبیلیاں توں وکھ اسُر وی شامل سن۔

8- ''کتھا ڈیہ'' لِکھیا ہے کہ اسُر مایا نے اپنی دھی سوہݨ پربھا نُوں کُجھ پُتلیاں بنا کے دِتیاں۔ ایہناں نُوں اوہ اپنی سہیلی شہزادی کلنگ سین کول لے جاندی ہے۔ اِک پُتلی دے سر وچ کِل کُھبیا ہوندا ہے جس نُوں چھوہݨ نال اوہ ہوا وچ اُڈݨ لگ پیندی ہے۔ دُوجی پُتلی حکم مَندی ہے۔ تیجی نچدی ہے اتے چوتھی پُتلی گل بات کر دی ہے۔ ایہناں پُتلیاں نے شہزادی نُوں اینا موہت کیتا کہ اوہ اپنا کھاوݨ پیوݨ وسار کے ایہناں دی کھیڈ وچ رُجھ گئی۔

9- ایہہ آریاں وانگ سوم رس دی تھاں ''سُرا'' پیندے سن۔

10- جیویں کہ ڈاکٹر ایل ایم جوشی (7) نے اپنے اک مضمون وچ دسیا ہے کہ ''مہابھارت'' وچ نگن جیت نُوں اسُر کرِشن دا ہانی لِکھیا گیا ہے۔ جوشی نے

ایس توں پتا ایہہ کڈھیا ہے کہ مہاتما بدھ توں پہلاں گندھار (پنجاب) وچ غیر براہمنی عقیدے رکھن والے لوک موجود سن۔

11۔ شت پتھ براہمن دے 10ویں باب اتے برِہد آرنیک دے 6ویں باب وچ جیہناں براہمن اُستاداں دی فہرست دتی گئی ہے، اوہناں وچ کئی اسُر ہن۔

12۔ بودھاین دھرم سُوتر (II-6-11-26) دے مطابق ورن آشرم (جاتی ونڈ) دی نینہ پرہلاد دے پُتر کپل (اسُر) نے رکھی سی۔

13۔ ڈاکٹر ایل ایم جوشی نے اپنی اک کتاب وچ (8) وچ ایہہ وی دسیا ہے کہ "سانکھیہ یوگ" دی بنیاد وی ایسے کپل اسُر نے ای رکھی سی۔

ویداں، منو سمرتی، اُپنشداں وغیرہ توں پتہ لگدا ہے کہ اسُر اک وکھرا نسلی گروہ سی، جس دی اپنی بولی، سائنس، مذہب تے کلچر سی۔ اک اچرج گل ایہہ وی ہے کہ ویداں تے اُپنشداں وغیرہ وچ ایہناں دی نکھیدھی نہیں کیتی گئی۔ ایہناں نُوں دسیو تے پنی وانگ بھیڑے لفظاں نال چیتے نہیں کیتا گیا۔ ایس توں سدھ ہوندا ہے کہ بھانویں پوند وچ ایہناں دیاں لڑائیاں آریاں نال ہوئیاں سن پر چھیتی ای ایہہ اوہناں نال گھل مِل گئے سن۔ ایہو ای نہیں سگوں ایہہ آریاں نالوں تہذیبی پکھوں برتر ہوون پاروں اوہناں اُتے چھا گئے سن۔ بودھاین دھرم سوتر دی گواہی نُوں جے مَن لئیے تاں ایہہ وی پک ہو جاندا ہے کہ ورن آشرم (براہمن، کھتری، ویش تے شودر دی ونڈ) دی نینہ وی اک اسُر نے ای رکھی سی۔ ایس ونڈ نوں آریاں نے کافی چر پچھوں اپنایا سی۔ ایس طبقاتی ونڈ دا ذکر رگ وید وچ کِتے نہیں لبھدا، سوائے 10ویں منڈل دے، جیہدے بارے ودھیرے عالم متفق ہن کہ ایہہ لِکھت سبھ توں پچھیکولی ہے۔

ہُن سوال ایہہ پیدا ہوندا ہے کہ جے آریاں نے سماجی تے مذہبی اعتبار نال تاں اسُراں توں بہت کُجھ لیا سی، تاں کیہ ایہناں دی بولی دی ڈھیر ساری لفظالی ویدی تے

سنسکرت بولیاں وچ شامل نہ کیتی گئی ہوسی؟ یقیناً شامل ہوئی ہوسی، پر اج اوہدا تھوہ لاونا کھرا اوکھا کم ہے۔ نال ای ایہہ وی یقینی ہے کہ اسُر "اریہ" نوں "الواہ" آکھدے سن۔ انج ای آریہ وی کجھ نہ کجھ صوتی تبدیلیاں ضرور کر دے ہوسن۔ ایتھے اک مثال راہیں اپنی گل نُوں واضح کر دے ہاں۔ "جہلم" لفظ وڈی سوکھ نال سنسکرت الف بے وچ لِکھیا جا سکدا ہے پر ایہو لفظ جدوں سنسکرت دی کتاب وچ ورتیا گیا تاں جیلمی (9) بن گیا۔ ایجیہیاں مثالاں فارسی، عربی تے انگریزی دے لفظاں دیاں وی دتیاں جا سکدیاں ہن جو صوتی تبدیلیاں نال پنجابی وچ ورتے جاندے ہن، جدکہ اوہ لفظ وڈی سوکھ نال پنجابی لِپی وچ اوہناں دے اصلی اُچارن دے مطابق لکھے جا سکدے ہن۔

جیویں کہ اساں ہُنے ویکھیا ہے کہ وادیٔ سندھ وچ سبھ توں ودھ ترقی یافتہ ایہو اسُر ای سن۔ آریاں دے ایتھے آون مگروں ایہناں نال لڑائیاں وی ہوئیاں اتے کئیاں نُوں اپنا دیس وی چھڈنا پیا سی۔ آریہ اُجڈ، گنوار تے چرواہے سن۔ انج جاپدا ہے کہ ایہہ چھیتی ای اسُراں توں ہر پدھر تے مار کھا گئے سن۔ رگ وید وچوں لبھدے مذہبی عقیدیاں تے سماجی ورتارے دا پچھیکولے ہندو مذہبی عقیدیاں تے سماجی ورتارے نال ٹاکرا کر کے ایہہ نتارا ہو جاندا ہے کہ فاتح (آریہ) مفتوح (اسُر) دے ہتھوں ہار گیا ہے۔ ایس گل دی تصدیق ہوراں توں وکھ ورن آشرم تے اسُر استاداں دی فہرست توں وی ہوندی ہے۔ انج جاپدا ہے کہ آریہ سماج دی اساری وچ سبھ توں وڈا ہتھ ایہناں اسُراں دا ای ہے۔ طبقاتی ونڈ ویلے آپ ایہہ براہمن بن بیٹھے، آریاں نُوں کھتری، پنیاں نُوں ویش تے دسیو نُوں شودر بنا دتا گیا۔ اسُراں دے براہمن بنن دا سِٹا ایہہ نِکلیا کہ پچھیکولے وید (اتھرو، سام تے یجُر) ایہناں دے سوچ ڈھنگ توں متاثر ہوئے بناں نہ رہ سکے۔ ایہو وجہ ہے کہ پچھیکولے ویداں وچ رگ وید وچوں مُڑ شامل کیتے گئے بھجناں نُوں چھڈ کے باقی سارے منتر جادو ٹُونے تے مذہبی ریتاں رسماں (rituals) بارے ہن۔

ایتھے ایہہ دسنا ٹھیک نہ ہوسی کہ کجھ لوک اجے وی بھارت وچ موجود ہن، جو اسُر اکھواندے ہن۔ کینیس (10) نے رانچی توں 80 میل دور اسُر اں دی اک آبادی دشن پور وکھے 10 مرد تے 10 عورتاں نوں چُن کے اوہناں دا جسمانی جائزہ لیا سی۔ اوہ ایس سِٹے تے اپڑیا سی کہ اسُر منڈا بولیاں بولن والے نسلی گروہ نال تعلق رکھدے ہن جد کہ رزلے (11) ایہناں نوں وکھرا نسلی گروہ تاں منّدا ہے پر نال ای ایہہ وی آکھدا ہے کہ ایہناں نوں منڈا نسلی گروہ نے آکے اگانہہ دھک دتا سی۔ اسُر اں بارے کجھ ہور جانکاری لئی مالتی دی کتاب ویکھو(12)۔

پنی

تیجا غیر آریائی قبیلہ پنی ہے۔

1۔ رگ وید (4-VI) وچ ایناں نوں دیوتیاں نوں قربانی نہ دین والے، بھیڑی بولی والے تے دیوتیاں دا آدر نہ کرن والے آکھیا گیا ہے۔

2۔ رگ وید (51-VI) وچ بھگیاڑاں وانگ لالچی دسیا گیا ہے۔

3۔ رگ وید (61-VI) وچ انتہائی چیمڑے تے لالچی دسیا گیا ہے۔

4۔ رگ وید (18-VII) وچ دسیا گیا ہے کہ اوہ اجیہی بولی بولدے ہن، جو سمجھ نہیں آوندی۔

5۔ رگ وید (108-X) وچ پنی لوکاں ولوں ڈنگر چُراون دی کہانی لبھدی ہے۔

6۔ رگ وید (45-VI) وچ دسیا گیا ہے کہ پنیاں وچوں برِبُو گنگا دے کنڈھیاں وانگ عالی مرتبہ ہے۔ اگے جا کے ایہہ وی آکھیا گیا ہے کہ برِبُو دی وڈیائی ایس پاروں کیتی جاندی ہے کیوں جو اوس نے اک ہزار گانواں (آریاں نوں) دتیاں سن۔ برِبُو نوں "توشتری" وی آکھیا گیا ہے۔ ایس توں پرتیت ہوندا ہے کہ اوہ کشتیاں جاں جہاز بناوندا ہوندا سی۔

7۔ رگ وید (5-116-I) وچ ایہناں دے 100 چپوآں والے جہازاں دا ذکر لبھدا ہے۔

8۔ رگ وید (3-48-I) وچ دسیا گیا ہے کہ ایہہ جہازاں اُتے مال لد کے وپار کردے سن۔

9۔ رگ وید (5-143-X) وچ ایہناں دے جہازاں دے بادباناں دا ذکر ہے۔

رگ وید توں اِک گل وڈی نکھر کے ساہمنے آوندی ہے کہ پنی قبیلہ حاکم ٹولے نال تعلق نہیں رکھدا سی (جیویں کہ ڈاکٹر بدھ پرکاش (13) نے وی دسیا ہے) سگوں اوہناں دا پیشہ ونج وپار تے دستکاری سی۔ اوہ ڈھیر ساری "دولت" دے مالک سن۔ انج جاپدا اے کہ ایہہ اوہو قبیلہ ہے جو "بنیا" (ہٹ والیا) دے رُوپ وچ آریہ سماج دا اک حصہ بن گیا اتے ویش اکھوایا کیوں جو سرمایہ دار طبقہ نوں لڑائی جھگڑے وارا نہیں کھاندے۔ ایہہ اودوں وی سچ سی تے اج وی ہے۔

جیویں کہ ہُنے اساں ویکھیا ہے کہ پنی قبیلہ دے لوک 100 چپوآں والے جہازاں راہیں وپار کردے سن۔ ایہدے توں ایہہ وی پرتیت ہوندا ہے کہ اوہ باہرلے ملکاں نال وپار کردے سن۔ آؤ کھاں ایہہ ویکھیے کہ کیہ اوہناں بارے باہروں کوئی شہادتاں لبھدیاں ہن؟ کیہ ایہہ اوہو وپاری لوک تاں نہیں جیہناں نوں فنیقی (Phoenician یا Phenician) آکھیا جاندا ہے؟ جے ایہناں انگریزی لفظاں دیاں پچھیتراں لاہ دتیاں جاون تاں ساڈے کول فونی یا فنی رہ جاندا ہے۔ ایہناں لوکاں نوں پوئنی (Poeni) وی آکھیا گیا ہے۔ فونی، فنی تے پوئنی دا اُچارن پنی دے لاگے ہے۔

کجھ شہادتاں تھلے دیندا ہاں:

1۔ ہیرو دوتس (1-I، 14-II تے 89-VII) وچ دسدا ہے کہ فنیقی اپنے آپ نوں Erytherean Sea توں آئے دسدے سن۔ سارے سکالر ایس گل تے متفق ہن کہ ایہدے توں مراد بحیرہ عرب ہے، جو کراچی لاگلا سمندر ہے۔ اوہ ایہہ وی دسدا ہے کہ ایہناں دا رنگ کالا سی اتے ایہہ گھٹ ودھ 2750 ق م وچ

باہرلے دیساں وچ موجود سن۔

2۔ آکسفورڈ کلاسیکل ڈکشنری وچ (14) فنیقیاں نُوں Poeni آکھیا گیا ہے۔ ایہدا اُچارن پنّی دے لاگے ہے۔

3۔ ڈاکٹر بدھ پرکاش (15) نے دسیا ہے کہ یونانی مورخ سترابو نے ایہناں لئی Parnians دا لفظ ورتیا ہے۔ ایس لفظ وچوں R تے پچھیتر ans لاہ دتیاں جاوݨ تاں لفظ پنّی ای بچدا ہے۔

4۔ گورڈن چائلڈ (15/A) کہندا اے کہ یونانی وچ ایہناں نُوں پارنی παρνοι آکھیا جاندا سی۔

5۔ جے ہِلی پکھوں ویکھیے تد وی ایہہ سدھ ہوندا ہے کہ پنّی ای اصل وچ فنیقی سن۔ جی آر ہنٹر (16) نے لکھیا ہے کہ جیہناں عالماں نے براہمی ہِلی نُوں جنوبی سامی تے فنیقی ہِلی نال جوڑیا ہے، اوہناں نے غلطی نہیں کیتی کیوں جو ایہناں بارے واضح شہادتاں لبھدیاں ہن کہ ایہہ لِپیاں ہڑپا تے موہن جودڑو دی ہِلی توں پھٹیاں سن۔ اوہ اگے جا کے لکھدا ہے کہ وادی سندھ دے مہاݨے وپاری دریائے سندھ توں دریائے فرات تائیں سگوں دور دوراڈے دیساں دا پندھ کردے سن۔ اج قدیم یونانیاں دے جیہناں سمندری سفراں نُوں اسیں وڈے جرأت بھرے منّدے ہاں ایہناں (مہاݨیاں) لئی آوا جائی دی ایہہ معمولی جیہی گل سی۔ ہنٹر لکھدا ہے کہ ایہہ لوک (فنیقی/پنّی) ہندوستان (یعنی وادی سندھ) تے دُوجے دیساں وچکار وچولے (middlemen) سن۔

6۔ آلچن لکھدا ہے (17) کہ میسوپوٹامیا (وادی دجلہ وفرات) توں وادی سندھ دیاں گھٹ ودھ دو درجن مہراں لبھیاں ہن۔ انج ای تِن مہراں (Cylinder Type) میسوپوٹامیا دیاں موہن جودڑو توں مِلیاں ہن۔ ایس توں

سدھ ہوندا اے کہ دوناں دیساں وچالے ونج وپار تے آوا جائی دا تعلق موجود سی۔ صاف ظاہر ہے کہ ایہہ کاروبار پنّی ای کردے سن۔

7۔ ہسٹری (18) دے مطابق سکندر اعظم نے جدوں مشرقی عرب دا ساحلی علاقہ قبضہ وچ لیݨا چاہیا تاں اوس نے فنیقیہ (19) توں جہاز منگوائے سن۔ فنیقیہ وچ جہاز بناوݨ لئی ورتی جاوݨ والی لکڑ پیدا ای نہیں ہوندی سی۔ ایس پاروں ایہہ پک ہے کہ پنّی اپݨے علاقے توں لوڑیندی لکڑ منگوا کے جہاز تیار کردے سن۔ ایہدے توں ایہہ وی سِدھ ہوندا ہے کہ سکندر اعظم ویلے (333ق م) تائیں، اوہناں دا تعلق اپݨے علاقے نالوں ٹُٹیا نہیں سی۔

8۔ رگوزین (20) نے لکھیا ہے کہ 3000ق م دے بابل دے بادشاہ Ur-Ea دے مقبرے وچوں Indian Teak wood دا ٹکڑا لبھیا ہے۔ صاف ظاہر ہے کہ ایہہ لکڑ پنّی ای اوتھے لے کے گئے سن۔

9۔ اک پاسے سانوں موہن جودڑو توں کپڑا لبھیا ہے۔ دُوجے پاسے بابل وچ کپڑے نُوں "سِندون" آکھیا جاندا سی۔ قرآن شریف وچ وی ایہہ لفظ کپڑے دے معنی وچ ورتیا گیا ہے۔ سِدھی جیہی گل ہے کہ ایس نُوں سِندون ایس پاروں آکھیا گیا کیوں جو ایہہ وادی سندھ توں اوتھے اپڑیا سی۔

10۔ مسٹر ہیرین (21) نے مذہبی کتاب Isaih XXX، 16 with the Commentary Gesenious دے حوالے نال لکھیا کہ فنیقی یمن دے قبیلہ "کیدار" نال وپار کردے سن۔ اگے جا کے لکھیا ہے کہ ہو سکدا ہے کہ ایہہ ہندوستان (وادی سندھ) توں آئے ہوݨ۔ چیتے رہوے کہ مسٹر ہیرین نے اپنی کتاب ہڑپا تے موہن جودڑو دی کھدائی توں گھٹ ودھ 100 ورھے پہلاں لکھی سی۔

اُتے دِتی ساری بحث توں اسیں ایس سِٹے تے اپڑدے ہاں کہ آریاں دے

آون توں بہت پہلاں پاکستان دے علاقے (سنے گجرات تے راجستھان دے) غیر آریائی قبیلیاں دی ہمت تے اُدم نال رہتل تے وسیب دیاں ٹیسیاں مَلی بیٹھے سن۔ ایہناں وچوں پنّی (جو گھروں نِکل کے فنیقی اکھوائے) دُور دوراڈے دیساں نال ونج وپار کردے سن۔ ایہہ لوک ایتھوں کپاہ، کپڑا، تل Carnelian Teak wood Bitumen تے ہور کئی چیزاں لے کے جاندے سن۔ ایہناں دے ایجنٹ بابل وچ رہندے سن۔ پہلاں ایہناں سمندر پار دے علاقیاں وچ اپنیاں چھوٹیاں چھوٹیاں نو آبادیاں قائم کیتیاں (جیویں انگریزاں نے ہندوستان وچ تجارتی کوٹھیاں بنائیاں سن) جیہناں وچوں مراکش دا علاقہ کارتھیج (Poeni) وی اک سی، جتھوں سپین، برطانیہ، فرانس تے سکنڈے نیویا دے دیساں نال وپار کیتا جاندا سی۔ لارڈ ایوبری لکھدا ہے (22) کہ اسیں پک نال آکھ سکدے ہاں کہ 1500-1200 ق م دے وچکار فنیقی برطانیہ تے سپین دے معدنی کھیتراں توں جاݨو سن۔ ہولی ہولی پنّی ایڈے طاقتور ہو گئے کہ اوہناں نے اپنیاں حکومتاں قائم کر لئیاں۔ اوہناں نے فنیقیہ ناں دی ریاست دی نینہہ دھری۔

پنّی قبیلہ دی چودھر نوں گھر وچ تاں آریاں نے ونگاریا اتے باہر روماناں نے مُکایا۔ اوہناں دیاں روماناں نال ہوئیاں لڑائیاں نوں تاریخ وچ Punic Wars دا ناں دتا گیا ہے۔ پہلی لڑائی 264-241 ق م، دوجی 218-201 ق م، تیجی 149-146 ق م تائیں کارتھیج وکھے ہوئیاں۔ اوڑک 64 ق م وچ روماناں نے فنیقیہ اُتے وی قبضہ کر لیا۔

فنیقی لپی

جیویں فنیقی نسلی گروہ نوں صحیح پچھوکڑ وچ رکھ کے نہیں ویکھیا گیا، ایویں فنیقی لپی بارے وی کوئی سچ دے وچار ساہمنے نہیں آئے۔ جے لکھیار ایس پکھ تے اپڑ گئے ہوندے کہ وادی سندھ توں آئے پنّی ای فنیقی ہن تاں ڈھیر ساریاں گنجھلاں نہ پیندیاں۔ فنیقیاں یا فنیقی لپی بارے گل کرن والے کسے وی سُوجھوان نے رگ وید پھرولن دی کھیچل نہیں کیتی۔

پے ہن۔ سِٹا ایہہ نکلھا کہ اوہ ہن تائیں انھیرے وچ ٹکراں ماردے

ایہہ سارے مَندے ہن کہ فنیقی لپی دنیا بھر دیاں الف بائی لپیاں دی ماں ہے۔ ایہدی ماں کیہڑی ہے؟ ایہدے بارے کدے کسے نے دس نہیں پائی۔ جے اوہ ایس پاسے ول دھیان دیندے تاں ہو سکدا ہے کہ وادی سندھ دیاں مُہراں والی لپی دا مسئلہ چروکنا حل ہو گیا ہوندا۔ مینوں انج جاپدا ہے کہ مُہراں والی لپی مصر دی ہیروغلفی لپی وانگ سی۔ ایس وچ مورتاں نوں وی اکھراں پاروں ورتیا گیا سی جد کہ فنیقی لپی وچ چھڑے اکھر ای سن۔ انج اسیں کہہ سکدے ہاں کہ مُہراں والی لپی توں فنیقی لپی تائیں دا پینڈا (Improvement) ول اک دو لانگھ سی۔

مُہراں والی لپی وچ تھلے دے کُجھ اکھر ایہہ لبھدے ہن:

ایہناں وچوں پہلا ج، دُوجا ح، تیجا عین تے چوتھا ت اُکے پُکے فنیقی لپی ورگے ہن۔ رہندیاں اکھراں نوں وی کسے نہ کسے فنیقی اکھر نال جوڑیا جا سکدا ہے۔

فنیقی لپی وچ 22 مصمتے (Consonant) سن، مصوتہ (Vowel) کوئی نہیں رکھیا گیا سی۔ مصمتے ایہہ سن: ا ب پ ت ٹ ج ح د ر ز س ش ص ع ق ک ل م ن و ہ ے۔ عربی وچ ا و ے مصوتیاں پاروں وی ورتے جاندے ہن۔ پھیر بھتاں ورتن نال مصوتیاں دی نشان دہی ہو جاندی ہے پر فنیقی لپی وچ نہ بھتاں سن اتے نہ ای مصوتے۔ ایہہ ونج وپار کرن والیاں دی لپی سی۔ ایہہ ایویں ای ہے جیویں اِتھے کراڑ لنڈے لپی ورتدے سن۔

پچھانہہ میں دسیا سی کہ فنیقی لپی ساریاں الف بائی لپیاں دی ماں مَنّی جاندی ہے۔ یونانیاں ایہناں توں ای لکھنا سکھیا سی۔ اوہ ایس لپی نوں کہندے ای فوئے نیکیا گراماتا (Phoinikia gramata) سن۔ 11ویں صدی ق م توں پہلاں اوہناں ایہہ لپی اپنا لئی سی۔ اوہناں اکھراں دے ناں وی اوہو ای رہن دتے جو فنیقی وچ سن۔ پہلاں

یونانی وی فنیقیاں وانگوں سجیوں کھبے ول لِکھدے سن۔ پھیر اوہناں ایہہ کیتا کہ جتھے سطر مُک جاندی اوتھوں کھبیوں سجے ول لِکھن لگ پیندے۔ یونانیاں دی اک خاص گل ایہہ سی کہ اوہ ہر لفظ دے اکھر نکھیڑ کے نہیں لِکھدے سن سگوں سنسکرت وانگوں لفظاں وچ وِتھ دتے بغیر لِکھی ٹُرے جاندے سن۔

جیویں اساں اپنیاں لوڑاں مطابق عربی فارسی لپی وچ گھاٹے وادھے کیتے، انج ای یونانیاں وی کئی چر مگروں ایہہ کم کیتا۔ اوہناں فنیقی لپی دے ہ (𐤄) نوں epislon یعنی 'e'، و (𐤅) نوں پہلاں ادھ مصوتہ تے پھیر U، یے (𐤉) نوں i تے عین (O) نوں Omicron یعنی O بنا لیا۔

پھیر اوہناں ترے ہور اکھر گھڑے، جو اوہناں نوں فنیقی لپی توں نہیں لبھے سن جیویں پھ لئی Φ خ لئی X اتے دوہرے مصمتے ps لئی Ψ۔

یونانیاں فنیقی لپی اپناون توں پہلاں فنیقیاں دیاں لِکھتاں وی ضرور پڑھیاں ہون گیاں۔ ڈاکٹر پروین ٹالپر (23) نے اپنی ہُنے چھپی کتاب وچ دسیا ہے کہ وادی سندھ دے لوک جیومیٹری دے گُجھے تے اصول اودوں دریافت کر چکے سن جدوں فیثا غورث (585ق م) تے اقلیدس (300ق م) اجے جمے وی نہیں سن۔ صاف ظاہر ہے کہ ایہناں یونانیاں نوں جیومیٹری دا تھوہ فنیقیاں دیاں لِکھتاں توں ای لگیا ہووے گا۔ انج ای رواقیت (Stoicism) دا بانی زینو (342ق م) وی فنیقی سی۔ ایہہ اوہو فلسفہ ہے جس نے وحدت الوجود دے عقیدے نوں جنم دتا سی۔ ایہہ میں پہلے وی کتے لِکھیا ہے (24) کہ مسلماناں وچ سبھ توں پہلاں بایزید بسطامی نے سندھ دے اک نومسلم کولوں وحدت الوجود بارے جانکاری لئی سی۔

سکندر جدوں مارو مار کردا ٹیکسلا اپڑیا تاں اوہیں تاں نہیں اوس نے سبھ توں پہلاں ایتھوں دے فلسفیاں نال مِلن دی رِیجھ پرگٹ کیتی سی۔ یونانی فنیقی لِکھتاں راہیں

ایتھوں دے فلسفیاں تے سُوجھواناں بارے چوکھی جانکاری رکھدے سن۔

ودھیرے لِکھیار ایس گل تے متفق ہن کہ ہندوستان دی براہمی لپی وی فنیقی لپی توں پنگری ہے۔ ایس لپی وچ اشوک دے ڈھیر سارے کتبے لبھ چکے ہن۔ اگوں براہمی توں سنسکرت اتے سنسکرت توں دیوناگری، گورمکھی، شاردا، بنگالی، گجراتی وغیرہ اتے دُوجے پاسے دراوڑی لِپیاں جیویں تامل، تیلگو، ملیالم وغیرہ پھُٹیاں۔ فنیقی لپی دی الف بے دے اکھر ایوں ہن:

فنیقی اکھر:	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤇	𐤉	𐤊	𐤋
پنجابی اکھر:	ا	ب	ج	د	ہ	ح	ے	ک	ل

فنیقی اکھر:	𐤌	𐤍	𐤏	𐤐	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤅
پنجابی اکھر:	م	ن	ع	پ	ق	ر	ش	ت	و

فنیقی اکھر:	𐤎	𐤆	𐤈	𐤑
پنجابی اکھر:	س	ز	ث (تھ)	ص

ورتیاں کتاباں

1. Macdonell & Keath "Vedic Index" (Vol.I), London 1912, P/374.

2. Dr. Bhandarkar, "Lectures on the Ancient History of India," Calcutta, 1919, P/9.

3. L.M. Joshi, "History of the Punjab" (Vol. I), Patiala, 1977, P-6.

4. Dr. Lakshman Sarup, "Woolner Commemorative Volume," (Vol. VIII) (Ed: Muhammad Shafi, Lahore, 1940. (Article: "Is Yask an Infallible guide in Interpretation of the Rgveda?").

5. A.C. Das op-cit, Page-159.

6. D.R. Bhandarkar, op.cit. P/144.

7. Dr L.M. Joshi. Punjab History Conference, 29th & 30th Sept, 1972, Patiala (Article:"Gandhara Notes").

8. Dr. L.M. Joshi, "Brahmanism, Buddism & Hinduism," Buddist Publication Society, Kanday, 1970, P-36 & 58-60.

9. "Jain Rajtrangni, "Vol II, Calcutta, 1835, P-152.

10. R. Ruggles Gates, "Indian Anthropology" (Ed: T.N. Maden), Bombay, 1962 (Article: The Asuras & Birhors of Chhota Nagpur).

11. Sir II Risley, "The People of India," London 1908.

12. Malati J. Shendge, "The Civilized Demons," Abhinav Publications, New Dehli, 1977.

13. Dr. Buddha Prakash, Punjab History Conference Proceedings, Patiala.

14. Clarendon Press, Oxford, 1950. P/748.

15. "Political & Social Movements in Ancient Punjab," op. cit, P/44.

(15/A). "The Aryans, Newyork, 1926, P/32.

16. "The Script of Harappa & Mohenjodaro and its Connection with other Scripts." London, 1934, PP.I &14.

17. Briget & Raymond Allchin, "The Birth of Indian Civilization," 1969, P/270.

18. Historians, History of the World, (Vol. II), P/262.

19۔ فنیقیہ (Phoenicia) ایہہ جنوبی لبنان دا ساحلی علاقہ سی، جو شمال توں جنوب ول ودھ توں ودھ 200 میل لما تے 35 میل چوڑا سی۔ ایہدے دو مشہور شہر ٹور (Tyre) تے صیدون (Sidon) اج وی وسدے پئے ہن۔ فنیقیہ دے دو بادشاہواں دے ناواں دا تھوہ لگ سکیا ہے۔ اک دا ناں ایشبعل اتے دوجا بیلس دا پتر پگمالئین (Pygmalion) سی، جو 800ق م لاگے ٹور دا حکمران سی.....فنیقیہ اتے ایرانی بادشاہ کوروش (Cyrus) نے 537ق م اتے سکندر اعظم نے 333ق م وچ قبضہ کیتا۔ اوڑک 64ق م وچ فنیقیہ اُتے رومناں مل مارلئی۔

20. Ragozin, "Vedic India," London, 1896, P/305.

21. A.H.L. Heeren, Historical Researches, (Vol II), Oxford, 1933. P/101 & 145.

22. "Prehistoric Times," London, 1912. PP/67-71.

23. "Evidence of Geometry in Indus Valley Civilization," Jamshoro, 1995.

24۔ ''آکھیا بلھے شاہ نے'' لاہور 1992، صفحہ 28۔

VII

سوال ایہہ نہیں ہے کہ دسیو، پنٹی تے اسُر کون سن اتے ایتھوں دوجے دیساں وچ گئے سن جاں باہروں ایتھے آئے سن۔ سوال ایہہ وی نہیں ہے کہ اوہناں نوں اناس ششن دیواہ अनास अदेवयु देवपीयु دیوپیو शिश्नदेवाः ادیویو جیہے بھیڑے القاباں نال کیوں چیتے کیتا گیا۔ ایہہ وی سوال نہیں ہے کہ آریہ کون سن تے کتھوں آئے سن۔ پکی تحقیقی گل ایہہ ہے کہ آریہ جدوں اپنی جمن بھوئیں توں ٹر کے وادی سندھ وچ اپڑے تاں دسیو، پنٹی تے اسُر وغیرہ قبیلے ایتھے موجود سن۔ ایہناں دی رہتل تے وسیب اپنے سِکھراں اُتے سی۔ ایتھوں دے وسنیک پہلاں ای اک اجیہی بولی ورتوں وچ لیا رہے سن، جو آریاں توں پہلاں آون تے وسن والیں جاتیاں نے ہوند وچ لیاندی سی۔ آریہ وی اپنے نال اپنی بولی لے کے آئے، جس دے ناں دا پتہ اج تائیں نہیں لگ سکیا۔ پانٹی نے اوس نوں ''چھندس'' دا ناں دتا سی۔ پنڈتاں نے اوس نوں ''ویدی سنسکرت''، ''مڈھلی سنسکرت''، ''آریہ پراکرت'' وی آکھیا ہے۔ پر نکھیڑا ودھیرے پرتکھ کرن لئی بہتے عالماں نے اوس نوں ''ویدی'' دا ناں دے دتا ہے اتے ایہو ڈھکواں ہے تے ہُن پر چلت ہے۔

ویدی:

ڈاکٹر جمیل جالبی (۱) نے ویدی (اتے سنسکرت، پراکرت تے اپ بھرنش)

بارے جو کجھ لکھیا ہے، اوہ اُکا ای بے معنی ہے۔ انج جاپدا ہے کہ ایہدے بارے اوہنوں اُکا ای کوئی تھوہ نہیں اتے جیہڑیاں کتاباں اوس نے ایس بارے گل کرن لئی حوالے پاروں ورتیاں ہن، اوہناں نوں اوہنے دھیان نال پڑھن دی کھیچل نہیں کیتی۔

انج ای ڈاکٹر شہباز ملک دی کتاب (2) ویدی بارے بے میل، ان جوڑ تے بے معنی گلاں دا مجموعہ ہے، جس توں کسے وی سر پیر دا پتہ نہیں لگدا۔

عین الحق فرید کوٹی (3) نے ویدی نوں چھوہیا ای نہیں۔

سوامی شنکر آنند (4) ویدی نوں ''آرش'' دسدا ہے جد کہ ڈاکٹر بنارسی داس جین (5) جین مت دیاں مقدس کتاباں دی بولی نوں آرش آکھدا ہے۔ پنڈت ایودھیا سینہہ اُپادھیائے (6) پالی تے بودھ ماگدھی نوں آرش لکھدا ہے۔ وشمل (7) آرش نوں ویدی توں وکھ مَندا ہے۔

برو (8) پریم پرکاش سنگھ (9) سنت سنگھ سیکھوں (10) دُنی چندر (11) وغیرہ نے ویدی بارے کجھ جانکاری دِتی ہے۔ پر نال دے نال ایہہ لکھیار وی لکھی جاندے ہن کہ جدوں اوہ سنسکرت بارے گل کردے ہن تاں اوہدے وچ ویدی شامل ہوندی ہے۔ انج دو اُکیاں وکھریاں بولیاں نوں اک دھاگے وچ پرو کے سر نہیں ہوون دیندے کہ اوہ کیہدے بارے، کیہ آکھدے پئے ہن۔

ویدی اوہ بولی ہے، جس وچ رگ وید، سام وید، یجر وید دا منتراں والا حصہ تے اتھرو وید دا پہلا حصہ گِنیا جا سکدا ہے۔

یجر وید تے اتھرو وید بہت بعد دیاں لکھتاں ہن۔ ایہناں توں پہلاں رگ وید رچیا گیا منیا جاندا ہے۔ رگ وید کجھ دناں، مہینیاں جاں ورھیاں وچ نہیں رچیا گیا سگوں ایس دے سُوکت (بھجن) 200 توں ودھ رشیاں نے وکھو وکھرے ویلیاں وچ بنائے سن۔ پھیر ایہہ رشی اڈ اڈ علاقیاں توں سن۔ ایس پاروں سبھناں سُوکتاں دی بولی اِکو جیہی نہیں۔ کجھ

دی بولی اینی قدیم ہے کہ اوس دا سمجھنا اج وی اونا ای اوکھا ہے، جنا کہ اج توں دو ہزار ورھے جاں ایس توں وی پہلاں سی جیویں کہ ڈاکٹر ونا یک سکھ رام گھاٹے (12) نے لکھیا ہے کہ رگ وید دے منڈلاں (باباں) وچ بولی، لفظالی، لکھݨ ڈھنگ، گرامر تے چھنداں خاص کر کے وچاراں دے پکھ توں جو فرق ہے، اوہ بہت سارے رشیاں دے وکھ وکھ ویلیاں وچ پرگٹ ہوئے مقدس بولاں دا مجموعہ ہے۔

رگ وید دی بولی بارے گل کرن لگیاں ہتاں تاں نوں گوہ گوچرے رکھنا لوڑیندا ہے۔ 1۔200 توں ودھ لکھیار 2۔وکھ وکھ علاقیاں دے وسنیک 3۔آپو وچ لکھیاراں دا اتے رگ وید دے سودھے جاوݨ تیک سینکڑے ورھیاں دی وِتھ۔ ایہناں دا سِٹا ایہہ نکلیا کہ لفظاں دیاں بنتراں وچ فرق پے گیا۔ ایس فرق نوں وِلنر (13) ''پراکرت ازم'' دا ناں دیندا ہے جدکہ ڈاکٹر بھنڈارکر (14) ایس نوں ''بچیاں دیاں غلطیاں'' آکھدا ہے۔ پروفیسر وُنی چندر (15) تے وِدھو شیکھر شاستری (16) آکھدے ہن کہ ایہہ بول چال دی بولی سی، ایس پاروں لفظاں وچ تبدیلی ''سبھاوک'' سی جدکہ میکڈانل (17) ویدی نوں بول چال دی بولی نہیں مندا۔ اوہ آکھدا ہے کہ ایہہ اک اجیہی مصنوعی بولڑی سی، جو براہمناں وچ پیڑھی در پیڑھی ٹُری آرہی سی۔ برو (18) تے ڈاکٹر بلبیر سنگھ سندھو (19) ایس وکھریویں دی وجہ غیر آریائی بولی دی موجودگی دسدے ہن۔

رگ وید وچ وکھریویں نال ورتے گئے کجھ لفظاں دے جوڑے ایوں ہن۔

کشلک تے کشدرک	क्षुल्लक	क्षुद्रक
پشچا تے پشچات	पश्चा	पश्चात
دیواس تے دیواہ	देवास	देवाः
پُوم تے پُوام	पुवम	पुवाम
پُشمے تے پُشماس	पुष्मे	पुष्मास्

شروݨ تے شرَوݨ	श्रवण	श्रोत

ڈاکٹر لکشمی سروپ (19/A) نے कुटस्य (کُٹسیہ) कृतस्य (کرِتسیہ) دی مثال دتی ہے۔

ایس توں وکھ سدھ تے کِھ، گرِبھ تے گرِہ، ثوتجان تے شُوسجان، وکرت تے وکٹ، بکنکرت تے بکیکٹ، بکرِت تے بِکت، دندر تے دنڈ، پرتھ تے پِٹھ، گرتھ تے گڈھ، کرت تے کاٹ وغیرہ دی لفظاں دے وکھریویں دیاں کجھ ہور ونگیاں ہن۔

ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹر جی (20) نے کجھ ایسے لفظاں دی دس وی پائی ہے، جو غیر آریائی بولی وچوں مانگویں لے کے رگ وید وچ ورتے گئے لبھدے ہن جیویں پھل، تِل، کلال، وَلی (ویل)، پوجنا، نیلا، ول، بل، رُوپ، بیج، کال، کلا، کالا، رات وغیرہ۔ ایہہ لفظ دراوڑی بولیاں توں لئے گئے ہن۔

ایتھے اک ہور دی گل گوہ گوچرے کرن والی ہے کہ ٹ، ٹھ، ڈ، ڈھ دی ورتوں ودھدی گئی ہے جدکہ ایہہ واجاں (انگریزی نوں چھڈ کے) کسے وی ہند یورپی بولی وچ نہیں ہن۔ دُوجے پاسے ایہہ واجاں مُنڈا تے دراوڑی گروہ دیاں بولیاں وچ موجود ہن۔ ایس توں ایہہ سِٹا کڈھنا غلط نہیں کہ ویدی تے سنسکرت وچ ایہہ واجاں اودوں داخل ہوئیاں جدوں آریاں دا میل ایتھوں دی مقامی وسوں نال ہو گیا سی اتے ایتھوں دے لوک اجیہی بولی بولدے سن، جیہدے اُتے مُنڈا تے دراوڑی ٹبر دیاں بولیاں اپنا اثر پہلاں ای پا چکیاں سن۔ سنت سنگھ سیکھوں (21) پولے جیہے مونہہ نال ایہہ گل تاں مندا ہے پر نال ای ایہہ وی آکھدا ہے کہ غیر آریائی واجاں دے ایس اثر دا اصل کارن پراچیہ (بنگال) دی بولی ہے۔ سنت سنگھ سیکھوں دے، سارے عالم ایہہ حقیقت پروان کردے ہن کہ رگ وید پنجاب وچ لکھیا گیا سی اتے کئے سینکڑیاں ورھیاں مگروں آریہ بنگال وچ اپڑے سن۔ پھیر ایہہ بنگال دی بولی دا اثر رگ وید اتے کتھوں آ گیا؟ ریلیسن (22) نے وڈی گھالنا مگروں ایہہ کھوج لایا ہے کہ رگ وید وچ وکھ وکھ 25 دریاواں دے ناں آوندے

ہن جو سارے ای سندھ دریا دے معاون ہن۔ گنگا تے جمنا دا ذکر صرف دسویں منڈل (5-75-X) وچ اِکو تھاں آوندا ہے۔ ایس منڈل نُوں سبھ توں چھیکڑلی لِکھت منیا جاندا ہے۔ ایس توں وی سِدھ ہوندا ہے کہ بنگال اپڑنا تاں اک پاسے رہیا، اجے تاں آریاں نُوں مساں مساں گنگا جمنا دا ای پتہ لگیا سی۔

چونکہ سارے عالم سنسکرت نُوں ویدی دی سِدھی اولاد مَندے ہن۔ جے اسیں دوناں دا ٹاکرا کر کے سمجھ لئیے تاں اگے چل کے وڈے لاہے ہوندا ہو سی۔

1۔ واجاں دے اُچارن وچ فرق۔ ویدی وچ ऋ ॠ ऌ مصوتے سن پر سنسکرت وچ ایہناں دا اچارن "ری" تے "لری" ہو گیا۔

2۔ آئی आई تے آؤ आउ دا اچارن سنسکرت وچ اَے ऐ تے اَو औ ہو گیا۔

3۔ ای یے इय تے اُو اُو उव دی تھاں یے य تے و व آ گئے۔

4۔ ویدی دیاں ळ تے ळ्ह واجاں غایب ہو گئیاں اتے اوہناں دی تھاں سنسکرت وچ ڈ ड تے ڈھ ढ آ گئیاں۔

5۔ ویدی وچ "ل" دی تھاں "ر" دی ورتوں ودھیری سی۔ پر ہولی ہولی "ر" دی تھاں "ل" لیندا گیا۔ رگ وید دے چھیکڑلے منڈلاں وچ "ل" اٹھ گُنا اتے رگ وید نالوں اتھرو وید وچ ست گُنا ودھ ورتیا گیا ہے۔ سنسکرت وچ "ل" دی ورتوں ہور وی ودھیری ہے۔ ایہنوں اُنہاں دا اثر منّنا پوے گا۔

6۔ لفظاں دے رُوپ وچ تبدیلی۔ کجھ ونگیاں ایوں ہن:

ویدی:	درشت दर्शत	جیوس जीवस	درشک दर्शक
سنسکرت:	درشنیہ दर्शनीय	جیون जीवन	درشنیہ दर्शनीय

7۔ Accent: ویدی وچ غنائی accent سی۔ ایس accent دی وجہ نال لفظاں دے معنی بدل جاندے سن۔ ایہدی مثال اِندر شتر इन्द्रशत्रु بہت اگھی ہے۔ ایس

دے دو پَد چھید ہن۔ ایہہ accent توں ای پتہ لگدا ہے کہ فقرے دے وچ ایہدے معنی "اِندر دشمن ہے" ٹھیک ہن جاں "اندر دا دشمن" صحیح ہن۔ انج ای رگ وید (5-21-VIII) وچ ورتے گئے لفظ ششن دیواہ: शिशनदेवा: دے معنی یاسک نے "نِرکت" (19-4) وچ بُوتھ (Unchaste) کیتے ہن۔ اوہ ایتھے accent وسار گیا ہے۔ ایہدے صحیح معنی "اوہ جیہدا دیوتا لِنگ ہے" ہن۔ accent نُوں ظاہر کرن لئی اکھراں دے تھلے تے اُتے لکیراں واہیاں جاندیاں سن، جیہناں نُوں دات، اُنو دات وغیرہ آکھیا جاندا ہے۔ رگ وید (2-129-X) اسیں تھلے دیندے ہاں۔ ایس توں accent دی نشان دہی سامنے آ جاوے گی۔(ا)

न मृत्युरासीदमृत न ताहि
न रात्या अह्न आसीत्प्रकेत: ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं
तस्माद्धान्य पर: किं चनास ॥

تسیں دیکھو گے کہ ماتراں توں وکھ اکھراں دے اُتے تے تھلے کھڑیاں تے لیٹویاں لکیراں پئیاں ہوئیاں ہن۔ ایہہ آواز دا لہا تے چڑھا دسا لئی ہن۔ سنسکرت وچ accent دی ورتوں اُکی مُک گئی۔

8۔ سَندھی: واجاں دیاں سندھیاں وچ وی دوناں وچالے ڈھیر وکھریواں لبھدا ہے۔ ویدی وچ اصول سخت نہیں سن۔ چھند دے وزن لئی واجاں نوں سندھی باجھوں وی رکھ لیا جاندا سی پر سنسکرت وچ ایہدی اجازت نہیں۔ مثالاں لئی بھنڈارکر (23) جاں اگروال (24) دی گرامر جاں کوئی ہور کتاب ویکھی جا سکدی ہے۔

ا۔ ترجمہ: (ازل وچ) نہ موت سی، نہ امرت۔ نہ رات لئی سینت، نہ دن لئی۔ ہوا نہ ہوندیاں وی اوہ اک (اللہ) اپنے ست نال ساہ لیندا سی۔ ہور ایس توں اگیرے کجھ نہیں سی۔
رگ وید وچ اک ہور تھاں آکھیاں گیا ہے: "دو نہیں، اوہ اک برہمن (اللہ) ہے" एकमेवाद्वितीयब्रह्म

9- کارک وبھکتیاں: ویدی وچ دیواہ :देवा تے دیواس देवास دوویں سن پر سنسکرت وچ صرف :देवा ای رہ گئی۔ انج ای رامیہ :रामे ते رامیمی रामेभि دو روپ لبھدے سن پر سنسکرت وچ صرف اکو ای :रामे ہے۔

10- فعلی حالتاں: ایتھے وی دوناں بولیاں وچ چوکھا وکھریواں ہے۔ ویدی وچ حالیہ (absolutive) کئی سن جیویں توا त्वा توایہ त्वाय تِوین त्वीन تے توی त्वी پر سنسکرت وچ صرف اکو ای त्वा ہے جیویں گتوا गत्वा (جاکے) تے کِرتوا कृत्वा (کرکے) لفظاں وچ ہے۔

انج ای infinitive کئی طرح دے سن جیویں تم तुम تو ے तवे تو ے اشے तवे अशे تے दये پر سنسکرت وچ صرف تُم तुम اکو ای ہے۔ جیویں گتم गतुम (جاوݨ لئی) کرتم करतुम (کرݨ لئی)۔

11- مرکب (سماس): ویدی وچ چار طرح دے سن۔ سنسکرت وچ ایہناں دی گنتی چھ تائیں اپڑ گئی۔ اگوں ایہہ کئیاں قسماں وچ ونڈے گئے۔

12- لفظالی: ایہدے وچ کئی تبدیلیاں آئیاں۔

ا۔ کئیاں ویدی لفظاں دے معنی بدل گئے ___ ویدی وچ कृशिति دے معنی "رہݨ دی تھاں" سن پر سنسکرت وچ ایہدے معنی "دھرتی" ہو گیا۔ "ورَت" دے معنی انتظام جاں پربندھ سن پر سنسکرت وچ "اَن نہ کھاݨا" بن گیا۔

ڈاکٹر بھنڈارکر (25) نے ونگی لئی رگ وید وچوں 8 مصرعے دتے ہن، جیہناں وچ کُل 72 لفظ ہن۔ ایہناں وچوں 12 لفظاں دے معنی اُکے ای بدل گئے ہن۔

ب۔ ویدی لفظاں دی تھاں سنسکرت وچ نوِیں لفظالی نے لے لئی۔

ویدی	سنسکرت	ویدی	سنسکرت
اشو	گھوٹک (گھوڑا)	شوان	کُکُر (کُتا)
اوی	میش (بھیڈ)	واہ رتھ	گڈِکا (گڈا)
ساہس	بَل (طاقت)	ویش	گرِہ (گھر)
اُون	جل، پائیہ (پاݨی)	اد	کھاد (کھا)
ہن	مارَیہ (مار)	یج	پُوجیہ (پوج)
پرِݨ	پُورَیہ (پُور)	سُو	جنیہ (جَن)
اَشمن	پرستر (پتھر)	ورِش	شانڈ (ساہن)
اُکشن	بلی وَرد (بولد)	رائیس	دھن (دھن)
دَرُ	وَرِکش (رُکھ)	اسرِک	رکت۔ لوہت (لہو)
گرِبھ	پراپ (پا، پکڑ)	وَکش	وردھ (ودھ)
وِج، وتیج	کنپ (کنب)	پت	اُڈیَیہ (اُڈ)

ج۔ کُجھ ایسے لفظ ہن، جو ویدی وچ نہیں سن پر سنسکرت وچ لبھدے ہن۔ (ایہناں بارے سنسکرت دے سرناویں ہیٹھ گل کیتی جاسی)۔

13- ہور وی کئی وکھریویں لبھدے ہن، جو اساں ایتھے چھڈ دِتے ہن۔ ودھیرے جاݨ کاری لئی میکڈانل (26) ویکھو۔

ویدی وچ اُتے دسیاں تبدیلیاں دے کئی کارن سن۔ کُجھ کارناں دا ذکر اساں اتے کر دتا ہے۔ پر اک گل وت دوہراݨا لوڑ دے ہاں۔ اوہ ایہہ کہ ایہہ ساریاں تبدیلیاں دی وڈی وجہ اوہ مقامی عوامی بولی جاں بولیاں سن، جو آریاں توں پہلاں وسدے لوک ایتھے بولدے سن۔ اے سی داس ایس نُوں اُنہاں دا اثر دسدا ہے۔ ایہہ ٹھیک ہے کہ

ویدی دی تھاں سنسکرت نوں ہوند وچ لیاون وچ اسُراں دا وڈا ہتھ ہے کیوں جو اسُر ای اوہ غیر آریائی قبیلہ سی، جو آریاں نوں کھتری بنا کے آپ اوہناں دا پروہت (براہمݨ) بݨ بیٹھا سی۔ پر ایہدے نال نال، ساڈی جاچے، سنسکرت دی لفظالی دا کھرا کھوج لکیاں اک پاسے دسیو، پنی تے اسُراں تے دُوجے پاسے دھاڑویاں جیویں پہلوی، شک (Scythian) ہُوݨ، یونانی وغیرہ دیاں بولیاں نُوں وی اکھوں پروکھے نہیں کیتا جاسکدا۔

ورتیاں کتاباں

1۔ ڈاکٹر جمیل جالبی ''تاریخ ادب اردو'' لاہور، 1975ء صفحے 3 توں 6۔

2۔ شہباز ملک ''پنجابی لسانیات'' لاہور، 1977ء۔

3۔ عین الحق فرید کوٹی۔ ''اردو زبان کی قدیم تاریخ'' لاہور، 1972ء۔

4. Swami Shankar amand op. cit, p-5.

5. Dr. Banarsi Das Jain, "Ardha-Magadhi Reader," Lahore, 1923, P-XLI.

6۔ پنڈت ایودھیا سینہہ اپادھیائے ''ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا وکاس'' پٹنہ، صفحہ 38۔

7. R. Pischel, "Comparative Grammar of the Prakrit Language," (Tr. Subhadra Jha), Dehli, 1965. Section: 16 & 17.

8. T. Burrow. op. cit.

9۔ ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، ''پنجابی بھاشا دا پچھوکڑ'' پٹیالہ، 1976ء (گورمکھی)۔

10۔ پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں، ''پنجابی بولی دا اتہاس'' پٹیالہ، 1961ء صفحہ 68-87۔ (گورمکھی)۔

11۔ پروفیسر دُنی چندر، ''پنجابی بھاشا دا وکاس'' چنڈی گڑھ، 1950ء صفحہ 8-9 (گورمکھی)

12. Dr. V.S. Ghate, "Lectures on Rgveda."

13. A.C. Woolner, "Introducation to Prakrit" Lahore, 1928, P-9.

14. Dr. R.G. Bhandarkar, op. cit, P-337.

15۔ پروفیسر دُنی چندر، اوہو ای۔

16۔ ودھ شیکھر شاستری، ''پالی پرکاش'' صفحے 27-28، (بحوالہ ''ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا وکاس، صفحہ 10) (ہندی)۔

17. A.A. Macdonell, "History of Sanskrit Literature," London, 1909, P-20.

18. T. Burrow, op.cit, Page-4.
19. Dr. Balbir Singh Sandhu, Parakh-II of 1968, (Articl: "The Tonal System of Punjabi Language") Chandigarh.
19/A. "The Nighantu & The Nirukta," P-55.
20. S.K. Chatterji, "The Origin and Development of Bengali Language," Calcutta, 1926, Page-42.
21۔سنت سنگھ سیکھوں، اوہو ای، صفحے 75-77 (گورمکھی)۔
22. ï J. Rapson, "Ancient India."
23. R.G. Bhandarkar, "First Book of Sanskrit," Bombay, 1930, P/147-153.
24. H.R. Aggarwal, "A Study of Sanskrit Grammar" Lahore 1993.
25۔آر جی بھنڈارکر (بحوالہ سنت سنگھ سیکھوں، اوہو ای، صفحہ 85)
26. "A Vedic Reader," Oxford, 1917, P-XVI & XVII.

VIII

ویدی توں اگلا پڑاء سنسکرت دا دسیا جاندا ہے۔ گھنے عالم ایسے نُوں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں دی جننی مَندے ہن۔ اوہ آکھدے ہن کہ ویدی دے دو رُوپ سن۔ اک روپ بول چال دی بولی دا سی، جو ویلا لنگھن تے مقامی اثر پاروں وٹدا جا رہیا سی۔ دُوجا روپ ادبی سی، جو سارے ہندوستان وچ ترقی کردا ہویا ٹیکسالی بݨدا پیا سی۔ پنجاب توں لا بنگال تائیں اتے کشمیر توں دکھݨ تائیں ویدی دا ادبی رُوپ پسردا پیا سی۔ ایسے ادبی روپ وچ اِکسارتا دی لوڑ محسوس کرݨ مگروں پاݨنی نے "اشٹا دھیائی" (1) لکھی۔

ایہہ وِدوان اک پاسے تاں سنسکرت نُوں ویدی دا ترقی یافتہ ادبی روپ مَندے ہن پر جدوں ایہہ ویکھدے ہن کہ پاݨنی نے ویدی نُوں "چھندس" تے اپݨی بولی نوں "لوکِک" آکھیا ہے تاں نال ای جھٹ ایہہ وی کہہ دیندے ہن کہ سنسکرت بول چال دی بولی سی۔

کولبرُک (1/A) برو (2)، جان بیمز (3)، آلٹیکر (4)، رام نریش ترپاٹھی (5)، وغیرہ ایہو مَندے ہن سگوں شیش گری شاستری (6) تے سنت سنگھ سیکھوں (7) تاں دو قدم ہور اگیرے جاندے ہن۔ اوہ دراوڑی ٹبر دیاں بولیاں نُوں وی سنسکرت توں ای پھٹیاں دسدے ہن۔ اوہناں بھاݨے بوپ (8) نے ٹھیک آکھیا سی کہ کدے سنسکرت پُوری دنیا دی

بول چال دی بولی سی۔

دوجے پنے ڈی آر بھنڈار کر(9)، سنیتی کمار چیٹر جی(10) تے دُوجے آکھدے ہن کہ سنسکرت کدے وی بول چال دی بولی نہیں رہی سگوں چیٹر جی تاں ایہہ آکھدا ہے کہ پنجاب تے مدھیا دیش (یُو پی) دیاں بولڑیاں (ویدی نہیں) نے سنسکرت دے بنیادی ڈھانچے نُوں ہوند وچ لیاندا سی۔ وُلنر(18) صرف مدھیا دیش دا ای ناں لیندا ہے۔

حقی گل ایہہ ہے کہ ودھیرے عالماں نے سنسکرت نُوں صحیح پچھوکڑ وچ ویکھن دی کھیچل ای نہیں کیتی۔ سِٹا ایہہ نِکلیا ہے کہ سنسکرت اک اجیہی گنجھل بن گئی ہے کہ جے کِتے اک سِرا ہتھ آوی جاوے تاں دُوجا کِتے گواچ جاندا ہے۔

آکھیا جاندا ہے کہ پاݨنی نے ''اشٹادھیائی'' (گرامر) لِکھ کے سنسکرت نُوں گرامری اصولاں وچ جکڑ دتا سی۔ ایس پاروں ایہہ اجیہی جکڑی گئی کہ ایس دا نسارا رُک گیا کیوں جو کوئی وی لِکھیار پاݨنی دے اصولاں توں انحراف نہیں کر سکدا سی۔

جدوں اسیں پاݨنی توں پچھیکوں لے ادب ول جھات پاوندے ہاں تاں ایہہ گل صحیح نہیں جاپدی۔ پہلی تاں گل ایہہ ہے کہ پاݨنی توں پہلاں شاکل، گارگ، کیشپ، گالو وغیرہ گرامر نویس ہوئے سن، جیہناں دے ناں ''اشٹادھیائی'' وچ گِنوائے گئے ہن۔ پاݨنی نے کِتے کِتے ایہناں نال اختلاف وی کیتا ہے۔ دُوجی گل ایہہ کہ پاݨنی نے سنسکرت نُوں سمجھن تے اوہدے گرامری اصول لِکھن وچ جو غلطیاں کیتیاں سن، کاتیاین نے اپݨی کتاب ''وارتک'' وچ اوہناں دی سودھی کیتی ہے۔ انج ای جیا دِتیا نے ''کاشیکاورتی'' وچ پاݨنی دیاں بُھلاں دسیاں ہن۔ پتنجلی دی ''مہابھاشیہ'' وی ایسے سلسلے دی اک کڑی ہے۔ اوس نے اس دی تشریح وی کیتی ہے تے نال دے نال نِویاں گرامری بُجھاراں دی دس وی پائی ہے۔ تد تاں پاݨنی سنسکرت بارے حرف آخر نہ ہویا۔

''اشٹادھیائی'' وچ اصولاں دے نال نال مستثنیات دیاں ڈھیر ساریاں مثالاں

لبھدیاں ہن۔ پچھیکولے ہتاں باباں وچ تاں ایہناں دی بھرمار ہے۔ ایہناں باباں وچ اوہناں تبدیلیاں دا ذکر کیتا گیا ہے جو دھاتوواں (کلّاں) تے پچھیتراں وچ خاص حالتاں وچ جاں املا دے عام اصولاں پاروں اِک ادھے اکھر دے گھاٹے وادھے نال وجود وچ آوندیاں ہن۔ سوال ایہہ ہے کہ جے پاݨنی نے سنسکرت نوں جکڑ دتا سی تاں پھیر کاتیاین وکھرے اصول کیوں دیندا ہے۔ پاݨنی نے آریہ (आर्य) تے کشتریہ (क्षत्रिय) توں مونث بناوݨ لئی آریا (आर्या) تے کشتریا (क्षत्रिया) دا اصول دتا سی کاتیاین نے لِکھیا کہ ایہناں لفظاں توں آریائی (आर्यारी) تے کشتریائی (क्षत्रियारी) دی مونث بݨدیاں ہن۔

انج ای کئی ہور مثالاں وی دِتیاں جا سکدیاں ہن۔ ایہناں توں سِدھ ہوندا ہے کہ سنسکرت گرامری اصولاں وچ جکڑی نہیں گئی سی سگوں ویلا بیتݨ دے نال اتے مقامی اثر پاروں اوس وچ وادھے گھاٹے ہوندے پئے سن۔ (کاتیاین دا مذکر توں مونث بناوݨ دا طریقہ پنجابی دے ودھیرے نیڑے ہے کیوں جو اج وی کھتری توں کھترانی مونث پنجابی وچ ورتیندی ہے)۔

کوئی وی بولی بھانویں اوہ بول چال دی ہووے تے بھانویں لِکھن پڑھن دی، اوس وچ ہولی ہولی کُجھ نہ کُجھ تبدیلی ضرور آوندی رہندی ہے۔ ایس دے کئی کارن ہوندے ہن۔ سنسکرت دا اک ماڑا جیہا جاݨو وی دس سکدا ہے کہ جو پاݨنی تے یاسک نے بولی ورتی ہے، اوہ راماٸن، مہابھارت تے مہابھاشیہ توں وکھری ہے۔ انج ای کالی داس، باݨ بھٹ تے پچھیکولے لِکھیاراں دی بولی پاݨنی دی ''نیم بدھ'' بولی اتے پوری نہیں اتر دی۔ جے ایوں نہ ہوندا تاں انیک ''کومدِیاں'' لِکھن دی لوڑ کیوں پیندی رہی؟

ایتھے اک ہور وی چیتے رکھݨ والی گل ہے کہ اکثر عالماں نے سنسکرت لفظ بارے دسیا ہے کہ ایہہ اک مرکب لفظ ہے، جیہدے تن حصے स स कृत ہن اتے ایہدے معنی ''مانجی سواری ہوئی بولی'' ہے۔ ایہہ معنی ٹھیک نہیں۔ سنسکرت لفظ پہلی وار راماین وچ

بولی لئی ورتیا گیا ہے۔ نہیں تاں اس توں پہلاں سنسکرت لفظ بولی لئی کسے نے وی نہیں ورتیا سی۔ سنسکرت دا لفظ رگ وید (I-8-3) وچ ایوں ورتیا گیا ہے۔

ستھراؤ سنتو لیمو رتھا اشواش ایشام
سو سنسکرتا ابھی شبو

ترجمہ: تہاڈے رتھاں دے دھرے پائیدار ہو جاوݨ اتے اوہناں دے گھوڑیاں دیاں زنجیراں پکیاں پیڈھیاں ہو جاوݨ۔

ایس توں صاف لبھدا پیا ہے کہ سنسکرت لفظ دے معنی اوہ نہیں ہن، جو عام طور تے سمجھے جاندے ہن۔ عالماں نے ''کرت'' توں اکیتر ال نکھیڑ کے جو معنی کیتے ہن، اوہ اُکے ای ڈھکویں نہیں ہن۔ حقی گل ایہہ ہے کہ ایہہ مرکب (سنس کرت) نہیں سگوں اکو لفظ (سنسکرت) ہے۔

اصل گل ایہہ ہے (جیویں اسیں پچھے وی دسیا ہے) کہ سنسکرت تحریر وچ سارے لفظ جڑویں لکھے جاندے سن۔ اتے سندھی پاروں کتے کتے کجھ سوتے ودھا یا گھٹا دتے جاندے سن۔ ایہہ تحریر دے اصول سن۔ انج تحریر زنجیر دیاں کڑیاں وانگ آپو وچ جڑی ہوندی سی۔ لفظ ''سنسکرتی'' بھارتی پنجابی تے ہندی وچ عام ورتیندا ہے اتے ایہہ ویب (Culture) دے معنیاں وچ ورتیا جاندا ہے۔ تسیں جاݨدے ہو کہ ایہدا معنی ای کسے قوم دی ''سوچ فکر اُتے ریتاں رواجاں تے رسماں دی لمی ڈور'' لیا جاندا ہے۔ مطلب ایہہ کہ سنسکرت لفظ دے معنی پاݨنی ولوں مانجن سنوارݨ پاروں نہیں سگوں ایہدا ایہہ ناں لفظاں دے جڑویں لکھن پاروں رکھیا گیا سی اتے ایہہ مرکب نہیں سگوں اکو ای لفظ ہے۔

پاݨنی دی ''اشٹادھیائی'' وچ کتے لکھیا ہے کہ جیہڑا ویداں نوں صحیح طرح نہیں پڑھدا، اوہ ذلیل ہو جاندا ہے۔ انج ای پتنجلی نے ''مہابھاشیہ'' وچ لکھیا ہے کہ دیاکرݨ (گرامر) دی جاݨ کاری باجھوں اسیں ویداں نوں صحیح طرح نہیں پڑھ سکدے۔ ایسے

پاروں مُڈھ قدیم توں ای چھ علم سِکھݨ اُتے وڈا زور دتا گیا سی، جیہناں نُوں ''ویدانگ'' آکھیا جاندا ہے۔ ایہناں وچوں اِک دیاکرݨ (گرامر) تے دُوجا نِرکتی (لفظاں دے اشتقاق بارے) ہے۔ پرانے پنڈتاں جیویں پاݨنی، یاسک، پتنجلی تے کئیاں ہوراں نے وڈی گھالنا تے کھوج مگروں ایہناں موضوعات اُتے وڈ مُلیاں کتاباں لکھیاں۔ ایہناں کتاباں نوں پڑھ کے عقل دنگ رہ جاندی ہے کہ جدوں پوری دنیا اتے جہالت دا ہنیرا پسریا ہویا سی، ساڈے عالم لیڈیاں علم بھریاں کاڈھاں وچ رُجھے ہوئے سن۔ تھوڑ ایس گل دی سی کہ ایہناں وِدواناں دا دھیان تقابلی لسانیات ول نہیں گیا سی۔ شاید اوہناں نے ایس موضوع نوں ایس پاروں نہ چھوہیا کہ اوہ سنسکرت نوں ''شُدھ'' تے ''دیوبانی'' سمجھی بیٹھے سن۔

تقابلی لسانیات دی نینہہ اودوں دھری گئی جدوں ولیم جونز (1746ء-1794ء) نے 1786ء وچ رائل ایشیاٹک سوسائٹی، کلکتہ دے اک اکٹھ وچ بولدیاں آکھیا (13) کہ ''سنسکرت شاندار (wonderful) بݨتر والی بولی ہے۔ ایہہ یونانی توں ودھ مکمل، لاطینی توں ودھ کھُلھی ڈُلھی اتے دوناں نالوں ودھیرے سُگھڑ سُنکھی ہے۔ نالے گرامری رُوپاں تے مصدراں دی پکھوں دوناں نال ایہدی پکی پیڈھی سانجھ ہے، جو ایویں ہوند وچ نہیں آسکدی سی۔ ایہناں دا سوما یقیناً سانجھا ہے۔'' بھانویں جونز توں پہلاں Filippo Sassette* (ب) B-Shulze تے Pere Cocurdous اپݨی اپݨی پدھر اُتے سنسکرت نوں اٹلی، جرمنی تے فرانس وچ جاݨو کروا چکے سن پر جونز دے ایہناں فقریاں نے تقابلی لسانیات دی پہلی اِٹ دھر دِتی۔ پھیر کیہ سی ایس کھیتر وچ کم کرݨ والا ہر سکالر اک دُوجے توں اگانہہ ودھݨ دی دوڑ وچ جُٹ گیا۔ سنسکرت، لاطینی، یونانی، فارسی، روسی تے ہور کئیاں بولیاں وچالے سانجھاں وڈی گھالنا مگروں لبھ کے ''ہند آریائی'' جاں ''ہند یورپی'' بولیاں دا ٹبر ہوند وچ

*ایہہ اطالوی سوداگر 1583ء توں 1588ء تائیں گوآ (بھارت) وچ رہیا سی۔

لیاندا گیا۔ آریائی نسلی گروہ تے آریائی بولیاں دی وڈیائی دسݨ لئی، ہر اوس نسلی گروہ تے بولی نُوں وی آریائی دے کھاتے پا دتا گیا، جتھے کِتے اتفاقی سانجھ دا جھولا پیندا سی۔ ایوں ایہناں عالماں نے سنسکرت نُوں صحیح پچھوکڑ وچ پرکھݨ دی کھیچل نہیں کیتی۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ سنسکرت (اتے آریائی نسلی گروہ وی) اک اجیہی گنجھل بݨ گئی کہ جے اک سرا کتے ہتھ آوی جاوے تاں دُوجا سرا کِتے گواچ جاندا ہے۔

ایہناں عالماں دا ودھیرے زور بولیاں دی آپو وِچلی لفظالی دی سانجھ سِدھ کرن تے ہے۔ پر سوال ایہہ ہے کہ کیہ لفظالی دی سانجھ ای بولیاں نُوں اک ٹبر دیاں مِتھن لئی کافی ہے؟ اج تاں ہسپانوی تے فارسی وچ وی چوکھے سارے لفظ عربی توں مانگویں آئے ہن۔ ایہدا سِٹا ایہہ کڈھنا کہ ایہہ سامی ٹبر دیاں بولیاں ہن، کیہ بھلیکھے بھریا نہیں؟ پنجابی وچ اسیں ڈھیر ساری لفظالی عربی وچوں ورتوں وچ لیاوندے ہاں۔ پھیر ایہنوں وی کیوں نہ سامی ٹبر نال جوڑ دیئے۔ ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ پنجابی وچ رَلے عربی فارسی وغیرہ دے لفظاں نُوں ''اوپرے'' تے ''بیگانے'' آکھدا ہے پر سنسکرت وچ لبھدی غیر آریائی لفظالی دا ناں تیک نہیں لیندا۔ اوہدے بھانے دیو بانی ''اشدھ'' کیویں ہو سکدی ہے!

ہُݨ تائیں انیکاں عالم جیویں جے میور (14)، میکڈانل (15)، رکل (16)، کاڈویل (17)، ٹرمپ (18)، جان بیمز (19)، چیٹر جی (20)، تے کئی ہور سنسکرت اتے غیر آریائی اثرات دا ویروا دے چکے ہن۔ پر بھارت دے بھاشا وگیانی اجے وی اپݨی گل تے اَڑے ہوئے ہن سگوں کدے تاں ایتھوں تائیں وی ہاسو ہیݨے جتن کردے ہن کہ غیر آریائی اثرات نُوں وی آریائی ای آکھ دیندے ہن جیویں ہڑپا دے وسنیک آریہ سن، جیویں دراوڑ بولیاں نے وی سنسکرت دی کُکھوں جنم لیا ہے۔(21)

ہوراں توں وکھ برد (22) نے اپݨی کتاب وچ سنسکرت وچ ورتیندے دُوجیاں

بولیاں دے لفظاں بارے اک پُورا باب لکھیا ہے۔ اوہ لِکھدا ہے کہ موریہ خاندان توں پہلاں دکھݨ نال شمالی علاقیاں دا میل ملاپ ای سِدھ نہیں ہوندا۔ ایس پاروں سنسکرت وچ دراوڑی لسانی گروہ دی جو لفظالی لبھدی ہے، اوہ پنجاب توں ای لئی گئی ہو سکدی ہے، جتھے دراوڑی نسلی گروہ آریاں دے آوݨ توں پہلاں ای موجود سی۔ اوس ولوں دِتے گئے کجھ لفظ ایہہ ہن جو سنسکرت وچ دُوجیاں بولیاں دے لبھدے ہن۔

مُنڈا: اُنڈر، کَرلی، کر پاس، جمیال، جم جیتی، وغیرہ

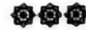
دراوڑ: اُگر، انکول، انل، ارک، اُلپ، کنک، کجل، کٹ، کٹھن، کریر، کاک، کال، کٹ، کُٹی، کُٹل، کنڈ، کنداں، کون، چندن، جُمب وغیرہ۔

یونانی: کھلین، سُرنگ، پرستوم، کنت، کرنکا، سوپٹر، میلا، کستیر، مارکت، کمپل، قلم، درم، کرامِلک، ہریمنتھ، ہیل، اورہ، کیندر وغیرہ۔

برد لِکھدا ہے کہ ''یونانیاں مگروں پہلوی، شک، کشان تے ہُون آئے۔ چھیویں صدی عیسوی تائیں باہروں حملے ہوندے رہے۔ ایسے صدی تائیں سنسکرت وی ادبی بولی دے رُوپ وچ ورتیندی رہی۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ دھاڑویاں دیاں بولیاں دے لفظ سگویں دے سگویں رُوپ وچ جاں پراکرتاں راہیں بھیس وٹا کے سنسکرت وچ داخل ہوندے رہے۔''

میری جاچے، مکدی گل ایہہ ہے کہ ویدی بولݨ والے سینکڑے ورھے سپت سندھو (پاکستان) وچ رہے اتے ایتھے ای اوہناں دی بولی وچ غیر آریائی جاتیاں جیویں اسُر، دسیو وغیرہ دی بولی (یعنی اودکی پنجابی) دی چوکھی ساری لفظالی شامل ہو گئی۔ ایتھوں اوہ بدلی ہوئی ویدی نال لے کے مدھیا دیش (یو پی) گئے۔ ایہہ اوہ سماں ہے جدوں آریہ سوسائٹی ورݨ آشرم وچ ونڈی گئی سی۔ اسُر براہمݨ بݨ بیٹھے سن۔ مدھیا دیش ای اوہ تھاں ہے، جتھے سنسکرت وجود وچ آئی۔ ایس دیاں نینہاں اوتھے بولی جاوݨ والی بولی تے

اُساریاں گئیاں۔ پر کیوں جو سنسکرت بول چال دی نہیں سگوں مصنوعی تے ادبی بولی سی، ایس پاروں براہمناں نے نہ تاں ایہنوں سگویں ویدی ای رہن دتا اتے نہ ای مدھیا دیش دی پُوری بولی سموئی گئی۔ ایہو گل ولنر (23) دی شور سینی بارے گل کردیاں کسے ہور ڈھنگ نال آکھدا ہے۔ ایہدے توں وکھ سنت سنگھ سیکھوں (24) تے دُنی چندر (25) دی ایسے گل نوں اپنے مخصوص انداز وچ آکھن دا جتن کردے ہن...... سدھی سانویں گل ایہہ ہے کہ سنسکرت اپنے ویلے دی اردو سی۔ تسیں آپے ای ویکھ لوو کہ پاکستان دے کسے وی علاقے وچ اردو نہیں بولی جاندی پر ایہدے باوجود ایہہ پاکستان دی قومی زبان ہے تے ڈھیر ساری لکھت پڑھت ایسے بولی وچ ای ہوندی ہے۔ دُوجی گل ایہہ کہ ایہدے وچ دی دوجیاں بولیاں دی ڈھیر ساری لفظالی رلی ہوئی ہے۔

ورتیاں کتاباں

1. "The Ashtadayi of Panini", (Tr.S.C. Vasu) (Vol. I& II), Dehli, 1988.

1/A. H.T. Colebrooke, "Miscellaneous Essays," (Vol II), London, 1837, P-3.

2. T. Burrow, op cit, Page-57.

3. John Beams, "A comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India" London, 1872, P-III.

4. A.S. Altekar, "Education in Ancient India," Banares, 1914.

5۔ رام نریش ترپاٹھی، ''ہندی کا سنکشپت اتہاس'' پریاگ، 1980 بکرمی، صفحہ 9 (ہندی)۔

6۔ شیش گری شاستری (بحوالہ ''ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا وکاس، صفحہ 9۔ (ہندی)۔

7۔ سنت سنگھ سیکھوں، اوہوای، صفحہ 78۔

8. Bopp, "Edinburgh Review", vol XXXIII, 3.43.

9. D.R. Bhandarkr op. cit. Page-26.

10. S.K. Chatterji, "Indo-Aryan & Hindi", Ahmedabad, 1942, Page-135.

11. A.C. Woolner, op. cit, Page-5.

12. T. Burrow, op. cit, Page-6.

13۔ ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، اوہوای، صفحہ 172۔

14. J. Muir, "Original Sanskrit Text" Vol. II.

15. A.A. Macdonell, "Vedic Grammar", London, Page-33.

16. F. Kittle, "Indian Antiquary" Dec., 1872 (Article: "On the Dravedian Elements in sanskrit Dictionaries").

17. R. Caldwel, "A Comparative Grammar of the Dravedian Languages," London, 1975, (Introduction).-

18. John Beams, op. cit, Page 127-128.

19. E. Trumpp, "The Grammar of Sindhi Language", Lepzig, 1872.

20. S.K. Chatterji, "The Origin and Development of Bengali Language", Calcutta, 1926, Page-178.

21۔ سنت سنگھ سیکھوں، اوہو ای۔

22. T. Burrow, op. cit, chapter. VIII.

23. A.C. Woolner, op. cit., Page-4.

24۔ سنت سنگھ سیکھوں، اوہو ای، صفحہ 170۔

25۔ ڈنی چندر، اوہو ای، صفحہ 19۔

❁

IX

سنسکرت مگروں پراکرتاں دا پڑاء منیا جاندا ہے۔ پراکرتاں دے جمن تے نسرن بارے وی عالماں وچ اختلاف ہے۔ جیہڑا ایس کھوبھے وچ پھسیا، اوہ کجھ پچھلیاں دے آکھے دوہراون تے کجھ آپ وروودھی گلاں کرن دی ولگن توں باہر نہیں نکلدا۔ پراکرتاں بارے تن نظریے ہن......

ا۔ودھیرے پرانے لکھیار جیویں مار کنڈیہ(پراکرت سروسو*) ور رُچی (پراکرت پرکاش) ہیم چندر (سدھ ہیم شبد انُوشاسن) اتے کئی دُوجے جیہناں، ایہناں لکھیاراں دیاں کتاباں اُتے ورتیاں (تفسیراں) لکھیاں جاں آپ گراماراں لکھیاں ہن جیویں کادیہ آدرش، واگ بھٹ النکار، کادیہ النکار، پراکرت منجری، سنکشپت سار، پراکرت سوتر ورتی، پراکرت بودھ وغیرہ وغیرہ، اوہ اِکو گل آکھدے ہن۔ ایہہ فقرے پشل نمبر 1توں لئے گئے ہن:

1۔ پرکرتی سنسکرتم تتر بھوَن تت آگتن واپراکرِتم (ہیم چندر)

2۔ پرکرتی سنسکرتم تتر بھوَن پراکرت مچیتے (مارکنڈیہ)

---

*پروفیسر دلشاد کلانچوی ہوراں اپنی کتاب ''سرائیکی لسانیات'' (صفحہ 21) وچ مارکنڈیہ دی کتاب دا ناں ''پراکرت ویاکرن'' لکھیا ہے جو غلط ہے۔ صحیح ناں ''پراکرت سروسو'' ای ہے۔

3۔ پرکرِتر آگتن پراکرتم پرکرتی سنسکرتم (دھنک)

4۔ پرکرتے سنسکرتا داگتن پراکرتم (سِنہہ دیوگنن)

5۔ پراکرتی سنسکرتم تتر بھوتوات پراکرتن سمرِتم (وامن اچاریہ)

6۔ پراکرتپاٹ سروسیو سنسکرتم یونی (واسودیو)

7۔ سنسکرتات پراکرِتم اشٹن تتواپ بھرنش بھاشتم

گھٹ ودھ ایہناں ساریاں فقریاں دا مطلب اکو ای ہے کہ سنسکرت کنڈ ہے اتے ایہدے توں جو کُجھ بھنیا، اوہ پراکرِت ہے۔

ب۔ دُوجا نظریہ اودوں وجود وچ آیا جدوں کجھ عالماں نے سنسکرت نُوں پرانہہ دھر کے پراکرتاں دی لفظالی دا آپوں جائزہ لیا۔ اوہناں نے ویکھیا کہ پراکرتاں نے ڈھیر ساری اجیہی لفظالی سانبھی ہوئی ہے جو سنسکرت نال نہیں رلدی پر ویدی وچ سگویں رُوپ وچ لبھدی ہے۔ ایس پاروں پی ڈی گُنّے (1/A) اُپادھیائے(2)، ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ (3) وغیرہ نے سنسکرت دی تھاں ویدی توں پراکرتاں دے نکلن دے نظریہ نُوں اپنایا ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ پراکرت دے معنی قدرتی تے original ہن جد کہ ایہدے مقابلے تے سنسکرت اک بناوٹی تے مصنوعی بولی سی۔

ج۔ تیجے نظریہ دے حامیاں وچ نمی سادھو (رُدرٹ دے کاویہ النکار دا شارح)، پشل (4)، ایس ایم کاترے وغیرہ شامل ہن۔ ایہہ آکھدے ہن کہ پراکرت اصل وچ پر اک کرِت ہے، جس دے معنی ہن "مڈھ قدیم دی بولی"۔ ایس پاروں پراکرتاں ویدی تے سنسکرت توں وی پہلاں دیاں بولیاں ہن۔

جے ایہناں تِناں نظریاں بارے بحث وچ نہ وی الجھیے تد وی "پراکرت" دے لفظ بارے وچار کرنا ضرور پوسی۔ ایس سلسلے وچ چیتے رکھن والی گل ایہہ ہے کہ جس نے وی بولی لئی پہلی وار "پراکرت" دا لفظ گھڑیا سی اوس نے "سنسکرت" دے لفظ دی ترکیب

نُوں سانبھلے رکھ کے گھڑیا سی۔ دُوجی گل ایہہ ہے کہ سنسکرت وچ "پرکرِتی" دے معنی "نیچر" ہن۔ ایس پاروں اوہدا مطلب "نیچرل بولی"، "سبھاوک بولی" جاں لوکاں دی بولی" سی۔ پر گڑ بڑ ایہہ ہوئی کہ پراکرتاں بارے جیہنے وی کُجھ لِکھیا، اوہنے سنسکرت وچ ای لِکھیا ہے۔ ایوں کجھ پہلیاں نے تاں بھولے بھا جاں جان بُجھ کے پراکرتاں نُوں سنسکرت دے گرامری اصولاں وچ ڈھالن دا جتن کیتا سی جیویں اج وی اسیں پنجابی یا اردو دی گرامر لکھن لگیاں، فارسی جاں انگریزی دے گرامری اصولاں نُوں ماڈل من کے لاگو کرن دی کوشش کردے ہاں۔ سِٹا ایہہ نِکلدا ہے کہ جو بُتر ایہناں گھڑے گھڑائے اصولاں تے پوری نہیں بہندی، اوس نوں استثنائی (exceptions) دے کھاتے وچ پادیندے ہاں۔ پانِنی نے وی ایویں ای کیتا سی اتے اج مرزا مقبول بیگ بدخشانی(5) رام سنگھ (6) تے دُنی چندر (7) وغیرہ وی ایہو کُجھ کردے لبھدے ہن۔ جے ویکھیا جاوے تاں اصل پنجابی ایہناں exceptions وچ ای لکی بیٹھی ہوندی ہے اتے پچھلیرے مکھی اُتے مکھی ماردے ٹُردے گئے ہن جیویں پچھے دتے گئے سنسکرت دے فقریاں توں پرتکھ ہے۔

حقی گل ایہہ ہے کہ پراکرتاں اوہ بولیاں ہن، جو آریاں دے آون توں پہلاں ایتھے بولیاں جا رہیاں سن یعنی غیر آریائی بولیاں ہن۔ جدوں مدھیا دیش (یو پی) دی بولی (پراکرت) دی نینہ اتے براہمناں نے نویں بولی سنسکرت اُساری تاں سارا ادب ایس وچ رچیا جاون لگ پیا۔ سِٹا ایہہ نِکلیا کہ ایہہ مصنوعی بولی اپنیاں لکھتاں راہیں پراکرتاں نُوں متاثر کرن لگ پئی۔ پر ایہہ "اِک ولی دسن" نہیں سی، پراکرتاں وی سنسکرت دا ڈھیڈ بھر دیاں گئیاں جیویں کہ بوہلر، بلاخ (8) پشل (9)، وُلنر(10)، سٹین کونو (11)، ڈاکٹر تگارے (12) وغیرہ نے دس پائی ہے۔ دُوجی چیتے رکھن والی اہم گل ایہہ وی ہے کہ پراکرتاں دا جتا وی رُوپ سانوں کتاباں جاں اشوک دے کتبیاں وچ لبھدا ہے اوہ بول چال والا نہیں سگوں لِکھتی بولی دا رُوپ ہے، اتے ایہہ دسن دی لوڑ نہیں کہ لِکھتی روپ وچ کدے سُتے سِدھ

تے کدے جانڑ بُجھ کے اجیہی بولی ورتی جاندی ہے، جو بول چال دی بولی توں وکھریواں رکھدی ہوندی ہے۔ ہندی سنسکرت لدی بھارتی پنجابی ایس دا اجوکا ثبوت ہے۔

اک ہور دی گل ایتھے کھولنڑ والی ہے۔ جے ایہہ پراکرتاں سنسکرت وچوں ای پنگریاں سن تاں سنسکرت وانگوں ایہناں دا کوئی اکو ای ناں کیوں نہیں؟ ایہہ پالی، شورسینی، مہاراشٹری، ماگدھی، اردھ ماگدھی، پشاچی، چولیکا پشاچی، باہلیکی، شاکاری، چنڈالی، شابری، آبھیریکی، شاکی، اپ بھرنش (اگوں اپ بھرنش دیاں 27 قسماں) وغیرہ وغیرہ وچ کیوں ونڈیاں ہوئیاں ہن؟ ایس دا ایہو اِکو پرتاوا دتا جاسکدا ہے کہ ایہہ وکھرے وکھرے علاقے دیاں بولیاں دے ناں ہن۔ جدوں ایہہ وِدوان آکھدے ہن کہ پانٹنی دی نیم بدھ کیتی سنسکرت وچ کوئی تبدیلی نہیں آسکدی سی تاں سنسکرت مُڑ اینیاں پراکرتاں وچ کیویں ونڈی گئی؟ سِدھی سانویں گل ایہہ ہے کہ ایہناں علاقیاں وچ پہلاں ای غیر آریائی بولیاں (پراکرتاں) موجود سن۔ ایسے پاروں سنسکرت دی پراکرتاں نال نحوی بنتراں پکھوں اُکی سانجھ نہیں لبھدی۔ لفظاں دی آپو وچ کُجھ سانجھ لبھدی ہے۔ ایہہ سنسکرت تے پراکرتاں دا آپو وچ دا دان پردان ہے اتے ایہدا اج نکھیڑا کرنا کہ کس نے کیہ دتا تے کیہ لیا کھرا اوکھا ای نہیں سگوں ناممکن وی ہے۔

جتھوں تائیں ویدی تے پراکرتاں دی آپو وِچلی سانجھ دا تعلق ہے، ایہہ سانجھ اودوں وجود وچ آئی سی، جدوں وید مذہبی کتاباں دا رُوپ دھار کے عام لوکاں دے جیونڑ مرنڑ، ریتاں رسماں نُوں متاثر کرنڑ لگ پئے سن جیویں مسلماناں دی مقدس کتاب قرآن شریف ہوونڑ پاروں پنجابی وچ چوکھے سارے لفظ عربی وچوں آگئے ہن۔ ایس پاروں ایہہ آکھنا کہ پراکرتاں سِدھیاں ویدی توں جاں سنسکرت توں پھُٹیاں ہن اُکا ای غلط تے بھلیکھے بھریا ہے۔

ورتیاں کتاباں

1. R. Pischel, op. cit., Section I&II.

(1/A). P.D. Gune, "An Introduction to Comparative Philology" 1918.

2۔ پنڈت ایودھیا سینہہ اپادھیائے، اوہو ای، صفحہ 17 تے 27۔

3۔ ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، اوہو ای، صفحہ 181 تے 193۔

4. R. Pischel op. cit., Page-6.

5۔ مرزا مقبول بیگ بدخشانی ''پنجابی قواعد'' لاہور، 1973۔

6۔ رام سنگھ ''پنجابی ویاکرنڑ'' (گورمکھی)۔

7۔ دُنی چندر، اوہو ای، صفحہ 7-10۔

8. Jules Bloch, "Some Problems of Indo-Aryan Philology",

9. R. Pischel, op. cit, Page-7.

10. A.C. Woolner, op. cit, Page-1.

11. Sten Konow, "Indian Antiquary" April, 1903, Page-81. (Article: "Maharashtri and Marathi").

12. Dr. G.V. Tagare, "Historical Grammar of Apbhramsa", Poona, 1948.

X

پراکرتاں توں اگلا پڑاء اپ بھرنش دا دسیا جاندا ہے۔ آکھیا جاندا ہے کہ ویلا پاکے پراکرتاں نے اپ بھرنش دا رُوپ دھار لیا۔ پر کُجھ ایہہ وی آکھدے ہن کہ پراکرتاں دے نالو نال اپ بھرنشاں وی ورتیندیاں سن۔ اپ بھرنش بارے کُجھ ہور وچار ایوں ہن۔

ل۔ "مہا بھاشیہ" (I-1-1) وچ پتنجلی لکھدا ہے:

एकेकस्य शब्दसय होऽपभ्रंशा: तद्वथा
गोरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता
गोपोतालिकेत्येवामधा ऽपभ्रंश:

پتنجلی آکھدا ہے کہ اِکو لفظ دے کئی وِٹے ہوئے رُوپ (اپ بھرنش) لبھدے ہن جیویں (سنسکرت لفظ) گو (گاں) توں گاوی، گونی، گوتا، گوپوتالکا وغیرہ۔

ب۔ ونڈِن "کاویہ درش" (2) وچ آبھیراں دی بولی نُوں اپ بھرنش دسدا ہے۔ اوہ ایہہ وی کہندا ہے کہ سنسکرت لفظ دے وگڑے ہوئے تلفظ نُوں اپ بھرنش آکھیا جاندا ہے۔

ج۔ مارکنڈیہ کویندر "پراکرت سروسو" وچ 27 اپ بھرنشاں دی دس پاوندا ہے۔

د۔ رام ترک واگیش (3) "پراکرت کلپتر" وچ آکھدا ہے کہ عوام دی بولی نوں

اپ بھرنش آکھنا چاہیدا ہے۔

ر۔ رُدرٹ نے "کاویہ النکار" وچ ہر علاقے دی وکھری اپ بھرنش دسی ہے۔

س۔ بھرت مُنی "ناٹیہ شاستر" وچ "وبھرشٹ" विभ्रष्ट دا لفظ ورتدا ہے اتے آکھدا ہے کہ ایہہ دے لفظ "اُکار بہُلے" ہوندے ہن یعنی اکھراں اتے پیش (ُ) دی ودھیری ورتوں ہوندی ہے۔ اوہ وی ایس نُوں آبھیراں دی بولی دسدا ہے۔ اوہ ایہہ وی آکھدا ہے کہ اپ بھرنش والے لوک بھیڈاں، گھوڑے، اُونٹھ وغیرہ پالدے ہن۔

ش۔ ہیم چندر نے "سِدھ ہیم شبد انُوساشن" (4) وچ اپ بھرنش دے گرامری اصول دِتے ہن۔ اوہ آکھدا ہے کہ ایہہ اک ادبی بولی ہے اتے ایس نُوں سنسکرت دے ٹاکرے تے رکھیا جاسکدا ہے۔

ص۔ اُپادھیائے (5) لکھدا ہے کہ ہندوستان (تے پاکستان) دیاں جنیاں وی اجوکیاں آریائی بولیاں ہن، اوہ اپ بھرنش توں نکلیاں ہن۔ ایہہ نویں ادبی بولی اک ہزار عیسوی وچ وجود وچ آئی سی۔

ض۔ جتھے وررُچی نے "پراکرت پرکاش" وچ اپ بھرنش دا ذکر تک نہیں کیتا، اوتھے چنڈ (پراکرت لکشن) (5) بھامہہ (منورما)، سنیہ راج (پراکرت رُوپ اوتار) (6)، لکشمی دھر (شرڈ بھاشا چندریکا) (7) دیکشت (پراکرت منی دیپ) رام چندر (ناٹیہ درپن)، جن دت (ودیک ولَست) امر چندر (کاویہ کلپ لتا ورتی) وغیرہ اپ بھرنش بارے دس پاوندے ہن۔ چنڈ کہندا ہے کہ اپ بھرنش لفظ علاقائی بولیاں لئی ورتیندا ہے، جو گنتی وچ ڈھیر ساریاں ہن۔

جیویں اساں پراکرتاں بارے ویکھیا ہے، انج ای ایتھے وی اسیں ویکھدے ہاں کہ ہر لکھیار اپ بھرنش بارے جو کُجھ آکھدا ہے، اوہ دُوجے توں اڈرا ہے۔ ایس توں وکھ جے اُپادھیائے آکھدا ہے کہ اپ بھرنش شورسینی اپ بھرنش دا اک رُوپ سی تاں ڈاکٹر

گووند ناتھ راجگورو (9) ایس نُوں پنجاب وچ جمن پلنٹ والی بولی لِکھدا ہے۔ میکڈانل (10) آکھدا ہے کہ سن عیسوی دے شروع تے 1000ء دے وچکارلے ویلے وچ پراکرت چار وڈیاں بولڑیاں وچ ونڈی جاندی ہے۔ وادی سندھ (یعنی پنجاب) وچ اپ بھرنش، دوآبہ (گنگا جمنا) وچ شور سینی...... ایہو ای اجوکیاں بولیاں دے سومے ہن۔'' اوہ صرف سندھی، مغربی پنجابی تے کشمیری نُوں اپ بھرنش توں اتے مشرقی پنجابی، ہندی تے گجراتی نُوں شور سینی پراکرت توں پھُٹیاں مَندا ہے۔ ایہدے اُلٹ رُودرٹ (کاویہ النکار) ہر علاقے دی وکھری اپ بھرنش دسدا ہے...... انج اسیں اک اجیہی بھُل بھلیاں وچ گواچ جاندے ہاں، جتھوں باہر نکلن دا راہ ای کوئی نہیں۔

میری جاچے پتنجلی دی لکھت نُوں جھیکڑولے لکھیاراں نے مجھن دی کھیچل ہی نہیں کیتی۔ جیویں اوہناں نُوں پراکرتاں بارے بھلیکھا لگیا سی، اتھے وی اوہ کُراہے پے گئے ہن۔ پراکرتاں اوہ مقامی بولیاں سن، جو ادبی بولیاں بنن پاروں مصنوعی تے بناوٹی تھی گئیاں سن۔ ایہہ بالکل انج ای ہے جیویں ہندی نُوں مسلماناں نے ادبی اظہار لئی اپنایا تاں عربی، فارسی دے رلے نال اوس نُوں اک مصنوعی تے بناوٹی بولی (اردو) بنا دتا۔ ایہہ کدے وی کسے وی علاقے دی بول چال دی بولی نہیں رہی پر ادبی اظہار لئی ہر تھاں ورتیندی ہے۔ پراکرتاں وی اپنے ویلے دیاں ادبی بولیاں سن۔ پر جیویں ہُن وی اردو دے ہوندیاں ہویاں ہر پنجابی، سندھی، بلوچی، کشمیری، پشتون وغیرہ اپنی ماں بولی ورتوں وچ لیاوندا ہے، انج ای پراکرتاں ویلے وی لوک اپنیاں ماں بولیاں ورتدے سن۔ ایہناں نُوں ای پتنجلی نے اپ بھرنش آکھیا سی۔ ایہناں نُوں ای رُودرٹ نے اپ بھرنش کہیا سی۔ اسیں اج وی ویکھدے ہاں کہ ہر صوبے والا اکو لفظ دا وکھ وکھ ڈھنگاں نال اُچارن کردا ہے۔ اک ''سکول'' تے دُوجا ''اسکول'' اک ''پُت'' تے دُوجا ''پُتر'' اک ''لکشمن'' تے دُوجا ''لچھمن'' اک ''مکھ'' تے دُوجا ''مونہہ'' اک ''کشتری'' تے دُوجا ''کھتری'' وغیرہ وغیرہ

''گاں'' دے وکھ وکھ رُوپ ہن۔ ڈاکٹر نگارے (11) اوہناں لکھیاراں نال متفق ہے جو ایہہ آکھدے ہن کہ اپ بھرنش دا مطلب بول چال دی بولی جاں صوبائی بولیاں ہن۔ انج ای پتنجلی آکھدا ہے کہ گو، گاوی، گونی، گوتا وغیرہ آکھدا ہے۔

اپ بھرنش بارے کجھ ہور وی بھلیکھے ہن جیویں ایہہ آکھیا جاندا ہے کہ آبھیر/ آہیر ناں دی قوم اپ بھرنش نُوں وجود وچ لیائی سی۔ سوال ایہہ ہے کہ جے اِک قوم ایڈی وڈی تبدیلی لیا سکدی ہے تاں ہندوستان وچ صرف سنسکرت پراکرت تے اپ بھرنش کیوں وجود وچ آئیاں۔ پھیر تاں 50 توں ودھ ہور بولیاں وجود وچ آوٹیاں چاہیدیاں سن۔ شک، یونانی، ہُونڑ، ترک، پہلوی، چینی (کشان)، عرب کجھ قوماں دے ناں ہن، جو باہروں اتھے آئیاں۔ ایہناں نے کیوں نہیں آبھیراں وانگ کسے نویں بولی/بولیاں نوں جنم دتا۔ نالے ایہہ وی دسیا جاوے کہ جے آبھیراں نے ای ایس نُوں جنم دتا سی تاں مارکنڈیہ دی ''آبھیری'' کیہڑی سی اتے باقی دِیاں 26 اپ بھرنشاں کیہڑیاں سن اتے کیہ ایہناں وچکار کوئی وکھریواں نہیں سی؟

پھیر ایہہ وی آکھیا جاندا ہے کہ آبھیر 150ء وچ پنجاب وچ آئے سن۔ کیہ ''مہابھارت'' 150ء توں بعد وچ لکھی گئی سی؟ جے نہیں، تاں اوس وچ آبھیراں ولوں ارجن نُوں پنج ندو کھے لُٹن دا ذکر کتھوں آگیا؟ ایہہ وی آکھیا جاندا ہے کہ اپ بھرنش دا سماں 500ء توں 1000ء تک ہے۔ سوال ایہہ ہے کہ 150ء توں 500 تک دے 350 ورھیاں وچ آبھیر کتھے لُکے رہے؟ تسیں آکھدے ہو کہ آبھیر 150ء وچ اتھے آئے سن۔ پر ایہناں دے آون توں پہلاں پتنجلی ''مہابھاشیہ'' وچ اپ بھرنش دا لفظ ورت چُکیا سی۔ اوہ 188 ق م وچ ملتان وچ جیوندا سی۔ جے آبھیر باہروں آئے ہن تاں منوسمرتا (X-16) وچ ایہہ کیویں آکھیا گیا ہے کہ امبشٹھ عورت توں آبھیر پیدا ہوندا ہے؟ کیہ منوسمرتا وی 150ء توں بعد لکھی گئی سی۔

جے ہور نہیں لبھیا تاں اوہ مان دی ''سنیہہ راسک'' نُوں پنجاب دی اپ بھرنش

وچ لکھی گئی کتاب مَن لیا گیا ہے جد کہ ڈاکٹر نگارے نے اپنی کتاب وچ ایس دا ناں تک نہیں لیا ہے۔ ڈاکٹر بنارسی داس جین (12)، سنت سنگھ سیکھوں (13)، تے کئی دُوجے ایس لکھت نُوں ملتان وچ لکھی گئی آکھدے ہن۔ اوہناں نے ایس نُوں 9ویں توں 12ویں صدی عیسوی دے وچکار لکھی ہوئی منیا ہے۔ وَنگی پاروں ڈاکٹر بنارسی داس جین دے اک مضمون وچوں (14) دو شعر دیندے ہاں......

پہیو بھنئی پنچھ دھیر مَن پنتھ دھرُ
سُوَر بِرَ لوئیہ وِہنو پیرُ کثرُ
پاو سُہہ بنج گمہ تہہ پُہ بھنئی
اَن کیئی نِیُ پیؤبن سُندرِ نِہہ وِلئی

سنیہہ راسک وچ کُل 223 شعر ہن۔ سنت سنگھ سیکھوں نے وڈی گھالنا مگروں کجھ لفظ لبھے ہن جو تھوڑے بہت اختلاف نال اج وی پنجابی وچ پرچلت دسے گئے ہن۔

12ویں صدی عیسوی وچ بابا فرید (1188ء-1280ء) ملتان دے علاقے وچ ای بیٹھے شاعری کردے پئے سن۔ اوہناں دے شلوکاں (15) دا سنیہہ راسک نال ٹاکرا کر کے ویکھ لوو۔ ساری گل آپے ای نکھر کے ساہمنے آ جاسی۔ جے سنیہہ راسک دی بولی اپ بھرنش ہے۔ اپ بھرنش پنجابی دی جننی ہے اتے ایہہ کتاب ملتان وچ لکھی گئی ہے، تاں بابا فرید تے اِدہ مان دی بولی وچ زمین آسمان دا فرق کیوں ہے؟ بابا فرید نُوں 700 ورھے بیت گئے ہن۔ پھیر ایہناں صدیاں وچ اودکی تے اجوکی بولی وچ فرق کیوں نہیں پیا؟ ایہہ مثلا پوی کہ سنیہہ راسک کسے ہور صوبے وچ لکھی گئی سی۔ انج اِکو اک کتاب پنجاب دے متھے مڑھن دی جو کوشش کیتی گئی سی، اوہ وی ناکام رہی ہے۔ اصل وچ سنیہہ راسک ناں دی کتاب دے کھرڑے بڑودہ تے گجرات (کاٹھیاواڑ) توں سوا ہور کتوں نہیں لبھے۔ انج ای پنجاب توں پراکرت وچ لکھی گئی دی کوئی کتاب نہیں لبھی۔ اشوک دے جیہڑے کتبے

خروشٹی لپی وچ لکھے گئے صوبہ سرحد توں لبھے ہن، اوہناں نُوں مقامی بولی وچ لکھے گئے ایس پاروں نہیں منیا جا سکدا کہ اجیہے کتبے قندھار تے خوات (افغانستان) توں وی لبھ چکے ہن۔ کیہ ایہہ من لیئے کہ اودوں افغانستان وچ وی پراکرت بولی جاندی سی؟ ایہو ای نہیں "دھم پد" تے "للت وستر" ناں دیاں کتاباں ختن (چینی ترکستان) توں لبھیاں ہن۔ کیہ ایہہ من لیئے کہ چینی ترکستان وچ وی اودوں پراکرت بولی جاندی سی۔

ڈاکٹر گووند ناتھ راجگورو تے کجھ دوجے لکھیار ایہہ وی آکھدے ہن کہ اپ بھرنش وچ سنسکرت تے پراکرت دے سَرل لفظاں توں وکھ "دیسی بولیاں" دے لفظ وی لبھدے ہن۔ سوال ایہہ ہے کہ آپے تاں تسیں آکھدے ہو کہ ویدی توں سنسکرت، سنسکرت توں پراکرت تے پراکرت توں اپ بھرنش وجود وچ آئی۔ پھیر ایہہ دیسی بولیاں کتھوں آگھیاں؟ پولے جیہے مونہہ نال گل کر کے، اگانہہ نہ ٹرو۔ کجھ ساڈے وی پلے پاؤ۔

اپ بھرنش دے معنی "وگڑی ہوئی بولی" کیتے جاندے ہن۔ سوچݨ والی گل ایہہ ہے کہ دو چار جاں دس ویہہ لفظ تاں وگڑے ہوئے ہو سکدے ہن، ساری بولی کیویں وگڑی ہوئی ہو سکدی ہے؟

دیو بانی (سنسکرت) نُوں بھانویں ساری دنیا دے کھاتے پا دیو اوڑک گل ایتھے ای مکنی ہے کہ آریاں دے آوݨ توں پہلاں ایتھے دیسی بولیاں (جیہناں وچ مُنڈا، دراوڑی بولیاں وغیرہ دی لفظالی پہلاں ای شامل ہو چکی سی) پرچلت سن۔ ایہناں بولیاں دی لفظالی سنسکرت وچ گئی۔ ایہو پراکرتاں وچ پسری ہوئی لبھی۔ پھیر ایہو اپ بھرنشاں وچ اتے سبھ توں چھیکو وچ اکھوتی اجوکیاں بولیاں جیویں پنجابی سندھی، ہندی، بنگالی، مرہٹی اتے دُوجیاں بولیاں وچ لبھدی ہے۔ بھُلیکھے نال ایس سانجھی لفظالی نوں سنسکرت دی دین سمجھ لیا جاندا ہے جد کہ ایہہ دیسی بولیاں دی دِت دات ہے، جو مُڈھ قدیم توں ایتھے موجود ہن۔

ورتیاں کتاباں

1. Dr. Tagare, "Historical Grammar of Apabhramsa," Poona, 1948, P/1.

2. Ed. Belvalkar & Raddi, BSS. LXXIV, 1919.

3. Ed. George Grierson, "Indian Antiquary," 1922, 1923, 1927 & 1928.

4. Ed. P.L. Vaidya, Poona, 1928.

5۔اپادھیائے، اوہوائی، صفحہ 45توں 47۔

6. Ed. Hoernle, Calcutta, 1880.

7. Ed. Hultzsch, R.A.S., London, 1932.

8. Ed. Trivedi, B.S.S. LXXI, 1916.

9۔ڈاکٹر گوبند ناتھ راجگورو، پرکھ، شمارہ نمبر 1، 1966ء، چنڈی گڑھ (مضمون: اپ بھرنش اتے پنجابی)۔

10. A.A. Macdonell, "History of Sanskrit Literature," London, Page-27.

11. Dr. G.V. Tagare, op. cit., Page-3.

12۔ڈاکٹر بناری داجین، اورینٹل کالج میگزین، لاہور 1947ء (مضمون: سلیمہ راسک)۔

13۔سنت سنگھ سیکھوں، "پنجابی ساہت دا اتہاس، جلد پہلی، پٹیالہ (مضمون: اتہاسک پچھوکڑ تے سنکھیپت سرویکھن)۔

14۔حوالہ نمبر 12

15۔محمد آصف خاں، آکھیا بابا فرید نے، لاہور، 1989ء۔ (سلیمہ راسک بارے بحث لئی ویکھو صفحہ 133توں 135)۔

XI

ہُن تائیں جو اساں آکھیا ہے، اوس دا نچوڑ ایہہ ہے کہ آریاں دے پنجاب وچ آون توں پہلاں ایتھے غیر آریہ قبیلے جیویں دسیو، پنی، اسُر وغیرہ وسدے سن جیہناں نُوں اسیں اجوکی اصطلاح دے مطابق نیگریٹو، آسٹرک، مُنڈا، دراوڑ وغیرہ آکھدے ہاں۔ تہذیب کھتائی دے ماہراں نے جو مواد ساڈے موہرے دھریا ہے اوس توں لبھدا ہے کہ ایتھوں دا وسیب اپنی سکھر اُتے پہنچیا ہویا سی۔ جدوں آریہ ایتھے آئے، اوہ اُجڈ، گنوار تے آجڑی سن۔ علم تے ہنر نال ایہناں دی دور دی وی ساکا چاری نہیں سی۔ بھانویں ایہناں نے پنجاب دے آہلکسی تے عیش پسند پر مہذب تے کلچرڈ لوکاں اُتے غلبہ پا لیا۔ کئیاں لوکاں نُوں مار وڈھ دتا، کئیاں نوں نسّن تے مجبور کر دتا پر اوڑک مقامی وسوں توں آریہ مغلوب ہو گئے۔ اوہناں نال ویاہ شادیاں کیتیاں، اوہناں دیاں ریتاں، رسماں، رواجاں، دیوی دیوتیاں، مذہبی عقیدیاں (آواگون، کرم، سوچ ڈھنگ، لِکھن ڈھنگ وغیرہ وغیرہ) نُوں تھوڑے بہتے وادھے گھاٹیاں نال اپناء لیا۔ ایتھوں تائیں اپڑ کے، ایہہ کیویں ہو سکدا ہے کہ آپو وچ لفظاں دا دان پردان نہ ہویا ہووے۔ اوہ وی ہویا۔ بلکہ ایہہ نکھتا کہ چوکھے سارے لفظ ای نہیں سگوں ایتھوں دیاں غیر آریائی واجاں نُوں وی اپناء لیا گیا۔ ایس سارے کُجھ دا اثر سانوں رگ وید وچ گھٹ اتے پچھیکڑے ویداں تے اوہناں دے متعلقہ ادب

(براہمناں، آرن ینکاں، اُپنشداں وغیرہ) وچ وڈھیرے پرتکھ لبھدا ہے۔ ایس سلسلے وچ کاڈویل (1) دی کتاب اتے سٹن کونو (2) دا مضمون بہلا چانن پاؤندے ہن۔

سنسکرت دی بنیہ مدھیا دیش دی بولی شور سینی اُتے دھری گئی۔ براہمناں (امراں) نے ایہہ مصنوعی تے بناوٹی بولی (اُردو تے بھارتی پنجابی وانگ) وڈی ویونت نال تیار کیتی۔ ایہدے وچ اوہناں دا طبقاتی مفاد سی۔ لوکائی نالوں ٹٹے ہوئے ہر طبقے دے مذہبی آگو (مولوی، پنڈت، پادری وغیرہ) دا ایہو ورتارا ہے۔ پر کوئی وی بولی کنی وی مصنوعی تے بناوٹی ہووے، اوہ بول چال دی بولی توں متاثر ہوئے بناں نہیں رہ سکدی۔ پانینی ولوں نیم بدھ کرن دے باوجود سنسکرت دوجیاں بولیاں توں مانگویں لفظ لیندی رہی۔ اج جو سانجھی لفظالی ساڈوں سنسکرت، پراکرت تے اجوکیاں بولیاں وچ لبھدی ہے۔ اوہ ایساں دا آپو وچ دا دان پردان ہے تے لین دین وچ سنسکرت دا پلڑا بھاری ہے کیوں جو سنسکرت دا دھرتی نال رشتہ گھٹ سی اتے پراکرتاں تے اپ بھرنشاں دھرتی تے لوکائی نال نجڑیاں ہوئیاں سن۔

پراکرتاں بول چال دیاں بولیاں سن اتے ویدی دے ایتھے آون اُتے سنسکرت دے ہوند وچ آون توں پہلاں ہر علاقے دا وسنیک اپنی اپنی پراکرت ورتدا سی۔ ایسے پاروں وررچی نُوں پراکرت پرکاش (III-2-100) وچ آکھنا پیا سی کہ جیویں سمندر دیاں لہراں گنیاں سوکھیاں نہیں، انج ای لوک بولیاں دی گنتی کرنی وی سوکھی نہیں۔ ایہو گل چنڈ (پراکرت لکشن) کسے ہور طرح کہندا ہے۔ اوہ کہندا ہے کہ اپ بھرنش علاقائی بولیاں نُوں کہندے ہن، جو گنتی وچ ڈھیر ساریاں سن۔

پراکرتاں دا بول چالی رُوپ ساڈے تائیں نہیں اپڑ سکیا۔ بدھ مت تے جین مت والیاں نے پالی، ماگدھی تے اردھ ماگدھی نُوں اپنیاں مذہبی کتاباں لئی اپنا لیا۔ پچھیر ایہناں وچ ہور وی کتاباں لکھیاں گئیاں، جیہناں دے ناں ڈلنر نے اپنی کتاب

''انٹروڈکشن ٹو پراکرت'' (صفحہ 80 توں 90) وچ گنوائے ہن۔ ایوں پراکرتاں ساڈے تائیں ادبی رُوپ وچ اپڑیاں ہن۔ سِٹا ایہہ نکلیا کہ بول چال دی تھاں لکھتی پراکرتاں وی مصنوعی تے بناوٹی رُوپ وچ ای ساڈے تائیں پجیاں ہن۔ پر کیوں جو اک دُوجی ادبی بولی یعنی سنسکرت دی نالو نال ورتیندی پئی سی، ایس پاروں ایہہ اک دُوجی نُوں متاثر کردیاں رہیاں۔ پشمل (3) نے ایہدیاں کئی مثالاں وی دتیاں ہن۔

پر سبھ توں ودھ چیتے رکھن والی گل اک ہور وی ہے۔ ''ولسن فلا لوجیکل لیکچرز'' وچ بھنڈار کرنے اتے ''انڈو ایرین اینڈ ہندی'' وچ ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹر جی نے جیویں لکھیا ہے کہ کجھ لفظاں دے رُوپاں وچ تبدیلی ایس پاروں آئی کیوں جو غیر آریہ آبادی سنسکرت دے لفظاں دا صحیح طور تے اُچارن نہیں کر سکدی سی۔ ایہدے وچ وادھا ایہہ کیتا جا سکدا ہے کہ سنسکرت تے پراکرتاں دے لفظاں وچ جتھے واجاں دا وٹاندرا لبھدا ہے، اوتھے عین ممکن ایہہ ہے کہ اوہ لفظ سنسکرت نے پراکرتاں وچوں لئے ہوون، پر صحیح اچارن توں وانجھے تے تحریری اصولاں وچ جکڑے ہوون پاروں اوس لفظ نُوں صحیح طور تے لکھیا نہ جا سکیا ہووے۔ اج وی مشرقی تے مرکزی پنجابی بولن والے اوہناں لفظاں دی املا (جیہناں دی ہوند وچ بھ، جھ، دھ، ڈھ، گھ واجاں وغیرہ) اوہ نہیں کردے، جیویں کہ اوہناں نُوں اچاردے ہن۔ ایس توں وکھ اج وی اسیں شہتیر نُوں چھتیر، تعویذ نُوں تویت، لینٹرن نُوں لالٹین سینٹینل نُوں سنتری وغیرہ بولدے تے لکھدے ہاں جدکہ اصل لفظاں نوں اسیں صحیح طرح اُچار وی سکدے ہاں تے لکھ وی سکدے ہاں۔

اپ بھرنشاں نُوں دو قسماں وچ ونڈیا جا سکدا ہے۔ اک تاں اوہ سن جو پراکرتاں دے علاقائی رُوپ جاں بولڑیاں (dialects) سن۔ دُوجی قسم وچ اوہ بولیاں آوندیاں ہن، جیہناں نُوں ماہرینِ لسانیات غیر آریائی بولیاں منھدے ہن۔ مطلب ایہہ کہ پرانے گرامر نویس (جیویں رُودرٹ، پرتھوی دھر، مارکنڈیہ، ہیم چندر وغیرہ) اپ بھرنشاں

وچ اوہ ساریاں بولیاں گنڑ لیندے سن، جیہناں دے ناں اوہناں نے رِکتوں پڑھے تے سُنے ہوندے سن۔

گل کیہ دیسی بولیاں وچوں جدوں کسے لفظ دے اِک رُوپ نُوں سنسکرت وچ کھپا لیا گیا تاں اوہ "شُدھ" تے دیوتیاں دا "مُکھ واک" بن گیا جدکہ باقی دے وکھرے وکھرے رُوپاں نُوں اپ بھرنش (وگڑے ہوئے) آکھ کے دھتکار دتا گیا۔ پتنجلی دے اُتے دِتے سُوتر دا مطلب تاں وکھرے وکھرے رُوپاں دی دس پاوندا سی جاں انج آکھ لوو کہ پتنجلی نے اپ بھرنش لفظ "وگڑے ہوئے" دے معنیاں وچ نہیں ورتیا سی سگوں اوہ ایہہ دسنا چاہوندا سی کہ اِکو لفظ نُوں وکھ وکھ علاقیاں وچ وکھو وکھرے ڈھنگ نال اُچاریا جاندا ہے۔

ورتیاں کتاباں

1. R. Caldwell, op. cit., Page-59.

2. Sten Konow, "Indian Antiquary," April, 1903, (Article: Dravidian Philology).

3. R. Pischel op. cit., Page 56 & 375-376.

XII

سبھ توں جھیکولا پڑاء اجوکیاں بولیاں دا منیا جاندا ہے۔ ایہناں وچ پنجابی، سندھی، ہندی، مرہٹی، بنگالی وغیرہ بولیاں آوندیاں ہن۔ ایتھے اساں پنجابی بارے گل کرنی ہے۔

پہلے اسیں یورپی عالماں دے وچار ویکھدے ہاں۔ ایہناں وچ ای دیسی لِکھیار وی آجاندے ہن کیوں جو ودھیرے دیسی لکھیاراں نے اپنے وچار ایہناں توں (خاص کر کے گریئرسن توں) ای مانگویں لئے ہن۔

کولبرُک (1) نے لِکھیا ہے کہ سکھاں دی مقدس کتاب پنجابی وچ لِکھی گئی ہے، جو پرانی سرسوتی توں نکلی ہے...... جے کولبرُک نوں پنجابی بارے ماڑی جہی وی جانکاری ہوندی تاں اوہ کدے وی گورو گرنتھ صاحب دی بولی نوں پنجابی نہ آکھدا۔ ایس مقدس کتاب وچ بابا فرید دے شلوک، گورو نانک جی دیاں واراں تے گورو ارجن جی دے کُجھ شبداں (ڈکھنے) توں وکھ کُجھ وی پنجابی وچ نہیں ہے۔ ایس حقیقت نوں سکھاں سنے سارے پنجابی عالم مندے ہن۔ کولبرک دے بیان توں سدھ ہوندا ہے کہ جاں تاں اوہ پنجابی نہیں سی جاندا جاں پھیر اوس نے گورو گرنتھ صاحب نہیں پڑھیا سی۔ ہر صورت وچ پنجابی بارے گل کرن لگیاں، اوس نے غیر ذمہ داری دا ثبوت دتا ہے۔

جان بیمز (2) آکھدا ہے کہ پنجابی ستلج تے جمنا دے وچکارلے علاقے وچ بولی جاندی ہے۔ جان بیمز دی کتاب اجوکیاں بولیاں بارے مستند منّی جاندی ہے۔ ایہدے توں اندازہ لاوٹا اوکھا نہیں کہ اوس دا لسانیاتی کم کِنّی پتلی پدھر دا ہے۔ نالے سندھی، بنگالی، گجراتی وغیرہ بارے جو اوس کھلا گھولیا ہوسی، اوہنوں گھوکھن دی لوڑ ای نہیں رہ جاندی۔

ہورنل (3 تے 3/A) 1880ء وچ ''اندرلی تے باہرلی شاخاں'' والی تھیوری پیش کیتی سی۔ اوس نے لِکھیا کہ آریاں دی اک شاخ اندرو اندر پسردی رہی اتے دُوجی شاخ نوں پہلی دے آلے دوالے وسّن دی گنجائش لبھنی پئی۔ رزلے تے گریئرسن توں وکھ کئی دیسی لکھاریاں نے وی ایس تھیوری نوں اپنایا ہے۔

ٹِسڈل (4) نے 1889ء وچ اپنی گرامر وچ پنجابی نوں دو حصیاں لہندا تے پنجابی وچ ونڈن دی نینہہ دھری۔

سرجارج گریئرسن (4/A) نے پنجابی بارے جو کُجھ وی لِکھیا، اوہ ہورنل تے ٹسڈل دیاں تھیوریاں نوں اگانہہ ودھایا ہے۔

گریئرسن (5) نے لِکھیا ہے کہ'' پنجابی سارے مشرقی پنجاب (بھارتی پنجاب) دی بولی ہے۔ ایس علاقے دے شمال وچ ہمالیہ پہاڑ ہے، جنوب وچ بیکانیر دے ویران میدان ہن تے ایہدے مغرب وچ رچنا دوآب دی بار ہے۔ اگے جا کے لِکھدا ہے ''گجرات ضلع دے ہی دے علاقے دے شمالی سرے توں شروع ہو کے، گوجرانوالہ ضلع دے نال نال چھاں دریا دے کنڈھے تے رام نگر ناں دے قصبے تائیں چلے جاؤ۔ پھیر اوتھوں جنوب ول لکیر کھچدے ہوئے گوجرانوالہ دے جنوبی کنارے تے اپڑو۔ جتھے ایہہ لکیر ضلع ساہیوال دے شمالی کنارے نال جا ملے، اوتھے لکیر نوں اگے کھچدے ہوئے، ستلج دے کنڈھے ساہیوال دے جنوبی کنارے تے آجاؤ۔ کُجھ میل ستلج دے نال نال لکیر کھچدے ہوئے ریاست بہاولپور دے شمالی کنارے نوں پار کرو۔ ایس لکیر دے مشرق

والے پاسے میں پنجابی کہندا ہاں اُتے مغرب والے پاسے نُوں لہندا''۔ اگے جا کے گریئرسن (6) لکھدا ہے ''ایہہ ونڈ میں دوناں دی لفظالی نُوں موہرے دھر کے کیتی ہے۔''

سوادی گل ایہہ ہے کہ گریئرسن نے اوہ لفظالی اپنے کول ای سانبھی رکھی، اپنی کتاب وچ نہیں دتی۔ جے دے دیندا تاں آپے جھوٹھ سچ دا نتارا ہو جاوندا۔ نالے ایہہ کیہو جیہا ماہر لسانیات ہے، جو اپنی ساری تھیوری دی نینہ لفظالی اتے دھردا ہے؟ ایس لیکھے تاں پنجابی سامی ٹبر دی بولی وی آکھی جا سکدی ہے کیوں جو ایہدے وچ ڈھیر سارے عربی لفظ ورتے جاندے ہن۔

میری جاچے گریئرسن نے جیہڑا علاقہ پنجابی بولی لئی متھیا ہے، اوس بارے تاں وڈھیرے گل کرن دی لوڑ نہیں کیوں جو ہر پنجابی جاندا ہے کہ پنجابی کتھوں لا تے کتھوں تائیں بولی جاندی ہے۔ گریئرسن دی راہنمائی دی لوڑ نہیں۔ صاحب بہادر نے اپنی مہربانی ضرور کیتی ہے کہ پنجابی بولن والیاں دا علاقہ کولبڑک نالوں کجھ ہور موکلا کر دتا ہے۔

گریئرسن (7) ولوں اپنائی گئی ''اندرلی نے باہرلی شاخاں'' والی تھیوری دسدی ہے کہ اندرلی شاخ وچ 1۔ مغربی ہندی، 2۔ پنجابی، 3۔ گجراتی، 4۔ راجستھانی اتے باہرلی شاخ وچ 1۔ لہندا، 2۔ سندھی، 3۔ مرہٹی، 4۔ اُڑیا، 5۔ بہاری، 6۔ بنگالی وغیرہ آوندیاں ہن۔ رتا گوہ نال ویکھیے تاں پتہ لگے گا کہ لہندا (ملتانی) پنجابی نالوں غیر تے وکھری بولی ای نہیں بنی سگوں ایس نے مرہٹی، اُڑیا تے بنگالی نال جا گلوکڑی پائی ہے جدکہ پنجابی نُوں ہندی تے گجراتی نال رَلا دتا گیا ہے۔

ایہناں بولیاں دی تھوڑی جنی وی سُدھ بُدھ رکھن والا وی آکھ سکدا ہے کہ لہندا (ملتانی) دا مرہٹی جاں بنگالی نال دُور دا وی کوئی تعلق نہیں ہے۔ لفظالی رلدی ہے اتے نہ ای گرامری بنتراں دی آپو وچ کجھ سانجھ ہے جدکہ پنجابی تے ملتانی وچ وڈا وکھریواں کوئی نہیں، صرف علاقائی فرق ہے۔

لسانیات دے کئی ماہر گریئرسن دیاں تھیوریاں اُتے تنقید کر چکے ہن۔ ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹر جی(8) نے اندرلی تے باہرلی شاخاں دی تھیوری بارے وڈھیرے کھول کے لکھیا ہے۔ اوس نے مشرقی تے مغربی پنجابی نُوں سنے سندھی دے اِکو کھاتے وچ رکھیا ہے۔

گریئرسن بارے اک ہور دی گل کھولن والی ہے۔ اوہ ایہہ کہ اک باہروں آئے ''صاحب'' لئی ایہہ ممکن نہیں سی کہ اوہ پاکستان تے بھارت دیاں ساریاں بولیاں جاندا ہوندا۔ اوس نے برصغیر وچ ورتیندیاں 179 بولیاں تے 544 بولڑیاں دے لسانیاتی پہلواں بارے اپنی کتاب وچ ویروا دتا ہے۔ ایس پاروں پنجابی جاں کسے ہور بولی بارے اوہدی رائے نُوں اینی وقعت نہیں دتی جا سکدی کیوں جو ایڈے وڈے کھیتر دیاں اینیاں زیادہ وکھو وکھریاں بولیاں تے بولڑیاں بارے وڈے توں وڈا لسانیات دا ماہر وی نہ تاں صحیح تجزیہ کر سکدا ہے اتے نہ ای کوئی پکی ٹھیٹھی رائے دے سکدا ہے۔ جے سچ پچھو تاں گریئرسن صرف کشمیری زبان بارے وڈھیرے جانکاری رکھدا سی۔ جاں نیوٹن(9) دی گل وڈھیرے ڈھکویں ہے کہ جمنا تے سندھ دریاواں دے وچکارلے علاقے دی بولی پنجابی ہے۔

ورتیاں کتاباں

1. H.T. Colebrook, op. cit., Page-69.

2. John Beams, op. cit., Page-97.

3. A.R. Hoernle & H.A. Stark, "History of India", Calcutta, 1904. Page-12-13.

3/A. A.R. Hoernle, "A Grammar of the Eastern Hindi Compared with other Gaudian Languages," 1880, Pages XXX-XXXII.

4. Tisdell, "A Simplified Grammar & Reading Book of the Punjabi Language," 1889.

4/A. Languages, "The Imperial Gazetteer." (Vol I), 1907, Page375-79.

5. Sir George Grieson, "Linguistic Survey of India" (Vol. IX Part I) Page-607.

6. Ibid, Page-608.

7. Ibid, Part I, Chapter I, Page-116.

8. S.K. Chatterji, "The Origin & Development of the Bengali Language, (Vol. I). 1926, Page 30-33 & 168.

9. John Newton, "Punjabi Grammar", Ludhiana, 1851.

XIII

ہر بولی دے دو پکھ ہوندے ہن۔ اک نُوں صَرف (Morphology) تے دُوجے نُوں نحو (Syntax) آکھیا جاندا ہے۔ ایہہ دوویں رل کے گرامر جاں ویا کرن اکھواندے ہن۔ صَرف وچ لفظاں نال بحث کیتی جاندی ہے اتے نحو وچ گرامری بنتراں نوں گوہ گوچرے کیتا جاندا ہے۔

سبھ توں پہلاں اسیں پنجابی صرف دے کجھ پکھاں بارے گل کردے ہاں۔ ہر بولی دی لفظالی دے دو سومے ہوندے ہن (۱) دیسی لفظ(2) دُوجیاں بولیاں توں مانگویں لفظ۔ پرانے پنڈتاں نے مانگویں لفظاں نُوں 1۔تت سَم، 2۔تدبھو رُوپاں وچ ونڈیا ہے۔

1۔ تت سم، اوہناں لفظاں نوں آکھیا جاندا ہے۔ جو کسے دُوجی بولی توں اِن بِن اُنج دے اُنج لے کے رکھ لئے جاوݨ۔

2۔ تدبھو اوہناں لفظاں نوں کہیا جاندا ہے جو مقامی اچارݨ پاروں اپݨا کجھ رُوپ وٹا لیݨ۔

دیسی، اوہ لفظ ہوندے ہن، جیہناں دی دس کسے ہور بولی وچ نہ پَوے اتے اوہ علاقے دی بولی دے مُڈھلے جاں نجی تے جدّی لفظ ہووݨ۔ گریئرسن (۱) سنیتی کمار چیٹر جی (2) تے ٹگارے (3) ایہو گل دسدے ہن۔ ایہناں ساریاں دی مثال اک فارسی تے

اک عربی لفظ توں ایوں وِتی جاسکدی ہے۔

تَت سَم،	تدبھو	دیسی
شبتیر	چھیتر	گروی
تعویذ	تویت	گنڈا، رَکھ

کولبرُک (4) آکھدا ہے کہ ہندی دے 9/10 لفظ سنسکرت توں آئے ہن، پر باقی دے 1/10 کتھوں آئے ہن؟ نال ای اوہ ایہہ وی دسدا ہے کہ جان بیمز دا خیال سی کہ شُدھ ہندی شمالی ہندوستان دی مُڈھلی تے جدّی (Primeval) بولی ہے۔

برو (5) تے کُجھ دُوجے عالم آکھدے ہن کہ اجوکیاں آریائی بولیاں (اکھوتی) وچ دیسی لفظاں دی بہوگِنتی دیکھ کے لسانیات دے عالم چکرا گئے ہن کہ ایہہ اینے چوکھے لفظ اینا چر کتھے لکے رہے ہن؟ ڈاکٹر پریم پرکاش سِنگھ (6) دسدا ہے کہ پراکرت تے اپ بھرنش وچ دیسی لفظاں دی بھرمار ڈاکٹر سینتی کمار چیٹر جی لئی وڈی حیرانی والی گل ہے۔ دھن پال دی کتاب ''پائی'' تے ہیم چندر دی کتاب ''دیسی نام مالا'' ایس دِیاں گواہ ہن۔

ایہدے وچ حیرانی دی کیہڑی گل ہے۔ سِدھی جیہی گل ہے کہ آریاں دے آوݨ توں پہلاں ایتھے کئی غیر آریائی نسلی گروہ وسدے سن، جیویں کہ اسیں پچھے دس آئے ہاں۔ ایہہ سارے دیسی لفظ اوہناں دِیاں بولیاں وچوں لئے گئے ہن۔ جیویں جیویں سنسکرت دا جادو مُندا گیا، دیسی لفظ لِکھتی بولیاں وچ ورتیوݨ لگ پئے اتے ایہہ سبھ کُجھ اوودوں ہویا جدوں:

(ا)۔ تلسی داس نے آکھیا کہ سنسکرت اک مُنقش پیالہ ہے تے اوہدے وچ زہر بھری ہوئی ہے پر میری بولی (ہندی) اک مِٹی دا پیالہ ہے، جس وچ امرت بھریا ہویا ہے۔

(ب)۔ بھگت کبیر نے لِکھیا:

سنسکِرت کوپ جل، بھاشا بَہتا نیر

(ج)۔ ودیاپتی نے ''کیرت لتا'' وچ لِکھیا:

دیسل بانا سب جگ مِٹھا
تیں تیسن جنبو اُڈ ہٹا

(د)۔ راج شیکھر نے ''کرپور منجری'' وچ لِکھیا:

پرساسک بندھا پاوَو بندھود ہوسکو مارو
پرِی مہلان جیتیا تیتیا مُمتر ممان

اصل وچ ساڈے عالم اج دی سنسکرت دے ویہݨ وچ ای رُڑھدے پئے ہن۔ سنسکرت دے جادو نے ایہناں نُوں اجیہا کیل کے رکھیا ہویا ہے کہ ایہہ رَتا لانبھے ہو کے اجوکیاں بولیاں نُوں سججے ڈھنگ نال پرکھدے پڑچولدے نہیں ہن۔ ہر اوہ لفظ جو ایہناں نُوں سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچ سانجھا ورتیا لبھدا ہے، اوہ سنسکرت دے جھولی وچ پاوݨا جاندا ہے۔ ایہناں نُوں کدے ایہہ سوچݨ دی ویہل ای نہیں مِلی کہ ایہہ سانجھا لفظ سنسکرت ولوں اپنایا گیا دیسی لفظ وی تاں ہو سکدا ہے۔ اسیں ''دیکھنا'' / ''دیکھݨ'' لفظ نُوں ای لیندے ہاں، جو اردو، ہندی تے پنجابی وچ ورتیا جاندا ہے۔ جے اردو تے ہندی والے ایہہ آکھݨ کہ پنجابی نے ایہہ لفظ ساڈی لفظالی وچوں منگواں لیا ہے تاں اوہناں نُوں ایہہ آکھݨ توں کوئی نہیں ڈک سکدا۔ پر اصل گل ایوں نہیں۔ ایہہ لفظ ایہناں بولیاں دا سانجھا لفظ ہے اتے آریاں دے ایتھے آوݨ توں پہلاں ایتھے موجود سی۔ اردو، ہندی تے پنجابی نے ایہہ لفظ اک سانجھے سُوے توں لیا ہے۔

ساڈے ''ہند آریائی'' عالم (7، 7/A تے B•) ایہہ آکھدے ہن کہ ''دیکھنا''

• آر ایل ٹرنر دی کتاب A Comparative Dictionary of Indo-Aryan Languages, Oxford University Press, London, 1973. دا اندراج نمبر 6507 ویکھو۔ اوس دِرَکشتی یا دَرَکشتی توں لفظ ''دیکھنا'' بنیا دسیا ہے۔

لفظ سنسکرت دے "درش" दृश دا تدبھو ہے۔ اوہ ایہہ بھُل جاندے ہن کہ "درش" دے معنی "ویکھنا" نہیں سگوں "وکھانا" ہے۔ دُوجی گل ایہہ کہ "ویکھنا" لئی سنسکرت وچ پشیہ पश्य ہے۔ تیجی گل ایہہ ہے کہ "درش" جاں "پشیہ" توں کسے طرح وی کُجھ دھروہ کے "ویکھنا" تدبھو نہیں بن سکدا۔ سِدھی سانویں گل ہے کہ ایہہ اک دیسی لفظ ہے پر سنسکرت زوہ ایس نُوں "درش" دے ای کھاتے پائی جارہے ہن۔

اک ہور مثال۔ ویدی وچ "چور" لئی تسکر، تایو، ستین تے پری پنتھن لفظ لبھدے ہن۔ سوال ایہہ ہے کہ سنسکرت وچ "چور" لفظ کتھوں آیا؟ صاف ظاہر ہے کہ ایہہ دیسی لفظ ہے جیویں پرپولا (8) وغیرہ نے وی دس پائی ہے۔

ایس سلسلے وچ بھنڈارکر (8/A) نے جو گلاں کیتیاں ہن، اوہ وی سُٹ پانڑ والیاں نہیں ہن۔

انج ای سنسکرت وچ "اکھ" لئی پشیتی परयति نین नयन چکشُ चक्षु نیتر नेत्र تے اکشی अक्षि لفظ لبھدے ہن۔ سانوں ایہہ آکھیا جاندا ہے کہ لفظ "اکھ" جاں "آنکھ" اکشی دا تدبھو ہے۔ گل ایوں نہیں ہے سگوں ایہدے اُلٹ ہے۔ ایہہ دیسی لفظ "اکھ" سنسکرت وچ جا کے "اکشی" بن گیا ہے۔ (ایتھے اکشی دے "کش" क्ष دی بحث کسے ہور تھاں لئی چھڈ دے پئے ہاں) ویدی دا مُڈھلا لفظ "پشیتی" ای سی۔ باقی دے سارے لفظ سنسکرت نے دیسی بولیاں توں ماُنگویں لئے ہن۔

اک ہور مثال۔ "مَجھ" لئی سنسکرت وچ مہش، کاسر، لُلایہ، سَیر بھ تے ہیرمب لفظ لبھدے ہن۔ گھڑی دی گھڑی ایہہ من لیندے ہاں کہ "مہش" توں ساڈا لفظ "مینہ" جاں "مَجھ" بنیا ہے۔ پر اسیں "کھولی" تے "ڈاگ" وی "مَجھ" دے معنیاں وچ ورتدے ہاں۔ ایہہ کتھوں آئے ہن؟ پھیر ایہدے توں اگے کٹی، جھوٹی، گڑھاپ کتھوں آئے ہن؟ صاف ظاہر ہے کہ ایہہ مقامی جاں دیسی لفظ ہن۔ ایس سلسلے وچ ودھیرے جانڑ کاری لئی

برو (9) ولوں دِتیاں گئیاں مثالاں وی ویکھیاں جاسکدیاں ہن۔

ڈاکٹر موہن سنگھ نے اپنے اک مضمون وچ گھٹ ودھ 500 لفظ دِتے ہن جیہناں نُوں سنسکرت توں لئے گئے دسیا ہے۔ انج ای پروفیسر شیام دیو پراشر (10) نے کئیاں ورھیاں دی گھالنا مگروں اک ہزار توں وی ودھ لفظ ویداں، اُپنشداں براہمناں، رامائنڑ، مہابھارت وغیرہ وچوں لبھے ہن، جو تت سَم جاں تدبھو رُوپ وچ پنجابی وچ ورتے جاندے ہن۔ کُجھ ہوراں لکھیاراں نے اپنیاں کتاباں تے مضموناں وچ تھوڑے تھوڑے لفظ دِتے ہن۔

اسیں ایہناں وِدواناں نُوں اک وار ہتھ بنھ کے بینتی کردے ہاں کہ تسیں سینکڑے کتاباں پھرول کے جے اک ہزار جاں ایس توں کُجھ ودھ سانجھے لفظ لبھ وی لئے ہن تاں اوس توں ایہہ کیویں ثابت ہوندا ہے کہ سنسکرت پنجابی دی جننی ہے؟ اسیں تاں تد مَندے جے تہانوں ایڈی وڈی کھیچل تے گھالنا نہ کرنی پیندی سگوں اک ادھی کتاب توں ای ہزاراں لفظ لبھ لیندے۔ دوجی گل ایہہ کہ جس ویلے بھارتی وِدوان سنسکرت تے پنجابی دے ٹلنا کردے ہن، اوس ویلے اوہ اپنی مصنوعی تے بناوٹی پنجابی نُوں ساہمنے رکھدے ہن۔ سوادلی گل ایہہ ہے کہ اکھوتی سانجھے لفظاں دی وڈی گنتی تاں اجے کل ای اوہناں ساڈے ساہمنے دھکو زوری اپنی بولی دا حصہ بنائی ہے۔ تیجی تے سبھ توں وڈی گل ایہہ ہے کہ تسیں کیہو جیہے لسانیات دے ماہر ہو، جو کُجھ لفظاں دی سانجھ اتے بھروسہ کری بیٹھے ہو؟ نال ایہہ وی تاں دسو کہ جے سنسکرت بولی شک، پہلوی، یونانی وغیرہ ودیشی بولیاں توں لفظالی لے کے اپنے وچ کھپا سکدی ہے تاں اوس نُوں دیسی بولیاں وچوں مانگویں لفظ لینڑ توں کس نے ورجیا سی؟ کیہ سنسکرت ورتنڑ والے لوک عام لوکائی توں پرانہہ غاراں تے بھوریاں وچ رہندے سن۔ پھیر ایہہ وی تاں دسیا جاوے کہ پرانے پنڈتاں نے "دیسی" جاں "دیسج" کیہڑی لفظالی لئی ورتیا سی۔ آخر ایس لفظالی دا سوما کیہ سی؟ کیہ ایہہ اک دن

اجن چیتی اسمانوں اُتر آئی سی؟ ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ (11)، ڈاکٹر گوبند ناتھ راجگورو (12) تے دُوجے اِکو ساہے دیسی بولیاں دی وی گل کردے ہن اتے نال دے نال ساریاں بولیاں دی جننی سنسکرت نوں وی بتائی جاندے ہن۔ کدے ایہہ وی تاں دسو کہ دیسی بولیاں کیہڑیاں سن، اوہناں دے بولݨ والے کوݨ سن اتے اوہ اوڑک گمیاں کتھے؟ نالے ایہہ کیہ گل ہوئی کہ تسیں ویدی تے سنسکرت دی گل کرن ویلے دیسی بولیاں دا ناں تیک نہیں لیندے پر جدوں پراکرتاں تے اپ بھرنشاں دے کھوبھیاں وچ پھسدے ہو تاں اودوں دیسی بولیاں دا ناں ورت کے اپݨا پنڈا اجلھݨ وچوں کڈھݨ دا واہ لاوندے ہو۔ کیہ ویدی تے سنسکرت ویلے ایہہ موجود نہیں سن؟ والمیک دی راماٸݨ (سُندر کانڈ، سرگ 30، شلوک 19-17) ویکھو۔ اوس وچ کیویں دیسی بولی دی دس پائی گئی ہے۔ لِکھیا ہے کہ جدوں ہنومان سیتا کول جاوݨ لگدا ہے تاں سوچدا ہے کہ جے میں سنسکرت وچ گل کیتی تاں سیتا مینُوں راوݨ سمجھ کے ڈر جاوے گی۔ ایس پاروں مینوں عام بول چال دی بولی ورتݨی چاہیدی ہے۔ ایہہ کیہڑی بولی سی؟

ایہدے توں اُکا ای انکار نہیں کہ دیسی بولیاں (پنجابی وغیرہ) نے ویدی تے سنسکرت توں لفظ اودھارے لئے ہن پر اُنج نہیں جیویں بھارتی پنجابی لِکھیار اپݨیاں لِکھتاں وچ ہُݨ واڑدے پئے ہن۔ کیہ کدے سوچیا ہے کہ کل نُوں تہاڈی بولی دا لِکھتی رُوپ ویکھ کے آوݨ والیاں پیڑھیاں نے جے ایہہ آکھیا کہ 20ویں صدی دے پچھیکولے ادھ دی بول چال دی پنجابی وی ایہو ای سی تاں کیہ ایہہ ٹھیک ہوسی؟ پر ایہدا کیتا کیہ جاوے کہ تسیں اپݨی مصنوعی بولی دا بھانڈا آپے چوراہے وچ بھن دیندے ہو جیویں کہ ڈاکٹر ہربھجن سنگھ نے ماہنامہ ''اِکّی فروری'' وچ اک وار آپوں لِکھیا سی کہ میرے مونہہ زبانی لیکچر سُݨ کے اکثر لوک مینوں آکھدے ہن کہ تسیں تاں چنگی بھلی پنجابی جاݨدے ہو پر مضمون وغیرہ لِکھݨ لگیاں تہانوں کیہ ہو جاندا ہے کہ تہاڈی لِکھتی بولی اُکی سمجھ ای پلے نہیں پیندی۔

اوہناں ایس رسالے وچ فخر زمان دے ناول ''ست گواچے لوک'' اُتے تبصرہ ایہہ دسݨ لئی لِکھیا سی کہ اوہناں نُوں ''اصلی'' پنجابی بولݨی ای نہیں، لِکھݨی وی آوندی ہے۔ اوہناں دے ایس مضمون دا اوہناں دیاں دُوجیاں لِکھتاں نال ٹاکرا کر کے نِتارا کیتا جا سکدا ہے۔

گل دُوراڈی ٹُر گئی۔ اسیں دیسی بولیاں دی گل پئے کردے ساں۔ ویدی وچ ''اُکشن'' تے سنسکرت وچ ''بلی ورد'' ہے۔ جے مَن دی لئیے کہ لفظ ''بلد'' جاں ''بولد'' سنسکرت ''بلی ورد'' تُوں تدبھو ہے تاں سانُوں ایہہ دسیا جاوے کہ ایہناں ای معنیاں وچ ورتے جاوݨ والے لفظ ''ڈھگا'' تے ''داند'' کتھوں آئے ہن؟ انج ای کجھ ہور لفظ ویکھو۔

سنسکرت	پنجابی	سنسکرت	پنجابی
اکشی (اکھ)	اکھاں	شِر (سِر)	دھڑی، مُنڈی، ٹِنڈ
ارک	کوہٹی	اوشٹھ (ہونٹ)	بُلھ
پیشٹھ (پِٹھ)	کنڈ	انگشٹھ (انگوٹھا)	ٹُھٹھ
جیہوا (جیبھ)	توتو	کھرپر (کھوپڑی)	کھنی
پب (پیوݨ)	ڈبھݨ	ہست (ہتھ)	کر
کپس (کپاہ)	ونواڑھ، پھٹی	پَد (پَیر)	ڈگ
کیش (کیس)	پٹے، بودا، چُونڈا، جھنتے چُونے	امردیل	لُوت
گھوٹک (گھوڑا)	ٹٹو، ٹیر		

ایسے گل دا اک ہور وی پکھ ہے، جس ول دھیان سنت سنگھ سیکھوں نے دوایا ہے۔ اوہ لکھدے ہن ''ایہہ مَن یوگ ہے کہ دراوڑ تے آسٹرک بولیاں دا پربھاو (اثر) آریہ بولی اُتے مُڈھ قدیم توں ہوندا آیا ہووے گا، پر کیوں جو ویدی جاں سنسکرت دے پنڈت ایس نُوں دیو بھاشا (دیوتیاں دی بولی) مندے سن، اوہناں نے اپݨے دیا کرناں، کوشاں

(لغات) وغیرہ وچ کدھرے وی ایس وچ دراوڑ جاں ہور پربھاو دا ہوٹا سویکار (منیا) نہیں کیتا۔ جو شبد (لفظ) وی سنسکرت وچ باہروں آیا، اوس نوں اوہناں نے سنسکرت دے نچیاں وچ ہی ڈھال لیا جاپدا ہے۔ ایس کارن پچھلیاں بولیاں پراکرتاں وغیرہ وچ انجیہے پربھاو لبھنے اوکھے ہو گئے ہن....."

سیکھوں نے مثال کوئی نہیں دتی۔ اسیں اوہدی گل نوں انج اگانہہ ودھاوندے ہاں۔ ویدی وچ گھوڑے لئی، اشو अश्व ہے سنسکرت وچ ایہدی تھاں "گھوٹک" وی ورتیا گیا ہے۔ سوال ایہہ ہے کہ ایہہ لفظ آیا کتھوں؟ صاف ظاہر ہے کہ ایہہ دیسی بولیاں توں لیا گیا ہے۔ "گھوڑا" دا "گھوٹک" ایس پاروں بن گیا کہ سنسکرت وچ "ڑ" نہیں۔ "الف" ایس پاروں لاہ دتا گیا، کیوں جو سنسکرت دے گرامری اصول مطابق ایہنے مونث سمجھیا جاونا سی۔ "ک" نے "الف" دی تھاں لے لئی کیوں جو ایہہ سنسکرت دے سبھا دے مطابق ہے۔ ایوں اک دیسی لفظ (گھوڑا) نوں سنسکرت دے نچے وچ ڈھال لیا گیا ہے۔ ہُن جنے وی لکھیار ہن اوہ ایہو ای لکھی ٹرے آوندے ہن کہ "گھوڑا" لفظ "گھوٹک" دا تدبھو ہے۔ جیویں کہ اساں پہلاں دسیا ہے کہ پنجابی وچ "گھوڑا" لفظ دے نال نال "ٹٹو" تے "ٹیر" وی ورتیندا لبھدا ہے۔ ایہناں وچوں کیہڑا لفظ پنجابی دا مانگواں ہے، ایس ویلے ایہہ دسنا کھرا اوکھا ہے۔ سنسکرت وچ "ڑ" نوں "ٹ" وچ وٹاون دیاں کجھ ہور ونگیاں ایوں ہن۔

پنجابی:	بوڑھ	گھڑی	گھڑا	کپڑا	کیڑا	جڑھ	گھڑن	گھڑیسن
سنسکرت:	وٹ	گھٹی	گھٹ	کرپٹ	کیٹک	جٹ	گھٹن	گھرشٹ

ایہو جیہیاں کئی ہور وی مثالاں دتیاں جا سکدیاں ہن، جتھے سنسکرت نے دیسی لفظ نوں اپنے سچے وچ ڈھال کے اپنا بنا لیا ہے۔ ایہہ کوئی اچرج وی نہیں۔ ہر بولی دا ایہو اصول ہے کہ اوہ اپنے نچے وچ ڈھال کے ای مانگویں لفظ لیندی ہے۔ ایتھے انگریزی، فارسی تے عربی توں ونگیاں دتیاں جا سکدیاں ہن۔

کجھ دیسی لفظ سنت سنگھ سیکھوں (13) نے وی گنوائے ہن۔ جیہناں دا مول ویدی تے سنسکرت وچ نہیں لبھدا جیویں:

اڈ، گوڈا، بکل، کھوٹ، ڈھونڈ۔

انج ای ڈاکٹر اجاگر سنگھ (14) نے دسیا ہے کہ گورو نانک جی ولوں ایہہ دیسی لفظ ورتے گئے ہن جیویں:

اوہلی، کنکر، کماد، کڑیا، کروھ، کول، گھنڈھا، گھنگھرو، چوہڑا، جھنجھ، جھلمل، جھر جھر، جھلارے، ٹلپلے، بنڈ، بپے، تھرتھر، پوئر، پینگھرو، بلکبے، رُنّ، جھنٹ، بوہل، بھڑ بھڑ، لوری، وارولے۔

ڈاکٹر بلبیر سنگھ دل(15) نے گورو امرداس جی دی بولی بارے گل کردیاں دسیا ہے کہ اوس وچ گھٹ ودھ 12 فیصد لفظ دیسی ہن، جیہناں وچوں کجھ ایوں ہن۔ اگھلیئے، ایوڈ، جیوڈ، سمہرائی، گھائی، گھال، کھلے، جھال، جھلنبھلے، ویڑیا وغیرہ۔

لفظالی دے سلسلے وچ اک گل کرنی باقی رہ گئی ہے۔ اوہ ایہہ ہے کہ جے پنجابی کول پہلاں ای اپنی لفظالی موجود سی تاں پھیر اوس نے سنسکرت لفظ تت سم جاں تدبھو روپ وچ کیوں لئے؟ ایہہ سوال ایس سلسلے وچ سبھ توں اہم ہے۔ تاریخ دا مطالعہ سانوں دسدا ہے کہ حاکم جماعت دی لفظالی توں محکوم رعایا متاثر ہوئے بناں نہیں رہ سکدی۔ عرباں دے ایران اُتے مَل مارن مگروں کئی عربی لفظ فارسی لکھتاں وچ شامل ہو گئے جد کہ ایہناں عربی لفظاں دے ہم معنی فارسی لفظ پہلاں ای موجود سن۔ سانوں وی پتہ ہے کہ کئی عربی لفظ بعد وچ فارسی وچوں چھیکے وی گئے ہن تے اوہناں دی تھاں فارسی دے نجی لفظ رکھ لئے گئے ہن۔

اپنے گھر دی مثال لیندے ہاں۔ عرب، ترک، مغل تے انگریز اپنیاں بولیاں دی کنی کو لفظالی دے گئے ہن، ایہہ دسن دی لوڑ نہیں۔ کئی لفظ تاں اساں اوہ اپنائے ہن، جو

ساڈے کول ہے نہیں سن، پر کئی اجیہے وی ہن کہ دیسی لفظاں دے ہندیاں وی اسیں دُوجیاں بولیاں توں لئے لئے ہن۔ ''شہتیر'' تے ''مہیش''، ''تعویذ'' دیاں مثالاں اسیں اُتے دے آئے ہاں۔ انج ای فارسی لفظ ''ہندوانہ'' نوں سارا جہان ''ہدواٹا'' آکھدا ہے پر ایہدی تھاں ورتݨ لئی ساڈے کول ''متیرا'' پہلاں ای موجود ہے۔ انج ای ''ٹائم'' توں ''ٹیم'' بݨا لیا گیا ہے پر ''ویلا'' ساڈے کول پہلاں ای ہے۔ کئی ہور وی مثالاں دِتیاں جا سکدیاں ہن۔

اُتے دتی ساری بحث توں اسیں سِٹا ایہہ کڈھدے ہاں کہ بولیاں وچالے آپو وچ دان پردان ہوندا رہندا ہے۔ ایس توں سنسکرت جاں عربی تاں کیہ، دُنیا دی کوئی بولی نہیں بچی ہوئی۔ دُوجا ایہہ کہ سنسکرت پنجابی وچالے لفظالی دی جو سانجھ لبھدی ہے، اوس نُوں سنسکرت دے کھاتے پاوݨا غیر سائنسی تے لسانیات دے منے پرمنے اصول توں ناواقفی دی دلیل ہے۔

نال ای ایہہ وی گل ہے کہ ویدی تے سنسکرت ویلے دیسی بولیاں موجود سن۔ ایہناں دی موجودگی ای ایہہ ثابت کردی ہے کہ ویدی تے سنسکرت سماں پا کے پراکرتاں اپ بھرنشاں تے اجوکیاں بولیاں نہیں بݨیاں سگوں اوہو ''دیسی بولیاں'' اج پنجابی، سندھی، بنگالی وغیرہ اکھوندِیاں ہن۔

صَرف مگروں اسیں نحو (Syntax) دی گل چھوندے ہاں۔

اوہ سارے عالم جو اجوکیاں بولیاں نُوں ہند آریائی ٹبر دیاں آکھدے ہن، ایہہ مندے ہن کہ پنجابی (سنے ساریاں بولیاں دے) دا نحوی تانا بانا سنسکرت توں اُڈرا ہے۔ اسیں کُجھ مثالاں دیندے ہاں۔

1۔ سنسکرت وچ لفظاں دے اگانہہ پچھانہہ ہووݨ نال معنی نہیں بدلدے اتے نہ ای فقرہ نحوی طور تے غلط ہوندا ہے۔ مثلاً राम: लक्ष्मण उवाज (رام (نے)

لکشمݨ (نُوں) ماریا) وچ ترن لفظ ورتے گئے ہن۔ ایہناں لفظاں نُوں چھ طرح اگے پچھے کر کے لِکھیا جا سکدا ہے۔ پر ایہدے باوجود ایہدے معنی اوہو ای رہندے ہن۔ پنجابی وچ انج نہیں۔ جے اسیں لفظاں نُوں اگانہہ پچھانہہ کراں گے جاں تاں معنیاں وچ فرق پے جاوے گا۔ جاں پھیر نحوی طور تے فقرہ غلط ہو جاوے گا۔ جے اسیں پنجابی وچ ایہہ لکھیے، ''لکشمݨ نے رام نُوں ماریا'' تاں مفہوم بدل گیا۔ جے لکھیے ''ماریا رام نے لکشمݨ نُوں'' تاں ایہہ ترتیب پنجابی دی نحوی بݨتر دے خلاف ہے۔

2۔ اُتے اساں ایہہ وی ویکھیا ہے کہ فقرے وچ ''نے''، ''نُوں'' نہیں ورتے گئے۔ ایہہ وی سنسکرت دی خصوصیت ہے، جو پنجابی وچ غایب ہے۔ مثلاً سنسکرت فقرہ ''سَتھِر بھگتی یوگ سُلھبہ'' ایس فقرے وچ ''فعل'' کوئی نہیں۔ ایہدے باوجود ایہہ اپݨی تھاں اپݨے مکمل معنی دیندا ہے۔ ایتھے وی سارے حرفِ ربط چھڈ دتے گئے ہن۔ باݨ (ہرِش چرِتم) تے سبندھو (واسَودَتا) نے تاں کمال کر چھڈیا ہے۔ اوہناں دا اک فقرہ کئیاں کئیاں صفحیاں اتے پھیلیا ہوندا ہے۔ اوہ ''فعل'' نہیں ورتدے اتے فقرہ تدے مکمل ہوندا ہے، جدوں فعل ورتیا جاندا ہے۔

3۔ اُتلیاں گلاں توں سِدھ ہوندا ہے کہ دوناں بولیاں وچ مُڈھلا فرق ایہہ ہے کہ سنسکرت ترکیبی (Synthetical) اتے پنجابی تحلیلی (Analytical) بولی ہے۔

4۔ جنس: سنسکرت وچ ترن جنساں جیویں مذکر، مونث تے بے جنس (Neuter) ہن۔ اِکو معنیاں والے لفظ وکھ وکھ جنساں دے ہو سکدے ہن۔ مثلاً دار (दार) بھاریا (भार्या) تے کلتر (कलत्र) دے معنی ''ووہٹی'' ہن۔ پنجابی گرامر دے مطابق ایہہ ترِیوے لفظ مونث ہن پر سنسکرت وچ ایوں نہیں۔ [illegible]

لفظ مذکر، دُوجا مونث تے تیجا Neuter ہے۔ دُوجی گل ایہہ کہ پنجابی وچ صرف دو جنساں ہن۔

5۔ تعداد: سنسکرت وچ عربی وانگوں ترّن عدد ہن۔ 1۔واحد، 2۔جمع، 3۔تثنیہ (dual) پر پنجابی وچ صرف دو ای ہن۔

6۔ سنسکرت وچ مذکر جاں مونث پاروں غیر مصدری فعل (finnite verb) نہیں بدلدے۔ سنسکرت وچ बाल: गच्छति (مُنڈا جاندا ہے) یا बाला गच्छति (کُڑی جاندی ہے) وچ مُنڈے تے کُڑی دوناں لئی "گچھتی" لفظ ورتیا گیا ہے۔ جدکہ پنجابی وچ فعل دی حالت مذکر تے مونث دوناں لئی وکھری وکھری لبھدی ہے۔

7۔ سنسکرت وچ اندرلی تے باہرلی سَندھی دے اصول ہن۔ ایہدے مطابق جدوں دومصو تے اگڑ پچھڑ آجاوݨ تاں اوہناں وچ تبدیلی آجاندی ہے۔ مثلاً اندرلی سَندھی دی مثال ایہہ ہے نے ان ने+अन جدوں رَلائے جاݨ تاں ایہہ لفظ नेअन نہیں سگوں نَین नेयन لفظ بݨے گا۔ انج ای باہرلی سَندھی دے مطابق تے +اپی ते+आपि جدوں رلائے جاݨ تاں तेऽपि تھی دیسی۔ پنجابی وچ سندھی دا اصول ای کوئی نہیں۔ ودھیرے جان کاری لئی ویکھو: آر جی بھنڈارکر دی کتاب "فرسٹ بُک آف سنسکرت، بمبئی 1930ء صفحے 147-152۔

8۔ سنسکرت تے پنجابی دے ربط دے حرف وکھو وکھرے ہن۔

	अ	एन	स्य	आय	आत	इ	ए
سنسکرت:	ا	این	سیہ	آیہ	آت	!	اے
پنجابی:	نوں	تے	دا	لئی	توں	وچ	اُتے

دُوجی گل ایہہ ہے کہ ایہہ پنجابی وانگ وکھرے نہیں ورتیندے سگوں سنسکرت

وچ پچھیتر دے طور تے لفظاں دے نال جُڑے ہوندے ہن۔

انج ای وکھریویں دیاں چوکھیاں ساریاں مثالاں ہور وی دِتیاں جاسکدیاں ہن پر اوہ پڑھے لکھے لوکاں لئی چھڈ دِتیاں گئیاں ہن۔ کوئی وی سنسکرت دا ویاکرݨ موہرے دھر کے دوناں بولیاں دے آپو وچ دے وکھریویں دا نکھیڑا کیتا جاسکدا ہے۔

پرانے نظریے دے کُجھ حامیاں نے ایہہ ثابت کرن لئی وڈا ٹِل لایا ہے کہ پنجابی دے زمانہ حال، ماضی تے مستقبل سنسکرت دی دین ہن۔ آؤ ایہناں ول وی رتا کو دھیان مار لئیے۔

(ا) زمانہ حال: شیام دیو پراشر(16) تے دُوجے لکھیار دسدے ہن کہ زمانہ حال دے صیغیاں تے گردان اُتے سنسکرت دا "تھوڑا جیہا" اثر ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ پنجابی دے زمانہ حال دے صرف امدادی فعل سنسکرت دے ہن۔ پنجابی گردان ایوں ہے:

	واحد	جمع
غایب	ہے (اے)	ہن (نیں)
حاضر	ہیں (ایں)	ہو (او)
متکلم	ہاں (آں)	ہاں (آں)

اوہ آکھدے ہن کہ ایہہ امدادی فعل "آس" (आस ہونا) توں وجود وچ آئے ہن۔ اگوں سنسکرت دی مثال ایوں دیندے ہن۔

غایب	(استی)	अस्ति	(سلستی)	सल्ति
حاضر	(اسی)	असि	(ستھ)	स्थ
متکلم	(اسمی)	अस्मि	(سمہ)	स्म:

اوہ آکھدے ہن کہ سنسکرت دے अस्ति (استی) وغیرہ توں اُسرے رُوپ پنجابی

وچ "ہے" وغیرہ ہن۔

ایتھے ویکھن والی گل ایہہ ہے کہ زمانہ حال دے فعلاں دیاں گرداناں بارے تاں آپوں مندے ہن کہ دوناں وچالے کوئی سانجھ نہیں لبھدی۔ دعویٰ ایہہ کیتا جاندا ہے کہ امدادی فعلاں دی گردان اُتے "تھوڑا جیہا" اثر ہے۔ دوناں بولیاں دیاں گرداناں اساں لکھ دتیاں ہن۔ واچن ہارے آپے نتارا کر سکدے ہن کہ دوناں وچالے اُکی کوئی سانجھ نہیں۔

(ب) زمانہ ماضی: شیام دیو پراشر نے ایہدے بارے تاں مُڈھ وچ ای مَن لیا ہے کہ "سنسکرت دے زمانہ ماضی دیاں رُوپاں دا پنجابی تے نہ ہوئے ورگا اثر ہے پر سوادی گل ایہہ ہے کہ ایہہ گل منن دے باوجود ڈیڑھ صفحہ لکھ چھڈیا ہے۔

(ج) زمانہ مستقبل: شیام دیو پراشر نے ایہدے بارے لکھیا ہے کہ پنجابی وچ ایہدے دو امدادی فعل ورتیندے ہن۔ پہلے نال گردان ایوں ہے۔

	واحد	جمع
غایب	سی	سن
حاضر	سیں	سو
متکلم	ساں	سُوں

ایہہ سنسکرت وچ ایوں ہن۔

	واحد		جمع	
غایب	स्यति	(سیتی)	स्यन्ति	(سینتی)
حاضر	स्यसि	(سیَسی)	सयथ	(سیتھ)
متکلم	स्यमि	(سمّی)	स्यामः	(سیامہ)

پراشر نے سنسکرت توں مثال ایوں دتی ہے۔ चालष्यति = چال شیتی (چلسی)

चालष्यन्ति = چل شیلتی (چلسن) وغیرہ۔ ایتھے وی آپے ای نتارا ہو جاندا ہے کہ سنسکرت تے پنجابی دا آپو وچ کوئی سانگا نہیں۔

انج ای "گا" ورتیندے زمانہ مستقبل دیاں مثالاں دے کے ثابت کرن دا ٹِل لایا کہ ایہہ پنجابی صیغیاں دے نیڑے ہن۔ پر گل کسے طرح بنی نہیں۔

باقی دیاں نحوی بجھراں نوں تاں ایہہ سارے آپے ای مندے ہن کہ اوہناں دا پنجابی نال دُور دا وی تعلق نہیں۔

مکدی گل ایہہ ہے کہ پنجابی نوں ہند آریائی ٹبر دی بولی ثابت کرن لئی ایہناں سارے عالماں کول اِکو اِک ای سوما ہے اتے اوہ ہے کہ کُجھ لفظاں دی سانجھ۔ بس ہور کجھ نہیں۔ لسانیات دے عالم ایس سانجھ نوں کدے وی اہمیت نہیں دیندے۔ اوہ آکھدے ہن کہ ہزاراں ورھیاں توں بولیاں وچالے لفظاں دا دان پردان ہوندا اُر یا آرہیا ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ "کیہنے کیہ دِتا اتے کیہ لیا" بارے، ہزاراں ورھیاں دی وِتھ مگروں نرنا کرنا کھرا اوکھا ای نہیں، ناممکن وی ہے۔ ایسے گل نوں اک ہور طرح وی آکھ سکدے ہاں۔ دُوجیاں بولیاں توں کُجھ لفظ پنجابی وچ تاں ساڈے ساہمنے داخل ہوئے ہن جیویں......

عربی: اللہ، حمد، شریک، رزق، خلق، حکم، صفت، رضا، طلب، محتاج، معلوم، قیمت، قیامت، لائق، لفظ، خاص، معاملہ وغیرہ۔

فارسی: سیاہ، گمان، دَم، درد، دانا، دور، دوست، پیالہ، بہانہ، بے پرواہ، راہ، رنگ، خاک، گناہ، چاکری، بازی وغیرہ۔

انگریزی: سکول، سٹیشن، فارم، سنتری، ڈاکٹر، یونیورسٹی، لالٹین، بُوٹ، پستول، بوتل، ٹکٹ، بلب، سینما، فلم، پنسل، ریڈیو، ٹیلیویژن وغیرہ۔

پر سوال ایہہ ہے کہ تھلے دِتے لفظ پنجابی لفظالی وچ کدوں آئے تے کیویں شامل ہوئے۔

مُنڈا: ڈھیم، ڈھیلا، دھینھ، ڈھوڑ، گورا، ناڑ، اِرکھا، برچھا، ڈھال، بھنڈار، گھائی، پھانک، آرا، ڈانگ، سوٹا، ڈنڈا، بنڈ، رَچھ، پیہڑی (نسل)، چوٹی، چنگیر، ڈالا، ہانڈی، چاٹی، بِلد، لَپ، مُنڈی، کنڈ وغیرہ۔

دراوڑی: پھَل، نیلا، شام، چٹی، وَلا، ول، موتی، کتری، پٹڑ، کوہٹ، اَٹی، لُوٹ، دل (دلڑ، گھیرا) سَن، گھڈ، گُھر، چھتال، پگڑی، کالا، پُٹ، ٹو (کوڈ)، سُرنگو (سوگڑن) وغیرہ۔

جیویں اساں مُڈھ وچ گل کیتی ہے۔ ایہہ دھرتی کروڑاں ورھیاں توں آباد ہے۔ وکھ وکھ ویلیاں وچ ایتھے وکھ وکھ نسلی گروہ جیویں نیگریٹو، آسٹرک، دراوڑ، منگول، آریہ، شک (سیتھیین) کشان، ہُون، چینی، ترک، عرب، پٹھان، ایرانی، انگریز تے ہور خبرے کیہڑے کیہڑے لوک آوندے رہے ہن۔ ایہہ نسلی گروہ تے قوماں پنجاب وچ آوندیاں رہیاں تے ایتھوں دی مقامی وسوں وچ گُھل مِل کے وسدیاں رہیاں سن۔ ایہہ لوک اپنے نال اپنیاں بولیاں لیاوندے سن۔ ایہناں وچوں ویدی، فارسی تے انگریزی ایتھے لِکھتاں دیاں بولیاں دا ذریعہ دی بنیاں۔ باقی دیاں بولیاں دی لفظالی دا اج اُکا ای پتہ نہیں لگدا کہ اوہناں دی لفظالی کیہڑے ویلے ملکوے جیہے پنجابی بولی دا اَنکھڑواں انگ بن گئی۔

فارسی دیاں ڈکشنریاں چک کے ویکھ لوو۔ اوہناں وچ چوکھے سارے لفظ ایہے لبھدے ہن، جیہناں دے وَٹے ہوئے رُوپاں (تدبھو) دے باوجود اسیں اوہناں دا اصلا پچھان لیندے ہاں کہ اوہ مقامی بولیاں وچوں لئے گئے ہن۔ ڈاکٹر محمد باقر ہوراں اپنی کتاب (17) وچ ایہے کئی لفظاں دی دس پائی ہے۔ ایہناں فارسی ڈکشنریاں وچ دَبھ نُوں دابہ، جھنڈ نُوں جھمن، چام چڑک نوں چمرک، تارا میرا نُوں تره مره، بوبکرا نُوں بوکر، چِڑا نُوں چره وغیرہ لکھیا ہویا لبھدا ہے۔ اسیں ایہناں لفظاں نُوں ایس پاروں سنجان سکے ہاں

کیوں جو ایہہ اج کل دی گل ہے۔ ایہہ اوددوں دی گل ہے جدوں اسیں اپنیاں بولیاں بارے نچیت ہو چکے ساں اتے ڈکشنریاں لِکھن والیاں نے وی اوہناں بارے "ہندی الاصل" ہوون دی دس پا دِتی سی۔ ویدی وچوں دیسی لفظالی لبھنی ودھیری اوکھی جاپدی ہے کیوں جو اوددوں ڈکشنریاں لِکھن دا رواج ای نہیں سی۔ جے "نِرکت" وغیرہ لِکھیاں وی گئیں اتے اوہناں وچ پنگریویں (Etymology) دی گل دی وی گئی تاں اج ساڈے پلے کُجھ نہیں پیندا۔ ایس گل نُوں ودھیرے کھولن لئی میں مثال دیندا ہاں۔ یاسک نے "نِرکت" وچ لکھیا ہے: شوَتِرگتی کرما کمبوجیتو ایو بھاشتے یعنی لفظ "شوَتی" فعل دے طور تے کمبوجاں دی بولی وچ "جاوݨ" دے معنیاں وچ ورتیا جاندا ہے۔ ہُن اج تائیں ایہہ ای نِرنا نہیں ہو سکیا کہ کمبوج کون سن۔ تفصیل لئی ویکھو ایچ ڈبلیو بیلی دا مضمون "Ancient Kamboja" (18)۔

ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹر جی (18/A) آکھدا ہے کہ آریہ جدوں ایتھے آئے تاں پنجاب توں لے کے بنگال تائیں مُنڈا تے دراوڑ قبیلیاں دی وسوں سی۔ ایس وسوں دے پتہ ہوون دے باوجود اج اسیں پکا تھِتھا ایہہ نہیں آکھ سکدے کہ مُنڈا تے دراوڑاں نے سانوں کیہہ دتا تے کیہہ لیا سی۔ آریاں دے آوݨ مگروں ایہناں وچوں کُجھ لوک ایتھوں ٹُر گئے تے اگانہہ جا کے آباد ہو گئے۔ کُجھ ایتھے ای وسدے رہے۔ ویدی وچ ایہناں دے کیہڑے کیہڑے لفظ رَل گئے، اج ایہہ نتارا کرنا اوکھا ای نہیں، ناممکن وی ہے۔ سنیتی کمار چیٹر جی نے کُجھ لفظاں دا کھوج لایا ہے۔ ایہہ اوہ لفظ ہن، جو تتسم رُوپ وچ اج وی دراوڑی بولیاں وچ ورتیندے ہن پر اوہناں لفظاں دا کیویں کھرا نپیا جا سی، جیہناں دا روپ آریاں دے اپنے اُچارن، اپنیاں، نجیاں وچ ڈھالن جاں پھیر مخصوص تحریری اصولاں پاروں اُکا ای وٹ گیا ہے۔

جتھوں تائیں سنسکرت تے پراکرتاں دا تعلق ہے، ایہہ بول چال دیاں نہیں

سگوں ادبی بولیاں دی حیثیت وچ ساڈے تائیں اپڑیاں ہن۔ ادبی بولیاں نچیاں گھٹ، مصنوعی تے بناوٹی وڈھیرے ہوندیاں ہن۔ ایس پاروں اوہناں بارے ایہہ کھوج لاونا کہ اوہ کیہڑے علاقے دِیاں سن اتے اوہناں وچ کیہ کیہ کجھ کدھروں کدھروں آ کے شامل ہویا، وڈا اوکھا ہے۔ ایہہ نکھیڑا تاں ہور وی اوکھا ہے کہ لفظالی دی سانجھ کیہدے کھاتے وچ پائی جاوے تے کیوں پائی جاوے۔ پرانے پنڈت کجھ یورپی لکھیار تے اجو کے بھارتی لِکھیار سنسکرت دے کھاتے ای پائی جاندے ہن۔ اِک وَلے دان والی گل نہ بجدی ہے، نہ صحیح ہے۔ پر کیوں جو مڈھوں ترُی آ رہی لیہہ اتے پیر دھرنے اوہ اپنا ایمان سمجھدے ہن، ایس پاروں اوہ پیر تے ٹھیڈے کھاندے ہن۔ ڈنی چندر (19) شور سینی اپ بھرنش نُوں، ڈاکٹر موہن سنگھ(20) آبھیری نُوں، ڈاکٹر گوپال سنگھ دردی (21) تے ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی (22) شور سینی پراکرت نُوں، ڈاکٹر ودیا بھاسکر اَرُن (23) پیشاچی نُوں اتے ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ (24) کیکیہ اپ بھرنش نُوں پنجابی دا مُول مَندے ہن۔ چھیکولا لکھیار (25) اک ہور تھاں پنجابی نُوں سِدھی ویدی توں پھُٹی وی آکھدا ہے۔ سوادلی گل ایہہ ہے کہ ایہناں دے ایس فیصلے دی بنیاد دو چار اوہ سانجھے تَت ہوندے ہن، جو لبھن والے نُوں رکتوں نہ رکتوں، کسے نہ کسے شکل وچ لبھ ای پیندے ہن۔ ایہناں نُوں ویکھدیاں میں تاں ایہہ سوچ رہیا ساں کہ کیوں نہ میں اعلان کر دیاں کہ پنجابی دا مُول جاں سوما چینی بولی (16) ہے کیوں جو ایہناں دوناں وچالے مینوں وی کجھ سانجھی ہے جیویں:

(ا) پنجابی تے چینی دا Tonal System اک دُوجے نال رلدا ہے۔

(ب) اک چینی، پنجابی لفظ، ''ڈھڈ'' وڈے سوکھے ڈھنگ نال اُچار سکدا ہے جدکہ ہور کوئی وی نسلی جاں لسانی گروہ ایس لفظ نُوں پنجابیاں وانگوں نہیں بول سکدا۔

(ج) پنجابی لفظ ''دا'' ایہناں ای معنیاں وچ چینی وچ وی ورتیندا ہے جیویں ''تھادا چیا'' (اوس دا گھر) ''خانہ داما'' (خان دا گھوڑا)۔

(د) پنجابی تے چینی وچ تکرار لفظی دی ورتوں ہوندی ہے جیویں ماں ماں (ہولی ہولی) تھین تھین (روز روز) وغیرہ۔

(ر) پنجابی تے چینی وچ ''ڻ'' تے ''ڑ'' دیاں واجاں موجود ہن۔ ''ڑ'' دی واج نہ ویدی وچ سی اتے نہ ای سنسکرت وچ ہے۔

(س) ڈھیر ساری لفظالی دوناں بولیاں وچ سانجھی ہے جیویں:

پنجابی:	شہنہ	چاچی	بیا (دُوجا)	ہلا	تھوڑا	ماں/ماما	کھو (کہو)
چینی:	شی	تائی	بیا	ہاؤلا	تی اڑ	ما	کھوسو

ایہدے توں وکھ صَرفی تے نحوی قاعدیاں وچ وی پنجابی تے چینی وچالے کُجھ سانجھ لبھدی ہے۔ کیہ ایہناں ساریاں سانجھاں توں ایہہ سِٹا کڈھ لیئے کہ چینی بولی پنجابی دی اک شاخ ہے۔ جاں پنجابی دا مُول چینی بولی ہے؟ گل اوہو ای ٹھیک ہے، جو اساں پہلے آکھی ہے۔ اوہ ایہہ کہ پنجابی نہ تاں مُنڈا تے دراوڑی ٹبر دی ہے اتے نہ ای ہند آریائی ٹبر نال تعلق رکھدی ہے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی، جدوں مُنڈا تے دراوڑی بولن والے ایتھے آئے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی، جدوں ویدی بولن تے سنسکرت لکھن والے ایتھے آئے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی جدوں شک، پہلوی، یونانی بولن والے ایتھے آئے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی، جدوں عربی، فارسی، انگریزی تے اردو بولن والے ایتھے آئے۔ سبھناں نال ایہدے ولوں دان پردان ہویا ہے۔ ساریاں بولیاں دا ایہو وہار ہے۔ لفظالی دیاں کجھ سانجھاں پاروں ایس نُوں کسے لسانی ٹبر نال جوڑنا اکا ای غلط ہے، بے تھہوا ہے۔

ورتیاں کتاباں

1. George Grierson, op. cit., (Vol. I), Page-127.

2. S.K. Chatterji, "The Origin & Development of Bengali Language, Page-30.

3. V.G. Tagare, op. cit., Page 5-7.

4. H.T. Colebrooke, op. cit., Page-25.

5. T. Burrow, op. cit., Page 56 & 375.

6۔ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، اوہو ای، صفحہ 214

7۔ڈاکٹر عبدالکریم سندھیلو، "تحقیقات لغات سندھی" سندھی ادبی بورڈ، جامشورو، 1980ء، صفحہ 137

7/A۔سنت سنگھ سیکھوں، اوہو ای، صفحہ 171

8۔پرپولا تے ذوجے (بحوالہ: سندھی بولی جوئن بنیاد، ڈاکٹر غلام علی الانا، زیب ادبی مرکز، حیدرآباد، 1974ء، صفحہ 38)

8/A. D.R. Bhandarkar op. cit., Pages-8-9.

9. Burrow, op. cit., ch.8.

10۔پروفیسر شیام دیو پراشر۔ اوہو ای، (گورمکھی)

11۔ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، اوہو ای، صفحہ 202 تے 214 (گورمکھی)

12۔ڈاکٹر گوبند ناتھ راجگورو، اوہو ای۔ ہور ویکھو: "اپ بھرنش اتے پنجابی" ماہنامہ "پنجابی دُنیا" پٹیالہ (بھاشا انک) مارچ اپریل 1965ء، صفحہ 176۔ (گورمکھی)

13۔سنت سنگھ سیکھوں اوہو ای، صفحہ 171 (گورمکھی)

14۔ڈاکٹر اجاگر سنگھ" پرکھ" شمارہ II، 1970ء۔ (مضمون: "گورونانک جی دی بھاشا") (گورمکھی)

15۔ڈاکٹر بلبیر سنگھ دل،" پرکھ" شمارہ I، 1970ء۔ (مضمون: گوروامرداس جی دی بولی) (گورمکھی)

16۔پروفیسر شیام دیو پراشر، اوہو ای۔ (گورمکھی)

17۔ڈاکٹر محمد باقر "اردوئے قدیم" مجلس ترقی ادب، لاہور، 1972ء صفحے 3-23۔

18. Iran & Islam (Ed. C.E. Bosworth), Edimburg, 1971, Page-65.

18/A. Dr. S.K. Chatterji, "Indo-Aryan & Hindi", Ahmedabad, 1942.

19۔پروفیسر دُنی چندر، اوہو ای، صفحہ 65 (گورمکھی)

20. Dr. Mohan Singh, "An Introduction to Punjabi Literature", 1951, Page-237.

21۔ڈاکٹر گوپال سنگھ دردی، "پنجابی ساہت دا اتہاس" لاہور، 1925ء صفحہ 26 (گورمکھی)

22۔ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی" پنجابی ساہت دا اتہاس" لدھیانہ، 1955ء صفحہ 17 (گورمکھی)

23۔ڈاکٹر ودیا بھاسکر ارن" پنجابی بھاشا دا اتہاس" لدھیانہ، صفحہ 252-256 (گورمکھی)

24۔ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ" پنجابی بولی دا نکاس تے وکاس" لدھیانہ 1971ء صفحہ 255 (گورمکھی)

25۔ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ" پنجابی بولی دا پچھوکڑ" صفحہ 181

26۔خاطر غزنوی، اورینٹل کالج میگزین، لاہور 1974ء (مضمون: "چینی اور برصغیر کی پاکستان و ہند کی زبانوں میں مماثلت"

پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی

(روزنامہ ''امروز'' لاہور میں 27 ستمبر 1959ء کو شائع ہوا)۔

ماہرین لسانیات نے دنیا کی زبانوں کو نو خاندانوں میں تقسیم کیا ہے۔ ان میں انڈو یورپین سب سے بڑا خاندان ہے جس میں یورپ اور ایشیا کی مشہور زبانیں مثلاً سنسکرت، لاطینی، فارسی، انگریزی، جرمن وغیرہ شامل ہیں۔ پنجابی زبان کو انڈو یورپین خاندان کی ہند آریائی زبان کہا جاتا ہے۔ اس مضمون میں ہم یہ جائزہ لیں گے کہ آیا پنجابی زبان خالص ہند آریائی شاخ سے تعلق رکھتی ہے یا اس میں دوسرے خاندانوں کے اجزا بھی ملتے ہیں۔

جب تک کسی ملک کی تاریخ پیش نظر نہ ہو، یہ جائزہ لینا محال ہے۔ رگ وید کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ آریاؤں کی آمد سے قبل سپت سندھو (مغربی پاکستان) میں کچھ اور قومیں آباد تھیں، جن کے لئے ویدوں میں دسیو، انسر، نشادھ، پشاچ اور راکھشش وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ یہ بھی ہمیں بتایا گیا ہے کہ وہ عجیب زبان بولتے تھے۔ ان کے رسم ورواج آریوں سے قطعاً مختلف تھے۔ وہ قربانی نہیں دیتے تھے اور نہ دیوتاؤں کی پرستش ہی کرتے تھے۔ گذشتہ چالیس پچاس برس میں ہڑپہ، موہنجودڑو، کوٹ ڈیجی،

میں جو کھدائیاں ہوئی ہیں، ان میں سے بھی اس نظریہ کو تقویت ملی ہے کہ آریاؤں کی آمد سے پیشتر یہاں کچھ اور قومیں آباد تھیں۔ یہ دوسری بات ہے کہ آریاؤں کی برتری ظاہر کرنے والے کچھ عالم ان دفینوں کو بھی آریائی تہذیب کے نمونے ثابت کرنے کے طلبگار ہوں لیکن اکثر اصحاب کا خیال ہے کہ اس تہذیب کے بانی دراوڑیا ان کے پیشرو تھے۔ متعلق

بہرحال یہ محض قیاس آرائی ہے۔ چار پانچ ہزار سال کی قدیم تہذیب کے بیک جنبش قلم فیصلہ نہیں کیا جا سکتا۔ ڈاکٹر رادھا کمود مکرجی اپنی کتاب (HINDU CIVILIZATION) میں اس مسئلہ پر خیال آرائی کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ اس علاقہ سے دستیاب ہونے والی کھوپڑیوں کا مطالعہ بے حد ضروری ہے۔ ہندوپاک برصغیر میں موہنجودڑو (سندھ) ہڑپا (پنجاب) نل (بلوچستان) بیانہ (آگرہ) تنیولی (جنوبی ہندوستان) وغیرہ مقامات سے معدودے چند کھوپڑیاں ملی ہیں۔ سیتارام کوہلی کے بیان کے مطابق موہنجودڑو سے پندرہ کھوپڑیاں ملی ہیں، جو چار مختلف اقسام ظاہر کرتی ہیں۔ پہلی قسم میں ایسی کھوپڑیاں ہیں، جو عراق عرب کی دریافت شدہ کھوپڑیوں سے مشابہت رکھتی ہیں۔ اس کے علاوہ تنیولی (جنوبی ہندوستان) میں پائی جانے والی کھوپڑیوں اور لنکا کے ویداہا لوگوں کی کھوپڑیوں کے ساتھ بھی کسی حد تک ملتی جلتی ہیں۔ دوسری قسم میں چھ کھوپڑیاں ہیں۔ یہ بھی پہلی قسم کی مانند ہیں لیکن ان میں پہلی قسم کی نسبت دماغی سختی کم معلوم ہوتی ہیں۔ یہ ان سے بہت مشابہت رکھتی ہیں۔

تاہم ڈاکٹر مکرجی نے ان کھوپڑیوں کے مطالعہ سے یہ نتیجہ اخذ کیا ہے کہ ہمارے ملک میں سب سے پہلے حبشی (نگریٹو) نسل کے لوگ وارد ہوئے تھے۔ ان ہی لوگوں نے یہاں کمان ایجاد کی تھی۔ ان کے بعد پروٹو آسٹر لائیڈ نسل کے لوگ آئے۔ آج سے نصف صدی پیشتر یہ نظریہ عام تھا کہ یہ لوگ آسٹریلیا سے ہندوستان میں آئے تھے یا جرمن سکالر شمڈٹ کے قول کے مطابق نیوگنی سے آئے تھے لیکن جدید تحقیقات کی رو سے یہ نسل فلسطین

کے قرب وجوار سے چلی تھی۔ اس نسل کے لوگ پنجاب سے لے کر نیوزی لینڈ اور مڈغاسکر سے ایسٹر آئلینڈ تک پھیلے ہوئے ہیں۔ کول، بھیل، سنتھال وغیرہ قومیں اسی نسل سے متعلق ہیں اور منڈا خاندان کی زبانیں بولتے ہیں۔ ان کے بعد شمال مغربی راستوں کے ذریعہ دراوڑ نسل کے لوگ برصغیر ہندو پاک میں وارد ہوئے اور اپنے ہمراہ عراق، عرب اور ایشیائے کوچک وغیرہ علاقوں کا تہذیب وتمدن لائے۔ سکلیٹر وغیرہ عالموں نے یہ بھی نظریہ پیش کیا ہے کہ شمالی مغربی راستوں کی بجائے یہ پہلے جنوبی ہندوستان میں پہنچے تھے اور پھر تمام ہندوستان پر چھا گئے۔ ان کا خیال ہے کہ زمانہ ماقبل از تاریخ میں بحیرہ عرب کی جگہ خشکی تھی، جو افریقہ سے ملی ہوئی تھی اور اس علاقہ کا نام "لیموریا" تھا۔ لیکن یہ نظریہ اب جھٹلایا جا چکا ہے اور یہی تسلیم کیا جا چکا ہے کہ دراوڑ بلوچستان سے ہوتے ہوئے ہندوستان میں آئے تھے کیونکہ بلوچستان کے کچھ علاقوں میں براہوئی نام کی ایک ایسی زبان بولی جاتی ہے جو دراوڑی خاندان سے تعلق رکھتی ہے۔ صرف سر رابرٹ رزلے نے اپنی کتاب "ہندوستان کے باشندے" میں تھوڑی سی ترمیم کے ساتھ کہ کول، بھیل، اور دراوڑ ایک ہی نسل سے ہیں، ڈاکٹر مکرجی کی تحقیقات پر صاد کیا ہے۔

مندرجہ بالا مختلف نسلوں کی آمد کے زمانے کا تعین نہیں کیا جا سکتا۔ بہرحال آج سے چار ہزار سال پیشتر آریہ یہاں پہنچ چکے تھے۔ اور اگر ہم "ہندو ہسٹری" کے مصنف اکشوئے کمار مزمدار کی بات مان لیں تو آریوں نے 2800ق م تک مشرقی افغانستان، کشمیر اور پنجاب وغیرہ پر قبضہ کر لیا تھا۔

آریوں کی جنم بھومی کے بارے میں شدید تر اختلافات ہیں۔ ویدوں میں چند ایک علاقوں کے اشارے ملتے ہیں لیکن ان مقامات کو تعین کرنے میں اختلاف ہیں۔ مثلاً رگ وید (5-27-VI) میں "ہری یو پویا" کا ذکر آیا ہے۔ ایک مصنف نے اسے یورپ قرار دیا ہے لیکن اس کے برعکس سیتا رام کوہلی اسے ہڑپہ سے تعبیر کرتے ہیں۔ اسی طرح "مدھیہ

بھومی" سے وسط ایشیا اور "اتر کرو" سے سائبیریا (روس) معنی لئے گئے ہیں۔ ایک گروہ ایسا ہے جو سکنڈے نیویا کے علاقوں کو آریوں کا ٹھکانہ قرار دیتا ہے۔ اس کے برعکس "رگ ویدک انڈیا" کے مصنف نے اپنا زور قلم اس پر صرف کر دیا ہے کہ آریہ لوگ ہندوستان کے اصل باشندے تھے اور کہیں باہر سے نہیں آئے تھے۔ سب سے دل لگتی بات ڈاکٹر مکرجی نے کی ہے کہ اگر آریہ باہر سے نہ آئے ہوتے تو وہ یہاں کے باشندگان کو داس، راکھشش وغیرہ ناموں سے کیوں پکارتے اور ان پر کڑی تنقید نہ کرتے۔ بہرحال رگ وید کو احاطہ تحریر میں لانے سے پیشتر آریہ لوگ کبھ (کابل) سوستو (سوات) کرمو (کرم) گومتی (گومل) سندھو (سندھ) سوس (سوہاں) وتستا (جہلم) سکنی (چناب) پرشنی (راوی) دپاش (بیاس) شندری (ستلج) اور گنگا جمنا کی وادیوں میں قدم جما چکے تھے۔ اگر ہم کوشش کریں تو ویدوں اور پرانوں سے بعد کی تاریخ بھی مرتب کر سکتے ہیں۔ سب سے...... بھرت اور ان کے معاصرین کا ذکر ملتا ہے اس کے بعد ہندوستان کی تاریخ خاموش ہو جاتی ہے۔ اس کی شاید وجہ یہ ہے کہ وہ علاقے جو اب مغربی پاکستان کہلاتے ہیں ایرانی سلطنت میں شامل کر لئے گئے تھے۔ ایرانی کتب تواریخ کے مطابق ہنجامنشی خاندان کے بانی بادشاہ کوروش (558ق م تا 530ق م) نے سب سے پہلے ادھر کا رخ کیا اور بہت سے علاقے کو زیر نگین کر لیا۔ اس کے بعد دارا (522ق م تا 486ق م) نے 517ق م میں سکائیلا کس نامی ایک یونانی کو دریائے سندھ کی راہگذر دریافت کرنے کے لئے بھیجا۔ ہمیں یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت سپت سندھو (مغربی پاکستان) دو حصوں میں منقسم تھا۔ اور دریائے سندھ کے مغربی کنارے پشکلاوتی اور مشرقی کنارے پر ٹیکسلا نام کی حکومتیں تھیں۔ ایرانیوں کے فوراً بعد یونانی سکندر اعظم (326ق م) کی سرکردگی میں اس خطے پر چڑھ دوڑتے ہیں اور 100ء تک کسی نہ کسی رنگ میں یہاں مسلط رہتے ہیں۔ اسی زمانہ میں یہاں کے باشندوں نے آرامی، کھروشٹی اور یونانی رسم الخطوں سے آگاہی حاصل کی۔ یونانیوں

کے بعد شک، پارتھین اور کشان قومیں ادھر کا رخ کرتی ہیں۔ سمدر گپت (320ء) نے جب آنکھیں بند کی ہیں تو تمام غیر ملکی قومیں اپنا اقتدار کھو چکی تھیں۔ اسی خاندان کے بادشاہ سکند گپت کی موت پر ایک دفعہ پھر ایک غیر ملکی قوم ہمارے ملک پر چڑھ آئی اور اس نے ہون سرداروں تورمان اور مہرگل کی سرکردگی میں بعض علاقہ پر قبضہ کر لیا۔

اس مضمون میں اتنی گنجائش نہیں کہ ان تمام حملہ آوروں کا ذکر بالتفصیل کیا جائے جو یکے بعد دیگرے یہاں وارد ہوئے اور اپنے کچھ نشانات چھوڑ گئے۔ لیکن مختصر ذکر کئے بغیر چارہ بھی نہیں ہے کیونکہ جب تک ہم یہ تعین نہ کر لیں گے کہ کون اور کس نسل سے تعلق رکھنے والے لوگ یہاں آئے، پنجابی زبان پر ان کے اثرات کی نشان دہی کرنا امر محال ہے۔ اب مسلمانوں کی آمد کا مختصراً ذکر کر کے میں زبان کی طرف آؤں گا۔ 720ء میں محمد بن قاسم اپنے لشکر کے ہمراہ سندھ میں وارد ہوا۔ اس کے بعد 830ء میں مسلمانوں نے کابل فتح کیا تو اس جانب سے راستے کھل گئے اور بزرگان دین اسلام کی تبلیغ کے لئے جوق در جوق آنے لگے۔ 1021ء میں محمود غزنوی نے پنجاب فتح کیا۔ 1526ء میں مغل آئے اور متحدہ ہندوستان کے کونے کونے میں اسلام کی روشنی پھیل گئی۔ موجودہ حالات میں حتمی طور پر کچھ نہیں کہا جا سکتا کہ آریوں کی آمد سے قبل ہمارے علاقہ کی کونسی زبان تھی کیونکہ ہڑپہ اور موہن جوداڑو سے دریافت شدہ تحریریں ابھی تک نہیں پڑھی جا سکیں۔ لیکن مندرجہ بالا تاریخ کی روشنی میں ہم یہ نظریہ ضرور قائم کر سکتے ہیں کہ جو بھی زبان یہاں بولی جاتی تھی، اس پر علی الترتیب منڈا، دراوڑی، سنسکرت، سیتھین، پہلوی، یونانی، عربی، فارسی، پشتو اور انگریزی زبانیں اثر انداز ہوئیں۔ پہلی دو زبانیں بذات خود علیحدہ علیحدہ خاندانوں کی سرچشمہ ہیں۔ ان کی تحتی زبانوں کا ہمارا مطالعہ نفی کے برابر ہے، اس لئے ہم ان میں سے کسی کو بنیاد مان کر بات نہیں کر سکتے۔ ان کے بعد سنسکرت زبان ہے۔ اس پر علمائے لسانیات نے کافی تحقیق کی ہے۔ اس لئے اسی زبان کو پیش نظر رکھ کر پنجابی زبان کے متعلق کوئی واضح بات کی جا سکتی ہے۔

ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹر جی نے سنسکرت زبان کو تین ادوار میں تقسیم کیا ہے۔

پہلا دور 1500 ق م تا 400 ق م ہے۔ ان کا خیال ہے کہ اسی دور میں چاروں وید لکھے گئے تھے اور سنسکرت زبان بولنے والے مقامی الفاظ کو اپنا چکے تھے۔ یہی وجہ ہے کہ ویدوں میں پھل، نیلا، ول (خوبصورت) شام، پوجنا وغیرہ الفاظ ملتے ہیں۔ لطف کی بات یہ ہے کہ یہ تمام الفاظ تھوڑے سے ردوبدل کے ساتھ دراوڑی خاندانوں کی زبانوں میں بھی ملتے ہیں۔ دوسرا دور 400 ق م تا 1000ء ہے اس دور کی سنسکرت میں غیر آریائی الفاظ کی کثرت سے آمیزش پائی جاتی ہے۔ اسی لئے پانٹی اور وررچی وغیرہ کو سنسکرت کی گرائمریں لکھنے کا خیال آیا۔ تیسرے دور میں سنسکرت بالکل نابود ہو گئی۔

مسٹر گروزے نے انڈین انٹی کواری کے اپریل 1872ء کے شمارہ میں ہندی کے متعلق ایسے خیالات کا اظہار کرتے ہوئے لکھا ہے کہ مذکورہ بالا سنسکرت کے گرائمر نویسوں نے اس زبان میں غیر سنسکرتی الفاظ کو تین حصوں میں تقسیم کیا تھا۔

تدبھو یعنی جن کا اشتقاق سنسکرت سے ہو۔ میں چند الفاظ کی مثالیں دے کر واضح کرتا ہوں۔

سنسکرت	اردو	پنجابی	نیپالی	بنگالی	سندھی
ایکل	اکیلا	اکلا	اکیلا	ایکلا	x
کپس	کپاس	کپاہ	کپاس	کاپاس	کپاہ
کانپتے	کانپنا	کمبنا	کامن	کانپا	کمبنا
چرم	چمڑا	چم	چمڑا	چامڑا	چم

تتسم یعنی سنسکرت کے ایسے الفاظ جو دوسری زبانوں میں بھی ملتے ہیں لیکن وہ بنیادی طور پر سنسکرت کے نہیں بلکہ وہ مقامی الفاظ جو سنسکرت میں شامل ہو گئے اس کی مثالیں ڈاکٹر چیٹر جی کے حوالے سے میں اوپر دے آیا ہوں۔

یہاں پہنچ کر اچانک ایک دو سوال ذہن میں ابھرتے ہیں۔

1۔ جن زبانوں کو (پنجابی، ہندی، سندھی، بنگالی وغیرہ) ہند آریائی خاندان کی بولیاں کہا جاتا ہے، ان کی عمر کیا ہے؟

2۔ اگر آریوں کی آمد سے قبل یہاں کے باشندوں کی زبان سنسکرت نہیں تھی تو اس میں تبدیلی کا طریق کار کیا تھا؟

3۔ وہ کونسی ایسی طاقتور زبان تھی جس سے سنسکرت ایسی جامع وکمل زبان متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکی؟

جان بیمز کا خیال ہے کہ یہ زبانیں (پنجابی، ہندی وغیرہ) بہت قدیمی ہیں، اور ان میں وہ عناصر بھی شامل ہیں جو کلاسکی سنسکرت میں نہیں ملتے۔ جے میور نے اپنی کتاب ''اور جنل سنسکرت ٹیکسٹ'' میں بہت سی مثالیں دی ہیں۔ میں ان میں پنجابی زبان کے الفاظ کا اضافہ کر کے نیچے لکھتا ہوں۔

سنسکرت	اُردو	پنجابی
پتر	باپ	پیو
اور	پیٹ	ڈھڈ
مجی	ڈوبنا	ڈبنا
پڑھیا	ڈھانپنا	ڈھکنا

اسی طرح ڈاکٹر ارنسٹ ٹرمپ نے اپنی کتاب ''سندھی زبان کی گرائمر'' میں اس بات کو دہرایا ہے کہ اس میں غیر آریائی عناصر بہت ہیں۔ ان کا کہنا ہے کہ شاید ایک دن ایسا آجائے جب ان عناصر کا پتہ لگا لیا جائے کہ ایک آریائی زبان (سندھی) میں یہ عناصر کہاں سے آگئے۔ خیال ہے کہ یہ ان قدیم لوگوں کی زبانوں سے ہوں گے جن کا کھوج لگانا امر محال ہے لیکن قیاس ہے کہ وہ سیتھین (جنہیں آج کل دراوڑ کہا جاتا ہے) زبانوں

سے ہو گا، جن کا اب نام ونشان نہیں ملتا اور وہ آریوں کی آمد سے قبل تمام ہندوستان پر چھائے ہوئے تھے۔ ڈاکٹر ٹرمپ کا خیال تھا کہ تین چوتھائی سندھی الفاظ جو ٹ ٹھ ڈ اور ڈھ سے شروع ہوتے ہیں وہ دراوڑوں کی یادگار ہیں۔

اسی طرح ڈاکٹر ولسن نے مرہٹی زبان کی لغات کے دوسرے ایڈیشن کے دیباچہ میں اس امر کی طرف اشارہ کیا ہے کہ مرہٹی زبان میں سیتھین الفاظ ہیت کی بجائے صوتی اعتبار سے زیادہ قریب ہیں۔

مندرجہ بالا آراء کے ساتھ ساتھ ہم پروفیسر لیسن کی رائے کو نظر انداز نہیں کر سکتے۔ وہ فرماتے ہیں کہ بہت سے الفاظ جو ہمیں (کالیداس وغیرہ کے ہاں) پراکرت کے معلوم ہوتے ہیں کوشش سے ان کا منبع سنسکرت میں مل سکتا ہے تاہم میں یہ مانتا ہوں کہ کچھ الفاظ مقامی زبانوں سے بھی سنسکرت میں در آئے ہیں لیکن وہ کم تعداد میں ہیں۔ وہ ایک دوسری جگہ لکھتے ہیں کہ یہ زبانیں (پنجابی وغیرہ) قدیم زمانہ میں بھی موجودہ حالت میں قائم تھیں ان کا خیال ہے کہ مسخ شدہ سنسکرت کے دو خاندان ہیں ایک بہت قدیم یعنی پالی اور سنسکرت ڈراموں کی پراکرت اور دوسرا وہ خاندان جو ہمارے دیکھتے دیکھتے ہندی، پنجابی، سندھی وغیرہ میں بٹ گیا اور اپنے منبع سے اس کا تعلق بالکل منقطع ہو گیا۔ پالی وغیرہ سنسکرت کی بیٹیاں ہیں، اور پنجابی وغیرہ نواسیاں۔

عبدالغفور قریشی نے اپنی کتاب ''پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ'' میں مندرجہ ذیل مثالیں دے کر یہ واضح کیا ہے کہ پالی اور پنجابی آپس میں قریب ہیں۔

پنجابی	پالی	اردو ہندی
سنگ	سنگ	سینگ
ددھ	ددھ	دودھ
سٹھ	سٹھ	ساٹھ

ڈٹھا	ڈٹھا	دیکھا
وی	وی	بھی
پی	پی	سیپ
اگے	اگے	آگے

مندرجہ بالا طویل بحث سے یہ دو واضح نتائج اخذ کئے جا سکتے ہیں۔

1۔ ابھی تک یہ معلوم نہیں ہو سکا کہ پنجاب کی قدیم ترین زبان کونسی ہے کیوں کہ ہڑپا وغیرہ سے دستیاب شدہ تحریریں نہیں پڑھی جا سکیں۔

2۔ اگر پنجابی ہند آریائی زبان ہے تو ہندی، سندھی وغیرہ اس کی بہنیں ہیں۔ اب ہمیں دیکھنا ہے کہ کون سے ایسے الفاظ ہیں جو پنجابی زبان میں ملتے ہیں لیکن جن کا تعلق ہند آریائی خاندان سے نہیں ہے۔ تاریخی اعتبار سے کول بھیل، سنتھال قوموں کو یہاں کے قدیمی باشندے سمجھا جاتا ہے اور ان کی زبانوں کو منڈا خاندان کی زبانیں کہا جاتا ہے۔ اس لئے سب سے پہلے ان کا تقابلی جائزہ پیش کرنا چاہیے لیکن بدقسمتی سے میں ان کا مطالعہ نہیں کر سکا اس لئے معذور ہوں۔ ان کے بعد دراوڑ خاندان یعنی تامل، تیلگو، ملیالم وغیرہ کی باری آتی ہے۔ ان زبانوں میں کثرت سے ایسے الفاظ ملتے ہیں جو لہجہ کی خفیف سی تبدیلی کے بعد پنجابی زبان میں مستعمل ہیں۔ میں یہاں وہی الفاظ گنواؤں گا جن کے متعلق ڈاکٹر کالڈویل نے اپنی کتاب ''دراوڑ زبانوں کی گرامر'' یا دوسرے محققین واضح کر چکے ہیں کہ یہ اصل دراوڑ الفاظ ہیں اور ان کا سنسکرت سے دور کا بھی واسطہ نہیں: پنو (پنا۔ سونا)، ولا (ولنا۔ گھیرنا)، ولگ (ول، خوبصورت) کنڈ (کھنڈ، سوراخ)، کو (کونا۔ بولنا)، پٹی (صندوق)، کر (کھر۔ ہاتھ)، آنو (آہنا۔ کہنا)، کالا (چور)، سڑنگو (سوگڑنا۔ سکڑنا)، مگلا (مگرلا۔ پچھلا)، آلا

(والا)، پڑ (بوڑھا) جیسے پنجابی میں بولتے ہیں۔ پڑپیا ساک گیا وغیرہ وغیرہ۔ پرلطف کی بات یہ ہے کہ دراوڑ زبانوں میں ان الفاظ کی تمام حالتیں (اسم، صفت و مصدر وغیرہ) مستعمل ہیں لیکن ہمارے ہاں ایسا نہیں ہے۔

اس کے بعد داروڑ خاندان کی ایک دوسری زبان براہوئی کے الفاظ گنواتا ہوں، جو پنجابی زبان میں بھی انہی معانی میں مستعمل ہیں، مثلاً کچھ (بغل) پنی (پنڈلی)، لتر (جوتا)، لوڑ (ضرورت) لدھ (مویشی کی غلاظت) چھلا (انگوٹھی) تھوم (لہسن) جوار (مکئی) توس (بدبو) وغیرہ وغیرہ۔ اگر کوشش کی جائے تو ہمیں اور بہت سے ایسے الفاظ مل جائیں گے جو دونوں زبانوں میں مستعمل ہوں اور شاید دونوں زبانوں کی گرائمر میں بھی مشابہت مل جائے۔ مندرجہ بالا مثالوں سے یہ بھی واضح ہو گیا ہو گا کہ آریوں کی آمد سے پہلے یہاں دراوڑ قومیں آباد تھیں۔ ان میں سے کچھ لوگ تو طاقتور حریف سے جان بچا کر جنوبی ہندوستان کی طرف چلے گئے جو باقی بچے وہ آریوں میں گھل مل گئے اور حملہ آوروں کی زبان اختیار کر لی لیکن اپنی زبان کو بھی نہ بھلا سکے اور انہی کے نشانات اب الفاظ کی صورت میں ہم تک پہنچے ہیں۔

عابد علی عابد نے اپنے ایک مضمون میں پہلوی زبان کے الفاظ جو پنجابی زبان میں مستعمل ہیں، وہ یہ گنوائے ہیں: واج (واجک، آواز)، ٠ت دات (داتر، تحفہ)، وا (وات، ہوا)، سونہہ (سوکت، سم) ان کے علاوہ موری اور ٠٠ چنا بھی بعنیہ پہلوی میں مستعمل تھے لیکن عابد صاحب سے اس نظریہ سے مجھے اختلاف ہے کہ پنجابی زبان سنسکرت اور پہلوی کی درمیانی کڑی ہے۔ میرا خیال یہ ہے کہ یہ الفاظ ان دنوں کی یادگار ہیں جب ایرانی شاہنشاہوں نے مغربی پاکستان یعنی شمالی ہندوستان کے کچھ علاقے پر قبضہ کر لیا تھا جس کی طرف میں اوپر اشارہ کر آیا ہوں۔

اب پشتو باقی رہ گئی ہے۔ عبدالغفور قریشی صاحب کی تحقیق کے مطابق ماژی

(بالائی منزل) پوڑی (سیڑھی) جندرا (قفل) لاؤن (سالن) گوانڈھی (پڑوسی) رسی، پیڑھا وغیرہ الفاظ پنجابی زبان میں پشتو سے لئے گئے ہیں۔ قریشی صاحب کی یہ تحقیق بھی قابل غور ہے کہ مرکزی پنجاب میں جو گلاب کو غلاب اور لکھنا کو لخنا یعنی گ کی بجائے ہم غ اور کھ کی بجائے خ بولتے ہیں، افغان فارسی کے لہجہ کا اثر ہے۔ یہاں پنجابی زبان کے بقیہ اجزا یعنی فارسی، عربی اور انگریزی الفاظ کے متعلق اشارہ کرنے کی ضرورت نہیں کیونکہ ان زبانوں کے الفاظ کہیں کہیں اپنے تغیر شدہ اشکال کے باوجود آسانی سے پہچانے جا سکتے ہیں۔

